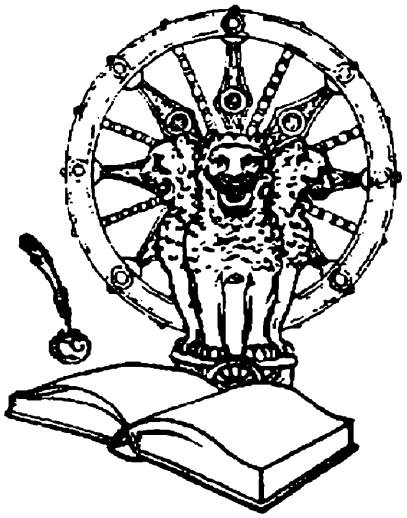
«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» КУТУБХОНАСИ

МОҲИНДАС КАРАМЧАНД ГАНДИ

(1869, 2 окт.–1948, 30 янв.)

МЕНИНГ ҲАЁТИМ

ТОШКЕНТ – «O'ZBEKISTON» – 2009

63.3(5Инд)6-8
Г 19

Русчадан Амир Файзулла таржимаси

Социологларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, XX асрнинг биринчи шахси Альберт Эйнштейн бўлса, иккинчи шахси Маҳатма Ганди экан. Бу бежиз эмас, албатта. Маҳатма Ганди ўзининг кечинмаларга бой ҳаёти билан Ҳиндистон халқи учунгина эмас, бутун дунё халқлари учун намуна бўлиб қолди. Ҳинд халқининг асрий мустамлакачилик зулмидан абадий халос бўлиши айнан мана шу ғоявий раҳбар, давлат ва сиёсий арбобнинг фидокорона ва жанговар хатти-ҳаракатлари билан бевосита боғлиқ эди. Айниқса унинг "аҳимса" — куч ишлатмаслик сиёсати жаҳондаги озодлик ҳаракатлари учун ибрат ҳисобланади.

"Менинг ҳаётим" — таржимаи ҳол китоби. Аммо у фақат муаллиф ҳаётигагина чизгилар бермайди, балки таржимаи ҳол баҳонасида Ганди ўзининг бутун дунёқарашини, ҳаётда кўзлаган мақсадларини ошкора ва холисона ифодалаб беради. Бундан ташқари, мустамлакачиликдай сиёсатнинг нақадар жирканчлигини, унинг алоҳида халқлар эмас, умуман жаҳон халқлари бошига беқиёс мусибатлар солишини ҳар жиҳатдан асослаб, фош этади. Инглиз мустамлакачиларини Ҳиндистондай катта мамлакатдан ҳайдаб чиқариш осон иш эмасди, бунинг учун сермиллат ҳинд халқининг ватанпарвар кучларини бир ёқадан бош чиқариб курашга бошлаш зарур эди. Бу вазифани ўз ҳинду динига содиқ Маҳатма Ганди уддалади.

"Менинг ҳаётим" мазмун бойлиги боис ўзига хос кичик қомусни эслатади. Унда тилга олинган ҳинду урф-одатлари, бошқа динларга оид таъриф ва шарҳлар китобхон дунёқарашининг шаклланишига таъсир кўрсатиши тайин. Ҳар бир миллатнинг шаклланиши, албатта, биринчи галда унинг фарзандлари қалбидаги ватанпарварлик туйғусига таянади. Бу жиҳатдан Маҳатма Гандининг ҳаёт йўли энг яхши мисолдир. Китоб равон, тушунарли тилда ёзилган бўлиб, китобхон учун англашилиши қийин бўлган ўринлар деярли учрамайди.

"Менинг ҳаётим" китобининг ўзбек тилида жузъий қисқартишлар билан нашр этилиши, ўйлаймизки, ўзбек маданий ҳаётида ўзига яраша воқеа бўлиб қолади ва унинг барча китоб шайдолари учун мақбул бўлишига ишонамиз.

ISBN 978-9943-01-470-1

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2009

КИРИШ

Беш йил муқаддам ишдаги энг яқин ўртоқларим қистови билан мен таржимаи ҳолимни ёзишга рози бўлдим. Бироқ биринчи саҳифани тугатиб ҳам улгурмаган эдимки, Бомбейда ғалаёнлар бошланиб кетди ва ишимни тўхтатишга мажбур бўлдим. Сўнг қатор воқеалар содир бўлди, улар мени Йервади қамоқхонасига тиқиш билан ниҳоясига етди. Қамоқхонада мен билан бўлган оқловчи Жерандос бошқа ҳамма ишимни ташлаб, таржимаи ҳолимни ёзиб тугаллашимни маслаҳат берди. Бироқ мен ўзимга машғулотлар дастури тузиб олганимни ва токи уни бажариб бўлмагунимча бошқа ҳеч нимани хаёлимга ҳам келтирмаслигимни айтдим. Агар муддатимни тўла адо этганимда таржимаи ҳолимни тугаллаган бўлур эдим, аммо мени бир йил олдин озод қилишди. Энди Свамий Ананд бу таклифини такрорлади, мен Жанубий Африкадаги Сатяграҳ тарихини тугатганим боис "Навживан" учун таржимаи ҳол ёзишга киришишга қарор қилдим. Свамий таржимаи ҳолимни алоҳида китоб қилиб чиқаришини хоҳларди, бироқ бунинг учун менда бўш вақт йўқ эди: ҳар ҳафтада бир бобдан ёза олар эдим. "Навживан" учун мен барибир ҳафтасига бирон нарса ёзишим шарт эди. Бу ҳолда нега энди таржимаи ҳол билан машғул бўлмас эканман? Свамий бунга рози бўлди ва мен енг шимариб ишга тушиб кетдим.

Бу орада менинг худодан қўрқадиган дўстларимдан бирида шубҳалар пайдо бўлди ва у менинг "сукут сақлаш" кунимда фикрларини менга очиб солди.

— Сизни бу шаккокликка нима мажбур этди? — сўради у мендан. — Таржимаи ҳол ёзиш — Ғарбга хос бўлган одат. Ғарб таъсирига тушиб қолган шахслардан бошқа Шарқда бундай иш билан шуғулланган бирорта одамни билмайман.

Хўш, сиз нима тўғрисида ёзасиз? Фараз қилайлик, бугун ўз тамойилларингиз деб ҳисоблаган қоидалардан эртага воз кечасиз ёки келажакда бугунги режаларингизни қайта кўриб чиқасиз. Шунда ўз ишларида сизнинг муборак сўзингиз билан иш тутаётган одамлар чалғиб қолмайдиларми? Бундан бутунлай воз кечганингиз ёки бирмунча кейинроққа сурганингиз маъқул эмасмикан?

Бу гаплар менга анча-мунча таъсир қилди. Аммо мен ҳақиқий таржимаи ҳол ёзмоқчи ҳам эмасдим. Ҳақиқатни қидириш тарихини шунчаки ҳикоя қилиб бермоқчийдим, холос. Бундай изланишлар бутун ҳаётим мазмунини ташкил этгани сабабидан улар ҳақидаги ҳикоя ҳақиқатан ҳам таржимаи ҳолга ўхшаган бир нарса бўлади-да. Бироқ таржимаи ҳолимнинг ҳар бир саҳифасида фақат менинг изланишларим тўғрисида гапирилишига қарши эмасдим. Бу ҳақдаги силсилавий ҳикоя ўқувчига фойда келтиришига ишонар ёки ҳеч бўлмаганда ишонишга ҳаракат қилар эдим. Сиёсат соҳасидаги менинг изланишларим фақат Ҳиндистонда эмас, балки қандайдир даражада бутун "тамаддунлашган" оламга энди маълуму машҳур эди. Мен учун улар катта қиммат касб этмас эди. Шу изланишларим туфайли олган "маҳатма" унвони мен учун янада камроқ қимматга эга эди. Бу унвон кўпинча менй қаттиқ хафа қиларди ва у мени қачон бўлмасин суюнтирганини сира эслолмайман. Аммо сиёсат соҳасидаги фаолиятим учун куч йиққан ва фақат ўзимгагина маълум бўлган маънавий изланишларим ҳақида ҳикоя қилишни, ўз-ўзидан равшанки, хоҳлар эдим. Модомики, изланишларим ҳақиқатан ҳам маънавий тусга эга экан, унда ўзимни ўзим мақташимга ҳожат йўқ ва ҳикоям итоаткорлигимни оширишигина мумкин, холос. Қанча кўп мушоҳада қилганим ва ўтмишга қайрилиб боққаним сайин ўз ночорлигимни шунча яққолроқ ҳис қилардим.

Ўттиз йил мобайнида фақат бир нарсага — ўз-ўзимни англашга интилиб келдим. Мен худони ўз кўзим билан кўришни, мокш ҳолатига етишишни истайман. Фақат шу мақсадга етмоқ учунгина яшайман, қимирлайман ва бор бўламан. Нимаики гапирсам ва ёзсам, ҳаммаси, бугун сиёсий фаолиятим — барча-барчаси шу мақсадга йўналтирилган. Бир киши учун имкони бўлган нарса ҳамма учун имкониятли деган ақидага ишонган ҳолда ўз изланишларимни сир сақ-

ламайман. Бу уларнинг маънавий қимматини пасайтиради, деб ўйламайман. Фақат сенга ва яратгангагина маълум бўлган нарсалар бор. Уларни овоза қилиб бўлмайди, албатта. Мен ҳикоя қилмоқчи бўлган изланишлар — бу бошқа гап. Улар маънавий ёки кўпроқ ахлоқий маънодаги нарсалардир, зеро диннинг моҳияти ахлоқ ҳисобланади.

Ўз ҳаётим тафсилотларида диннинг катталарга ҳам, болаларга ҳам бирдек тушунарли бўлган масалаларини тилга оламан. Борди-ю, улар ҳақида ҳовлиқмасдан ва шошмасдан ҳикоя қилишнинг уддасидан чиқсам, ҳақиқатни қидирган кўп одамлар бундан кейин олға ҳаракат қилишлари учун бу ерда кучга кириб оладилар. Мен ўз изланишларимга, гарчанд уларни ғоят аниқ, диққат билан ва ҳар тарафлама ўйлаб ўтказаётган бўлсам-да, аммо ўз хулосаларимнинг тугаллигига ҳеч қачон даъво қилмайдиган ва мушоҳадалар учун катта имкониятлар берадиган олим сифатида қарайман. Мен ўзимни чуқур таҳлил қилдим, диққат билан текширдим, барча руҳий ҳолатларни тадқиқ ва таҳлил этдим. Аммо барибир ўз хулосаларимнинг тугаллигига ёки беқусурлигига даъво қилиш фикридан узоқман. Мен фақат бир нарсанигина даъво қиламан: улар менга мутлақо тўғридай ва айни дам учун тугалдай кўринади. Агар бу бундай бўлмаганида, мен уларни фаолиятимга асос қилиб олмаган бўлардим. Аммо ҳар қадамда мен уларни ё эътироф этар, ё инкор қилар эдим ва шунга мувофиқ тарзда иш тутар эдим. Ҳозирча ҳаракатларим ақлим ва қалбимни қаноатлантираётган экан, ўзимнинг дастлабки хулосаларимда қаттиқ туришим керак бўлади.

Борди-ю, ҳамма нарса мени қуруқ назарий тамойиллар муҳокамасига олиб келадиган бўлса, ўз-ўзидан равшанки, таржимаи ҳолни ёзиб ўтирмаган бўлардим. Бироқ бу тамойилларнинг турли ҳолларда амалий қўлланишини намоён этишни ўзимга мақсад қилиб қўйгандим ва шу боисдан энди ёзишга киришаётганим ушбу бобларни "Ҳақиқатни излашларим тарихи" деб номладим. Бу ерга хулқ-атворнинг, одатда, ҳақиқатдан қандайдир алоҳида деб қараладиган куч ишлатмаслик, браҳмачария (турмуш қурмаслик) ва бошқа тамойилларини қўллаш соҳасидаги изланишлар кириши керак. Аммо мен учун ҳақиқат — бошқа жуда кўплаб тамойилларни ўз ичига олувчи бош тамойилдир. Бу ҳақиқат фақат сўзлардаги эмас, балки фикрлардаги тўғриликдир, фақат тушун-

чаларимиздаги нисбий ҳақиқат эмас, балки мутлақ ҳақиқат, абадий тамойил, яъни Худо ҳамдир. Худонинг чексиз равишда кўп белгилари бор, зеро унинг зуҳурлари сонсиз. Улар мени ҳайратга ва ҳузурбахш титроққа соладилар ва қандайдир лаҳзаларда эсанкиратиб ҳам қўядилар. Аммо мен Худога фақат ҳақиқат деб сиғинаман. Мен ҳали уни топганим йўқ, аммо қидираяпман. Ўз қидирувларимда ўзим учун энг азиз бўлган нарсани қурбон қилишга тайёрман. Агар керак бўлса, ҳатто ҳаётимни ҳам бераман, ўйлайманки, бунга тайёрман. Барибир ҳали токи бу мутлақ ҳақиқатни билмагунимча, ўзимнинг тушунишимдаги нисбий ҳақиқатга амал қилишим керак бўлади. Бу нисбий ҳақиқат менинг йўлчи юлдузим ва қалқоним бўлиши керак. Гарчи бу йўл тўғри ва қилич дамидай ингичка бўлса-да, мен учун у энг гез олиб борадиган ва энг осон юриладиган йўл. Шу йўлни маҳкам тутганим шарофати ила ҳаттоки улкандан-улкан хатоларим ҳам менга ҳеч бўлиб кўринар эди.

Бу йўл мени ғам-андуҳдан асраб қолди ва ботиний нурдан фойдаланиб, олға ҳаракат қилдим. Кўпинча бу йўлда мутлақ ҳақиқат — худонинг заиф жилваларини кўрдим ва кундан-кун менда фақат у ҳақиқатдир, бошқа ҳаммаси — рўё, деган эътиқод ўса борди. Хоҳлаганлар менда бу эътиқод қандай ўсганини билиб олсинлар; агар қўлларидан келса, изланишларим, шунингдек, эътиқодим борасида мен билан фикр алмашсинлар. Менда шундай эътиқод пишиб етилдики, мен етган нарсага чақалоқ ҳам ета олади; мен буни тўлиқ асос билан айтаяпман. Бу изланишлар амалиёти қанчалик оддий бўлса, шунчалик қийин ҳам. Унга етишиш калондимоғ одам учун мутлақо қийин бўлиб кўриниши ва бегуноҳ гўдак бемалол етишиши мумкин. Ҳақиқатни излаётган одам пардан ҳам юмшоқ бўлиши керак. Дунёларни оёқости қилаяпти, аммо ҳақиқатни изловчи одам шу қадар ювош бўлиши керакки, ҳатто пар уни оёқости қила олсин. Фақат шундагина, бундан олдин эмас, у ҳақиқат жилваларини кўради. Бу Васиштҳ ва Вишвамитр ўртасидаги суҳбатдан ҳам мутлақо равшан бўлади. Насронийлик ва ислом ҳам буни тўла тасдиқлайдилар.

Борди-ю, ўқувчига сўзларимдан такаббурлик ҳиди келгандай туюлаётган бўлса, демак, изланишларимнинг аллақаерида хато қилган ва мен ҳақиқат жилваларини эмас, балки

бор-йўғи саробни кўрган бўламан. Мендайлардан юзтаси қирилиб кетса кетар, аммо ҳақиқат тантана қилади. Мен каби гумроҳ бандалар устидан ҳукм чиқарганда, ҳақиқатдан қилча ҳам чекиниш керак эмас.

Илтимос, кейинги бобларга сочиб юборилган маслаҳатларимни ҳеч ким рад этиб бўлмайдиган маслаҳатлар деб ўйламасин. Мен тасвирлаб бераётган изланишларга фақат намуналар деб қаралмоғи керак. Улар билан танишган ҳар ким ўз мойиллиги ва қобилиятига қараб мустақил равишда изланиш олиб бориши мумкин. Ўйлайманки, шунда мен таклиф этган намуналар фойдали бўлади, чунки гапирилиши керак бўлган нарсаларни яширмоқчи ёки хаспўшламоқчи эмасман. Ўқувчини ўзимнинг барча хато ва янглишувларим билан таништираман деб умид қиламан. Менинг вазифам — қанчалик яхши одам эканим ҳақида гапириш эмас, балки сатяграҳ соҳасидаги изланишларимни тасвирлаб беришдир. Ўзимга ўзим баҳо бера туриб, ҳақиқатдек мустаҳкам бўлишга ҳаракат қиламан ва бошқалар ҳам шундай бўлишларини истайман. Ўзимни шундай андозага солиб, Сурдас сингари дангал айтишим мумкин:

Дунёда мендай ифлос ва муртад
Ярамас одам борми?
Мен ўз яратганимдан юз ўгирдим,
Шу қадар аблаҳ, осийман.

Зеро, ундан ҳали шу қадар узоқлигим мен учун абадий азобдир, у менинг ҳар бир нафасимни бошқариб туришини ва ундан ибтидо олганимни аниқ биламан, тан оламан. Биламан, аҳмоқона хатти-ҳаракатларим мени ундан узоқлаштиради, аммо улардан қутулиб кетишга жуда ожизлик қиламан.

Бўпти, гапни шу ерда тўхтатайлик. Кейинги бобда ўз ҳаётим ҳақида ҳикоя қилишга киришаман.

Ашрам, Сабармати
1925 йил 26 ноябрь.

М.К. ГАНДИ

ОИЛАМИЗДАГИЛАР ВА ҚАРИНДОШ-УРУҒЛАР

Гандилар афтидан бир вақтлар боққоллик қилган бания тоифасига мансуб. Бироқ бобомдан бошлаб сўнгги уч авлод вакиллари Катҳиёварнинг бир қанча хонликларида бош вазирлар бўлган. Бобом Ўттамчанд Ганди, ёки кўпинча уни Ўта Ганди деб атаганлар, жуда қаттиққўл одам бўлган экан. Давлат ичидаги фисқ-фужурлар туфайли у Пўрбандардаги девонбегилик лавозимидан воз кечиб, Жунагарҳга паноҳ излаб кетишга мажбур бўлган. У ерда у одатда навобга чап қўлини силкитиб салом берган. Унинг очиқ-ойдин бундай беодоблигини кўрган кимдир нега бундай қиласиз, деб сўраганида, у: "Ўнг қўлим Пўрбандарга қарашли," — деб жавоб берган экан.

Ўта Гандининг хотини ўлиб, иккинчи бор уйланган. Биринчи хотинидан тўрт, иккинчисидан икки ўғил қолган. Эсимда, болалик пайтимда бобомнинг ўғиллари икки онадан эканлигини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Шу олтовлон оғайни ичидан бешинчисининг исми Карамчанд Ганди ёки Каба Ганди эди, олтинчисининг исми эса Тулсидас Ганди бўлган. Шу иккала ака-ука бирин-кетин Пўрбандарнинг бош вазирлик лавозимида ишлаган. Каба Ганди — менинг отам. У Рожастон судининг аъзоси эди. Ҳозир бу суд йўқ бўлиб кетган, аммо ўша пайтда бу ғоят мўътабар идора бўлиб, сулола бошлиқлари ўртасидаги можароларни бартараф этиб турган. Каба Ганди бирмунча вақт Ражкотда, кейинроқ Ванканерда бош вазир бўлган. То ўлимигача у Ражкот ҳукуматидан нафақа олиб турган.

Каба Ганди тўрт марта уйланган. Дастлабки уч хотини ўлган. Биринчи ва иккинчи хотинидан икки қиз қолган. Тўртинчи хотини Путлибай унга бир қиз ва уч ўғил туғиб берган. Мен энг кенжаси эдим.

Отам ўз наслига содиқ, ҳақгўй, мард ва бағрикенг, аммо жиззаки одам бўлган. Маълум даражада ҳиссий лаззатларга ўч ҳам бўлган, тўртинчи марта уйланганида у эндигина қирққа кирган эди. У ҳеч кимга сотилмаган ва ҳақгўйлиги туфайли оилада ҳам, ўзгалар орасида ҳам ҳурматга сазовор эди. Ражкот давлатига нисбатан мойиллиги ҳам яхши маълум эди. Бир куни сиёсий агент ёрдамчиси Ражкотнинг тҳакур соҳиби ҳақида ҳақоратомуз гапларни айтиб қолади. Отам айнан шу тҳакур соҳиб қўлида ишларди. Ҳақоратга отам ҳақорат билан жавоб қилади. Агент жаҳли чиқиб, отамни кечирим сўрасин, деб туриб олади. Отам кечирим сўрамайди ва ҳибсга олинади. Бироқ қарасаки, Каба Ганди бўйин эгадиганлардан эмас, бир неча соатдан кейин агент отамни озод қилиб юборади.

Отам ҳеч қачон бойлик тўплашга интилмаган ва бизга арзимаган бисот қолдирган. У ҳеч қандай маълумот олмаган, фақат катта ҳаёт тажрибаси тўплаган; жуда нари борганда гужарот мактабининг бешинчи синфигача ўқиган, холос.

Отам тарих ва жуғрофиядан ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаган. Аммо бой ҳаётий тажриба унинг энг мураккаб масалаларни ҳал этишда ва юзлаб одамларнинг бошини бириктиришда қўл келган. Дин борасида ҳам унинг билими ҳаминқадар эди, бироқ эҳромларга қатнаш ва диний ваъзларни тинглаш туфайли унда кўплаб ҳиндуларга хос бўлган диний маданият бор эди. Ёши бир жойга етганида бир олим браҳман даъвати билан (у оиламизнинг дўсти эди) "Бҳагавад-гита"ни қироат қила бошлаганди ва ибодат вақтида ҳар куни ундан бир қанча мисраларни овозини чиқариб қироат қиларди.

Онам ҳақида менда муқаддас аёлга хос таассурот қолган. У жудаям художўй эди ва ибодат қилмасдан овқат ейишни хаёлига ҳам келтирмасди. У вишнупарастлар ибодатхонаси — ҳавелийга ҳар куни боришни ўзи учун фарз деб биларди. Агар янглишмасам, онам чатурмасни бирон марта ҳам канда қилган эмас. У қаттиқ риёзат чекар ва расм-русумларни қунт билан адо этар эди. Эсимда: бир куни чандраян вақтида у оғриб қолди, аммо касаллик ҳам унинг рўзасини тутишга халал бермаганди. Сурункасига икки-уч кун рўза тутиш унинг учун ҳеч гап эмас эди. У ҳатто чатурмас вақтида кун-

да бор-йўғи бир мартагина овқатланишга одатланган эди. Бу ҳам етмагандай, чатурмаслардан бирида у кунора рўза тута бошлаганди. Бошқа бир гал эса чатурмас вақтида то қуёшни кўрмагунча овқат емасликка онт ичганди. Шундай пайтларда биз, болалар, онамизга қуёш чиққанини тезроқ айтиш ниятида осмондан кўз узмас эдик. Маълумки, барсат (ёмғирлар фасли)да кўп кунлар қуёш умуман кўринмайди. Бир гал қуёш тўсатдан кўриниб қолганида бу ҳақда онамга хабар қилиш учун оёғимизни қўлга олиб югурганимиз сира эсимдан чиқмайди. У қуёшни ўз кўзи билан кўргани югуриб келганди, бироқ қуёш яна беркиниб олганди ва онам яна туз тотмай қолаверганди. "Ҳеч нима қилмайди, — дадил туриб деганди у, — бугун овқат ейишимни худо хоҳламаяпти". Шундай дея яна ўз ишига уннаб кетганди.

Онам фикри тиниқ аёл эди, у давлат ишларини яхши биларди ҳамда девондаги аёллар унинг ақллилигини мақтаб гапирар ва ҳурмат қилар эдилар. Болалигимдан фойдаланиб, мен аксар онамга эргашиб, девонхонага борардим ва унинг тҳакур соҳибнинг бева онаси билан қизғин суҳбатлашганларини ҳалигача эслайман.

Мен Пўрбандар, яъни Суданпурийда 1869 йил 2 октябрда дунёга келганман. Болалигим ҳам ўша ерда ўтган. Биринчи марта мактабга борганим ёдимда. Мактабда кўпайтириш жадвалини зўрға ёд олганман. Эсимда фақат бошқа болалар билан ўқитувчимизга турли-туман лақаблар қўйганимиз ҳақидаги таассуротларгина қолгани ўша пайтда ақлим ғўр, хотирам эса заиф бўлганидан дарак беради.

БОЛАЛИК

Отам Рожастон суди аъзоси этиб тайинланиб, Пўрбандардаги Ражкотга кўчиб ўтганида мен еттиларда эдим. Бошланғич мактабга қатнай бошладим. Бу кунларни ва мени ўқитган ўқитувчиларнинг исмию феъл-атворларини яхши эслайман. Бироқ Пўрбандарда бўлганидек, бу ердаги машғулотларим ҳақида деярли ҳеч гап айтолмайман. Шунга қарағанда, мен ғоят тортинчоқ ўқувчи бўлганман. Бу мактабдан шаҳар ташқарисидагига, кейинроқ эса ўрта мактабга ўтганман. Ўшанда ўн иккида эдим. Ўқитувчиларга ёки мактабдош ўртоқларимга бирон марта ёлғон сўзлаганимни эслол-

майман. Мен ўлгудай одамови эдим ва болалардан ўзимни тортар эдим. Менинг бирдан-бир дўстларим китоблар ва дарслар эди. Мактабга ўз вақтида етиб келиш ва дарс тугаши ҳамон уйга қараб чопиш менга одат бўлиб қолганди. Мен тўғри маънода уйга қараб чопардим, чунки битта-яримта билан суҳбатлашишга тоб-тоқатим йўқ эди. Тўсатдан менга таъна қилиб қолишларидан ўлгудай қўрқардим.

Ўрта мактабга келганимнинг биринчи йили имтиҳондаги воқеани ҳикоя қилиб бермасам бўлмайди. Халқ таълими нозири мистер Жайлос мактабимизда текширув ўтказди. Тўғри ёзиш бўйича билимимизни синаш учун у бешта, шу жумладан "қозон" сўзини ёздирди. Мен бу сўзни нотўғри ёздим. Ўқитувчим огоҳлантирмоқчи бўлиб оёғи билан туртиб қўйди. У қўшнимдан қараб ёзишимни хоҳлаган эди. Бироқ мен бировдан кўчириб олмаслигимиз учун ўқитувчи синфда бўлади, деб ҳисоблардим. Барча ўқувчилар сўзни тўғри ёзганди. Битта мен хижолатли аҳволда қолгандим. Кейинроқ ўқитувчим аҳмоқлик қилганимни бот-бот юзимга солмоқчи бўлди, бироқ муддаосига етолмади. Мен барибир ҳам "кўчириб ёзиш" санъатини англолмадим.

Лекин бу воқеа ўқитувчига бўлган ҳурматимни заррача камайтиргани йўқ. Катталардаги камчиликларни кўрмаганга олиш менга сут билан кирган эди. Кейин ҳам шу ўқитувчимда яна кўплаб камчиликлар борлигини билдим, аммо унга бўлган ҳурматимни сақлаб қолавердим, чунки катталарни танқид қилишга эмас, балки уларнинг буйруғини бажаришга одатлангандим.

Ўша даврга тегишли яна икки воқеа хотирамда сақланиб қолган. Умуман китоб ўқишга ҳушим йўқроқ эди ва фақат дарсларимнигина ўқир эдим. Мен ҳар куни дарсларни қунт билан тайёрлардим, бироқ ўқитувчининг танбеҳидан қочиш учунгина тайёрлардим; тўғриси, уни алдашни истамасдим. Шу боис барча дарсларни ҳеч қандай қизиқишсиз қилардим. Модомики, дарсларни шу тахлит бажарар эканман, бошқа китоблар ўқишни гапирмаса ҳам бўлади. Бироқ бир гал қўлимга отам сотиб олган "Шраван питрибҳакти наътак" (Шраваннинг ота-оналарга меҳри ҳақидаги пьеса) тушиб қолди. Мен уни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Айни шу пайтларда бизникига сайёр актёрлар гуруҳи келиб қолди. Бошқа томошалар қаторида улар бир саҳнани ҳам ўйнаб

кўрсатишди, унда қадамжоларга йўл олар экан, елкасидан ошириб олган камаридан ушлаб олган кўр ота-онасини Шраван етаклаб борар эди. Китоб ва мана бу саҳна менда ўчмас таассурот қолдирди. "Сен мана шундан ибрат олишинг керак", — дедим мен ўзимга ўзим. Шраваннинг ўлимидан қон-қон йиғлаётган ота-она фарёди ҳанузгача хотирамдан кетгани йўқ. Аянчли куй мени қаттиқ ҳаяжонга солди ва бутунлай ўзига ром қилиб олганди. Мен уни тўхтовсиз кўришга тайёр эдим. Лекин қани эди бунинг учун менга рухсат этишса! Шу ўй менга сира тинчлик бермай қўйганди ва "Ҳаришчандр" саҳнасини доим ўзим ўйнайдиган бўлдим. "Барча одамлар Ҳаришчандр сингари тўғри бўлишса нима қиларди?" Мен кечасию кундузи ўзимга ўзим шу саволни берар эдим. Ҳақиқат йўлидан юриш ва Ҳаришчандрга ўхшаб барча синовлардан ўтиш керак — пьесадан ҳосил бўлган менинг олий ғоям ана шу эди. Мен Ҳаришчандр ҳақидаги ривоятнинг тўғрилигига заррача шак келтирмасдим. Уни хаёлимга келтирдим дегунимча кўзимга ёш қалқирди. Энди бундоқ ўйлаб қарасам, Ҳаришчандр тарихий шахс бўлиши мумкин эмас экан. Барибир ҳам Ҳаришчандр ва Шраван мен учун ҳақиқатда бор одамлар бўлиб қолаверади ва борди-ю, ушбу пьесаларни ҳозир ўқиганимда ҳам улар олдингидан кам таассурот қолдирмаган бўлар эди.

БОЛАЛИК НИКОҲИ

Ушбу бобни сира ёзгим йўқ эди: бунинг учун озмунча кўнгилсиз хотираларни жонлантириш керак бўлмайди. Аммо бу қўлимдан келмайди, чунки ҳақиқат юзига оёқ босишни истамайман. Мени ўн уч ёшимда уйлантирганлари ҳақида ҳикоя қилишни ўзимнинг оғир мажбуриятим деб ҳисоблайман. Ихтиёримдаги шу ёшли болаларга қараганимда ўз никоҳимни эслайман, ўзимга раҳмим келиб кетади ва буларнинг қисмати мендай эмаслигини ўйлаб, севинаман. Ёш никоҳланишнинг бу қалар бемаънилигини англаш мумкин бўлган ҳеч қанақа ахлоқий сабаб тополмайман.

Китобхон чалкаш хаёлга бормасин: мени унаштиришмаганди, балки уйлантиришганди. Катҳиёварда икки хил маросим бор — унаштирув ва никоҳдан ўтиш. Унаштирув — бу ўғил ва қиз болани бирлаштиришнинг улар ота-оналари ол-

диндан қилган аҳд-паймон. Аҳду паймон бузилиши мумкин. Ўғил боланинг ўлими қиз боланинг бева қолишини билдирмайди. Бу ота-оналар ўртасидаги битим бўлиб, болаларга мутлақо тааллуқли эмас. Кейинчалик улар бир-бирларини билмайдилар ҳам. Нафсиламрини айтганда, ўзим билмаган ҳолда уч марта унаштирилганман. Айтишларича, менга унаштирилган қизлар бирин-кетин ўлиб кетишган экан, шундан келиб чиқиб ўзимни уч марта унаштирилганман дея оламан. Етти яшарлигимда унаштирилганим ҳақидаги таассурот хотирамда элас-элас сақланиб қолган. Бу ҳақда гапиришганлари ҳам ёдимда йўқ. Ушбу бобда гап уйланиш тўғрисида кетмоқдаки, буни яхши эслайман.

Аввал айтганимдай, бизлар уч оғайни эдик. Бу пайтга келиб тўнғичимиз оилали эди. Ота-онамиз бирваракайига мендан икки-уч ёш катта бўлган ўгай акамни, амакиваччам ва мени ҳам уйлантиришга қарор қилишган. Бунда улар бизларнинг фаровонлигимизни унча ўйлашмаган, хоҳишимизни-ку гапирмаса ҳам бўлади; улар фақат катталаримиздаги қулайлигу иқтисодий жиҳатларнигина эътиборга олишган.

Ҳиндуларда никоҳ — қийин иш. Никоҳ расм-русумлари харажатлари кўпинча келин ва куёвнинг ота-оналарини хонавайрон қилиб ташлайди. Улар жуда кўп мол-мулки ва вақтларини исроф қиладилар. Кийим-кечак тикиш ва тақинчоқлар ясашга, зиёфат учун пул топишга неча ойлар керак бўлади. Ҳар бири тортиладиган таомларнинг хиллари билан бир-бирини мот қилишга интилади. Овози яхши ва ёмон хотинлар бўғилиб қолишгунча қўни-қўшниларга тинчлик бермай қўшиқ-лапар айтганлари-айтган, ҳатто баъзилари шундан оғриб ҳам қолишади. Бу шовқин-суронга, зиёфатлардаги бу исрофгарчиликларга қўшнилар парво қилишмайди, чунки улар биладилар — вақти келиб ўзлари ҳам худди шундай қиладилар. Ана шундай исрофгарчиликка йўл қўймаслик мақсадида учала ўғилнинг тўйини битта қилишга келишилган эди.

Шундай қилиб, мен ва акамни Ражкотдан Пўрбандарга олиб келинди. Сўнг томошагача қандайдир ғалати ишлар қилинди (масалан, баданимизга занжабил мойи суртишди ва ҳ.к.), аммо бу тафсилотларни ташлаб ўтаман.

Отам гарчи девонбеги бўлса-да, барибир хизматчи эди, Тҳакур соҳибнинг эътиборини қозонгани эса уни бадтар

қийин аҳволга солиб қўйганди. Тҳакур соҳиб сўнгги дамгача отамни қўйиб юбормади. Ниҳоят, охири изн бергач, саёҳатни икки кунга қисқартириш учун отамга алоҳида извош тайин қилади. Бироқ тақдирнинг айтгани бошқача бўлиб чиқди. Пўрбандар Ражкотдан 120 мил узоқликда бўлиб, отда беш кунлик йўл эди. Отам бу йўлни уч кунда босиб ўтади, бироқ извош учинчи марта алиштирилганда, извош тўнкарилиб тушади ва отам қаттиқ лат ейди. У бошдан-оёқ докага ўралган ҳолда етиб келади. Бунинг оқибатида бўлажак тантаналарга нисбатан бизнинг ва унинг қизиқиши тенг ярмига камайди, аммо тўйни ўтказмаса ҳам бўлмасди. Ўшанда вақти келиб мени ёш уйлантиргани учун отамдан хафа бўлсам керак, деб ўйламаган эдим. Чунки шу куни ҳамма нарса тўғри, зарурий ва ёқимли туюлаётганди. Ўша кунги воқеалар кечагидай эсимда: бизлар тўй чодири тагида ўтирибмиз, сантанад расмини ижро этамиз, ёш келин ва куёвлар ширин кансардан олиб, бир-биримизнинг оғзимизга соламиз ва биргаликда яшай бошлаймиз. Биринчи тун! Икки маъсум бола, ўйламай-нетмай ҳаёт баҳри уммонига улоқтириб ташланган бир жуфт ёш жон. Катта акамнинг хотини — келинойим биринчи тунда ўзимни қандай тутишим кераклигини астойдил уқдирганди. Хотинимга ким уқдирган — буниси менга қоронғи. Бу ҳақда ҳеч қачон ундан сўрамаганман, ҳозир ҳам сўраш ниятим йўқ. Китобхон хоҳ ишонсин, хоҳ ишонмасин, шуни айтаманки, бизлар азбаройи асабийлашганимиздан ҳатто бир-биримизга қарашга ҳам ботинолмаганмиз. Ўз-ўзидан равшанки, бизлар ҳаддан ташқари журъатсиз эдик. Қайлиғим билан қандай гаплашай, унга нима дей? Берилган маслаҳатлар бу қадар чуқур эмас эди-да. Бундай ҳолларда маслаҳатларнинг кераги ҳам бўлмайди. Одамнинг болаликдан орттирган ҳаётий таассуротлари шу қадар кучли бўладики, ҳар қандай йўл-йўриқлар ортиқча бўлиб қолади. Аста-секин бизлар бир-биримизга кўника бошладик ва бемалол суҳбатлашадиган бўлиб қолдим. Гарчанд ёшимиз тенг бўлса-да, мен эрлик обрўйимни тиклашга шошилар эдим.

МЕН — ЭРМАН

Мен никоҳдан ўтган вақтларда нархи бир пайсаликми ё бир пайликми (аниқ эсимда йўқ) унча катта бўлмаган китобчалар босиларди. Уларда эр-хотинлик муҳаббати, ҳушёрлик, болалар никоҳи ва ҳоказолар тўғрисида гапириларди. Мен уларни бошдан-оёғигача ўқир ва ёқмаганларини дарҳол унутиб юборар эдим, ёққанларини эса эсимда тутиб қолардим. Бу китобчаларда эрнинг бир умр хотинга садоқатли бўлиб қолиши кераклиги ҳақидаги гаплар юрагимга муҳрланиб қолганди. Боз устига ўзим ҳам ашаддий ҳақиқатпараст бўлиб, хотинни алдашим тўғрисида гап-сўз бўлиши мумкин эмасди. Бундай ёш чоғимда унга хиёнат қилишим эса умуман ақлга сиғмайдиган иш эди.

Бироқ вафодорлик сабоғи ўзининг нохуш жиҳатига ҳам эга. "Модомики мен хотинимга вафодор эканманми, хотиним ҳам менга вафодор бўлиши керак", — деб ўйлардим. Бу фикр мени рашкчи эр қилиб қўйди. Хотинимнинг мажбурияти ундан вафодорлик талаб қилишимга осонгина йўл очиб берди, уни муттасил тергаб туришимга мажбур қиларди. Хотинимнинг вафодорлигига шак қилишимга ҳеч қандай асосим бўлмаса-да, рашк деган бало одамни кўр қилиб қўяркан. Мен хотинимнинг ҳар бир қадамини кузатардим, мендан рухсатсиз остона ҳатлаб кўчага чиқмасди. Бу орамизга низо уруғини сепди. Мен жорий қилган тақиқ аслида қамоқхонадан қолишмасди, аммо Кастурбай бундай талабларга дарровгина хўп деб кетаверадиган анойи қизлардан эмасди. У қаёққа хоҳласа ва қачон хоҳласа кетаверишни истарди. Мен тақиқлаганим сайин у бадтар кажлик қилар ва унга сайин ғазабга минар эдим. Биз, турмуш қурган болалар, бир-биримиз билан дим гаплашмай қўяр эдик. Ўйлашимча, Кастурбайнинг тақиқларимни писанд қилмаслиги остида ҳеч қандай ғаразли ўй бўлмасди. Эҳромга ёки дугоналари олдига кетган оқ кўнгил қизалоқ қанақа риёкорлик қилиши мумкин? Борди-ю, мен унга бирон нарсани тақиқлаш ҳуқуқига эга бўлсам, унинг ҳам шундай ҳуқуққа эга бўлиши мумкин эмасми? Ҳозир менга буларнинг барчаси беш қўлдай аён. Аммо ўшанда мен ўз эрлик обрўйимни сақлаб қолишим керак деб ҳисоблар эдим-да!

Бироқ азиз китобхон ҳаётимизни бошдан-оёқ изтироблардан иборат экан, деб ўйламасин. Менинг барча қаттиққўлликларим муҳаббатдан келиб чиқар эди. Мен хотинимнинг аъло даражадаги хотин бўлишини истардим. Унга соф ҳаёт кечиришга, ўзим ўрганган нарсани ўрганишга, мен билан бир хил яшаб, бир хил фикр юритишга мажбур бўлишини ўз олдимга мақсад қилиб қўйгандим.

Кастурбай ўзи ҳам шунга интилармиди ё йўқ — буни билмайман. У саводсиз эди. Табиатан у оддий, мустақил, тиришқоқ ва жуда бўлмаганда мен билан оғир-вазмин эди. Ўзидаги жаҳолатдан сира ташвишланмасди ва менинг машғулотларим ҳеч қачон унинг ҳам шундай қилишига туртки бўлган-бўлмаганини эсламайман. Шу боис, ўйлашимча, билимга интилишимда мен ёлғиз эдим. Барча иштиёқларим бир хотинга жамланган эди ва бунинг муздини шу билан тўлашларини талаб этар эдим. Бироқ шундай катта фарқларга қарамай, ҳаётимиз нуқул изтироблардан иборат бўлиши мумкин эмасди, зеро, ҳеч бўлмаганда, бир томондан бу ерда дарҳақиқат муҳаббат бор эди.

Тан олишим керакки, уни қаттиқ севиб қолган эдим. Ҳатто мактабда ҳам нуқул у ҳақда ўйлардим. Олдиндаги тун ва висол ҳақидаги ўй сира мени тарк этмасди. Айрилиққа бардош қилолмасдим. Ўзимнинг сергаплигим билан кеч тунгача унга уйқу бермасдим. Агар бу тариқа тизгинсиз ҳирсим устига ривожланган бурч туйғуси бўлмаганида, эҳтимол, касаллик ё бемаврид ажал қурбонига айланган ёки бир умр аянчли ҳаёт кечириб ўтган бўлардим. Бироқ мен ҳар куни эрталаб ўз мажбуриятимни бажарар эдим, алдаш эса қўлимдан келмасди. Мана шу нарса мени кўплаб фалокатлардан асраб қолди.

Мени озми-кўпми даражада эҳтиросннинг тажовузкор таъсиридан сақлаб қолган бир ҳолат ҳақида илгари эслатиб ўтган эдим. Яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш жоиз. Кўплаб мисоллардан шундай тўхтамга келдимки, фикр-ўйлари соф бўлган бандани худо албатта қўллар экан. Шафқатсиз болалар никоҳи удуми билан бир қаторда, ҳинду жамиятида маълум даражада биринчиликнинг ҳалокатли оқибатини заифлаштирувчи бошқа яна бир удум ҳам бор. Ота-оналар ёш келин-куёвнинг узоқ вақт бирга қолишларига рухсат бермайдилар. Гўдак-хотин кўпроқ вақтини ўз отаси уйида ўтказади. Шун-

дайин, 13 дан 18 ёшгача биз ҳаммаси бўлиб атиги уч йилга яқин бирга бўлдик. Хотинимнинг ота-оналари уни олти ойга қолмаёқ ўзлариникига чақириб олишди. Ўша пайтларда бундай чақирувлар ғоятда кўнгилсиз эди, аммо улар ҳар иккаламизни сақлаб қолишди. Ўн саккиз ёшимда мен Англияга кетдим. Бу биз учун узоқ ва шарофатли айрилиқни англатарди. Бироқ Англиядан қайтиб келганимдан кейин ҳам биз ярим йилдан кўп бирга турмадик, чунки мен Ражкот билан Бомбей ўртасида бўзчининг мокисидай зир қатнадим. Сўнгра мени Жанубий Африкага таклиф этишди. Бироқ бу пайтга келиб мен ҳиссий эҳтиросларимга хийла жилов уриб олишга улгургандим.

ЎҒИРЛИК ВА УНИНГ МУЗДИ

Мен ҳали гўшт еган ва унгача, яъни уйланишимгача ёки ундан дарҳол кейинги пайтгача бўлган даврга тааллуқли бир қанча воқеалар тўғрисида сўзлаб беришим керак.

Бир неча қариндош-уруғларимга таассуб қилиб, чекишга ружу қўйдим. Чекиш ёки тамаки ҳиди бизга лаззат бағишларди деб айтолмайман. Шунчаки оғзимиздан паға-паға тутун чиқариш бизларга ёқарди, холос. Амаким чекувчи эди, биз ундан ўрнак олишга қарор қилдик, бизда пул бўлмагани боис бизлар амаким ташлаган қолдиқларни териб ола бошладик.

Бироқ сигарета қолдиқлари ҳадеганда топилавермасди, бундан ташқари, уларда чекишга лойиқ ҳеч нарса қолмаган бўларди. Шунда биз хизматкорнинг чўнтагидаги майда мис чақаларни ўғирлашга ва уларга ҳинд сигареталари сотиб олишга тушдик. Лекин уларни қаерда сақлаш керак? Катталар олдида чекишга ботинолмасдик, албатта. Бир неча ҳафтагача бизлар ўғирланган мис чақалар билан қаноатланиб юрдик. Бу орада қулоғимизга қайсидир ўсимликнинг пояси ғовак бўлади ва уни сигарета ўрнига чекиш мумкин, деган гап чалиниб қолди. Биз ўша поялардан топиб, кашандалик қила бошладик.

Лекин бу камлик қиларди. Бизлар астойдил чекувчи бўлишни хоҳлардик. Катталарнинг рухсатисиз қўлимиздан бирон иш келмаслиги ҳамма нарсанинг белига тепарди. Норозилигимиз охири шу даражага бориб етдики, бизлар ўз жонимизга қасд қилишга қарор қилдик.

Аммо буни қандай уддаланади? Заҳарни қаердан топамиз? Датура уруғи кучли заҳардай таъсир қилади, деган гапни эшитиб қолдик. Ҳаммамиз ўрмонга йўл олдик ва шундай уруғлардан териб олдик. Ишимизни амалга ошириш учун энг қулай пайт менга оқшом бўлиб туюлди. Бизлар Кедаржий ибодатхонасига бордик, эритилган сарёғни эҳром шамдонига қуйдик, бутларга сажда қилдик-да, хилват бурчак қидирдик. Бироқ тўсатдан вужудимизни қўрқув эгаллади. Агар биз дарров ўлиб қолмасак-чи? Бунинг устига ўзимизни ўзимиз ўлдиришимиздан нима фойда? Катталарнинг измидан чиқмай юраверганимиз яхши эмасми? Бироқ барибир ҳам икки-учтадан донача ютиб юбордик, ундан ортиғига юрагимиз дов бермасди. Икки ака-ука амал олдидаги қўрқувимизни енгдик-да, тинчланиб, жонимизга қасд қилиш тўғрисидаги фикрни миямиздан ҳайдаш учун Ромжий ибодатхонасига йўл олдик.

Ўз жонига қасд қилишдан кўра у ҳақда ўйлаш осонмаслигини англадим. Шундан буён қачон ўзини ўзи ўлдириш тўғрисидаги гапни эшитиб қолсам, бу менга чивин чаққанчалик ҳам таъсир қилмайдиган бўлган.

Ўз жонига қасд қилиш воқеаси шу билан анжом топдики, биз икковимиз ҳам сигарета қолдиқларини теришни ва сигарета сотиб олиш учун хизматкорлардан чақалар ўғирлашни бас қилдик.

Катта бўлганимда ҳам менда чекишга рағбат пайдо бўлмади. Бу одатни мен жаҳолатпарастлик, ифлос ва зарарли деб биламан. Бутун дунёда чекишга бир қадар мойиллик борлигини ҳеч қачон тушуниб етолмаганман. Купеда чекувчилар кўп бўлса, саёҳат қилолмайман — нафасим бўғилиб кетади. Бирмунча муддатдан кейин янада жиддийроқ ўғирликка қўл урдим. Сариқ чақаларни ўғирлаганимда ўн икки-ўн уч ёшларда эдим. Навбатдаги ўғирликни мен ўн беш ёшимда содир этдим. Бу сафар гўшт истеъмол қиладиган акамнинг билагидаги олтин балдоқдан бир парча олтин бўлагини ўғирладим. Ундан олтин бўлагини чиқариб олиш қийин эмасди. Акам 25 рупия қарз бўлиб қолганди.

Хуллас, бир амаллаб қарзни тўлаб қутулдик. Лекин мени виждон азоби қийнай бошлади. Энди ҳеч қачон ўғирлик қилмайман деб ўзимга ўзим сўз бердим ва ҳаммаси учун отамдан кечирим сўрашга аҳд қилдим. Бироқ отам билан бу ҳақда

гаплашишга менда журъат бор эканми. Йўқ, боплаб калтак ейишдан қўрққаним йўқ. Бизлардан бироргамизни отам бирон марта калтаклаганини эслолмайман. Мен уни хафа қилиб қўйишдан қўрқардим. Лекин таваккал қилиш кераклигини, то чин дилдан иқрор бўлмагунча виждонни поклаш мумкин эмаслигини ҳис қилар эдим.

Охири ёзма равишда тавба қилишга, бу тавбани отамга ҳавола этишга ва кечирим сўрашга жазм этдим. Мен бир варақ қоғозга тавбамни ёздим-да, отамга бердим. Бу хатда мен нафақат ўз гуноҳларимга иқрор бўлган эдим, балки менга тегишли жазо беришни ҳам сўрагандим. Хат сўнгтида жазони ўзингиздан бошқа одам берсин, деб илтимос қилган, бошқа минбаъд ўғирлик қилмасликка онт ичган эдим.

Отам бу пайтда бемор эди: унда тешик яра бўлиб, қўзғалмай ётишга мажбур эди. Унинг тўшаги оддий ёғоч сўри эди, холос. Мен унга хатни тутқаздим-да, рўпарага чўкдим.

Отам хатни ўқиб чиқди-да, йиғлаб юборди. Инжу томчилари унинг юзидан думалаб, қоғозга тушарди. Бир дақиқага у ўйчан кўзларини юмиб турди-да, сўнг хатни майда-майда қилиб йиртди. Хатни ўқиётганда ўтириб олганди, энди эса яна ётиб олди. Мен ҳам ҳўнграб юбордим. Отамнинг қанчалиқ изтироб чекаётганини кўриб турардим. Рассом бўлганимда бугун ҳам бу манзарани чизган бўлар эдим — у хотирамда шунчалик аниқ қолган.

Муҳаббатнинг инжу томчилари юрагимни мусаффо қилиб, гуноҳларимни ювиб юборди. Шундай муҳаббати бўлган одамгина унинг нималигини ҳис этади. Ахир муқаддас битикларда ҳам: "Муҳаббат ўқлари санчилган одамгина унинг қудратини билади", — деб бежиз айтилмаган.

Мен учун бу аҳимса[1] бўйича амалий сабоқ бўлди. Ўшанда мен содир бўлган воқеада фақат ота муҳаббатининг зуҳуринигина кўрган эдим, аммо бугун бу ҳақиқий аҳимса эканини биламан. Аҳимса кенг қамровга эга бўлгач, у дахл қилган ҳамма нарсани ўзгартириб юборади. Шунда унинг ҳокимиятига чек қўйиб бўлмайди.

Олийжаноблик билан кечириб юбораверии отамга мутлақо хос бўлмаган одат. Мен уни жаҳли чиқади, қовоғини

---

[1] Аҳимса — куч ишлатмаслик сиёсати.

уяди ва мени боплаб сўкади, деб ўйлагандим. Лекин у ҳаддан ташқари хотиржам эди.

Ўйлайманки, менинг самимий тарзда иқрор бўлганим туфайли шу ҳол содир бўлди. Қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган одамга қилинган самимий иқрор ва бошқа гуноҳ қилмаслик учун берилган ваъда, онт тавба-тазаррунинг энг тоза шакли ҳисобланади. Менинг иқрорим отамни мутлақо хотиржам этганини ва унинг менга бўлган муҳаббатини янада оширганини билиб турардим.

ОТАМНИНГ ВАФОТИ ВА МЕНИНГ ҚЎШАЛОҚ ШАРМАНДАЛИГИМ

Ўн олти ёшли ўсмирман. Отам тўшакка михланиб қолган. У боя айтганимдай, тешик (оқма) ярадан азоб чекарди. Унга асосан онам, кекса оқсоч ва мен ғамхўрлик қилардик. Менинг чекимга беморга қараш, яъни ҳамширалик мажбурияти тушганди, отамнинг ярасини боғлаш, дори ичириш ва агар уйда тайёрланган бўлса, ош-овқатини едириб-ичиришдан иборат эди. Ҳар куни тунда отамнинг оёқларини уқалардим ва энди борақол демагунча ёки ухлаб қолмагунча унинг бошидан кетмасдим. Бу вазифаларни бажариш менга ёқимли эди ва бирон марта бўлсин, ундан бўйин товлаганимни эслолмайман. Кундалик мажбуриятларимни адо этиб бўлгандан қолган вақтимни мактаб ва отамга қарашга тақсимлардим. Ўйнагани фақат кечқурунлари чиқардим, шунда ҳам у рухсат берганда ёки ўзини яхши ҳис қилган дамларда, холос.

Хотиним ўша вақтларда фарзанд кутаётганди. Бу ҳолат, ҳозир тушунишимча, менинг хулқимни икки баравар уятга қўяр эди. Биринчидан, ўқувчиларга жоиз бўлганчалик ўзимни тия олмаётгандим; иккинчидан, жисмоний хоҳиш нафақат ўқиш мажбуриятидан, балки ундан ҳам муҳимроқ нарсадан — ота-онамга содиқлигимдан устун келмоқда эди: ахир Шраван болалигимдан энг олий орзум эди-да. Бунинг устига ҳар куни тунда отамнинг оёқ-қўлларини уқалар эканман, хаёлан хобгоҳимизда бўлар эдим ва бу тағин дин ҳам, тиббиёт ҳам, соғлом ақл ҳам жинсий алоқани ман этган пайтда! Мен ҳар доим ўз мажбуриятларимдан суюниб озод бўлардим-да, отам билан хайрлашиб, тўғри хобгоҳга йўл олар эдим.

Отамнинг аҳволи кундан-кун ёмонлашиб борарди. Аюрведа табиблари ўзларининг барча суртмаларини, ҳакимлар эса ўзларининг барча малҳамларини, маҳаллий азайимхон эса ўзининг барча касални ҳайдовчи воситаларини синаб кўрдилар. Инглиз жарроҳи ҳам ёрдамга чақирилди. У ягона ва сўнгги восита сифатида жарроҳликни таклиф этди. Бироқ уй табибимиз бунга йўл қўймади. Бундай кекса ёшда жарроҳлик қилиш мумкин эмас, деди у. Уй табибининг обрўси жуда баланд эди ва унинг фикри ҳамманикидан устун чиқди. Жарроҳликдан воз кечишга тўғри келди, дорилар эса отамга сира наф бермаётганди. Менда шундай таассурот пайдо бўлгандики, агар уй табиби жарроҳликка рухсат берганида, яра тезроқ тузалиб кетарди, бунинг устига жарроҳликни Бомбейдаги таниқли жарроҳ амалга ошириши лозим эди. Бироқ худонинг хоҳиши бошқа эди. Ажал етиб тургандан кейин халоскорлик воситасини қидиришдан нима маъно бор? Отам Бомбейдан жарроҳлик амали учун зарурий барча ашёлар билан қайтиб келганди, бироқ энди булар барчаси бир пулга чиқиб турибди. У тузалиб кетишга умид боғламаётганди. Кундан-кун заифлашиб борарди. Уни табиий эҳтиёжларни тўшакдан турмай бажаришга ундар эдилар. Бироқ сўнгги сониягача у бундан бош тортиб келди. Ташқи тозалик борасида вишнупарастлар қоидалари ғоят қаттиқ эди.

Бундай бадан софлиги, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга, аммо Ғарб табобати уқдиришича, барча ҳожатларни тўшакда чиқарса ҳам бўлаверади, ҳеч бир ноқулайлик туғдирмасдан, беморни ювиб-чайиб қўйиш ҳам шу жумлага киради, фақат тўшак ифлосланмаса бўлгани. Мен буни вишнувийлик талабларига мутлақо мос деб ўйлайман. Бироқ отамнинг қаттиқ азоб чекишига қарамай, тўшакдан турмасам бўлмайди, деб оёқ тираб олиши мени ҳайратга солар ва ич-ичимдан ғурурланардим.

Даҳшатли тун чўкди. Амаким бу вақтда Ражкотда эди. Отам ўзини ёмон ҳис қилаётгани хабарини олиб, у дарҳол етиб келди. Акаларим бари бир жон-бир тан бўлиб олганди. Амаким беморнинг ёнида кун бўйи ўтирди, тунда эса бизни бориб ухлашимизни айтиб, бемор ёнидаги тўшакка чўзилди. Бу тун нечоғли машъум бўлиши ҳеч кимнинг хаёлига келмаганди. Тунги соат ўн ярим ё ўн бирлар эди. Мен отамни уқалардим. Амаким ўрнимга бошқамизни алмаш-

тирди. Мен суюниб, тўғри хобгоҳга йўл олдим. Бечора хотинжонгинам тош қотиб ухлаб ётарди. Кошки уни тинч ухлагани қўйсам. Шартта уйғотдим. Бироқ беш ёки олти дақиқадан сўнг хизматкор эшикни чертди. Мен қўрқиб, сапчиб тушдим.

— Туринг, — деди хизматкор, — отангизнинг аҳволлари ёмонлашди.

Мен, албатта, отамнинг аҳволи оғирлигини билардим, бироқ бундай пайтларда бу сўзлар нимани англатишини фаҳмладим. Мен тўшакдан ирғиб турдим.

— Нима бўлди, гапир.

— Отангиз жон бердилар.

Ҳаммаси тамом бўлган эди! Менинг икки қўлим бошимда бўлиб қолавермасдан бошқа иложим йўқ эди. Уятдан ер ёрилмадию ерга кирмадим, ўзимни дунёдаги энг бадбахт одамдек ҳис қилдим. Мен отам ётган хонага югурдим. Агар балои нафсим ғолиб келмаганида ўлимидан бир неча дақиқа олдин отам билан айро тушганим учун бу қадар афсус-надоматлар чекмаган бўлардим. Мен уни уқалаётган ва у менинг қўлимда жон берган бўлар эди. Энди эса бу имтиёздан амаким фойдаланиб қолди. У азбаройи акасига меҳри зўрлигидан унга сўнгги бор хизмат қилиш шарафига муяссар бўлди! Отам сўнгги он етиб келганини сезган экан. У қоғоз ва қалам беришни сўраб, қуйидаги ёзувни ёзибди: "Сўнгги расм-русумлар учун ҳамма нарсани тайёрлаб қўй". Кейин у билагидан туморини ва бўйнидан тулсий доналаридан қилинган мунчоқни олибди-да, уларни бир четга итқитибди. Бир дақиқадан кейин у жон берибди.

Мен ҳозир гапириб турганим шармандалик шундан иборат эдики, балои ҳирс ғамхўрликка жуда-жуда муҳтож бўлиб турган отамнинг ўлим соатида вужудимни қамраб олган эди. Бу шармандаликни ҳеч қачон унутолмайман ва ҳеч нарса билан юволмайман. Мен ота-онамни ҳаддан ортиқ севардим — улар учун ҳамма нарсадан воз кечишга тайёр эдим. Бироқ бу муҳаббатим кечириб бўлмас даражада енгилтак эди ва бундай пайтда мен ҳирс қули бўлиб қолган эдим. Шу боис мен ҳар доим, гарчи вафодор бўлсам-да, ўзимни ҳирсли эр деб ҳисоблаб келаман. Мен узоқ вақтгача ҳирс кишанидан қутулолмай юрдим ва улардан қутулишдан олдин кўплаб синовлардан ўтишимга тўғри келди.

Ўзимнинг қўшалоқ шармандалигим ҳақидаги ушбу бобни тугатар эканман, яна шу нарсани айтмоқчиманки, хотиним туққан шўрлик бир парча жиш бор-йўғи уч-тўрт кунгина яшади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Менинг бу қилмишим барча уйланганларга ибрат бўлсин.

Дин билан биринчи танишув

Мактабга олти-етти ёшдан ўн олти ёшгача қатнадим. У ерда менга диндан бошқа ҳамма нарсани ўргатишди. Мен ўқитувчилардан, сирасини айтганда, улар ортиқча қийинчиликларсиз менга тақдим этишлари мумкин бўлган нарсани олмагандим. Аммо атрофдагилардан билимларнинг қандайдир майда-чуйда увоқларини тўплашга улгургандим. "Дин" атамасини бу ўринда кенг маънода — ўзликни англаш ёки ўзини ўзи англаш сифатида қўллаяпман.

Вишнупараст бўлиб туғилганимдан мен кўпинча ҳавелийга қатнаб туришим шарт эди. Лекин у мени ўзига тортмасди. Унинг маҳобати ва дабдабаси менга ёқмасди. Бундан ташқари, у ерда содир этилган беадаб ишлар ҳақидаги мишмишлар қулоғимга етиб келганди ва менинг ундан бутунлай кўнглим қолганди. Шундай қилиб, ҳавелий менга ҳеч нарса бера олмасди.

Бироқ у ерда олмаган нарсани менга энагам, оиламизнинг кекса оқсочи берди. Унинг менга бўлган муҳаббати ҳақида ҳали-ҳануз миннатдорлик билан эслайман. Мен руҳлар ва инс-жинслардан қўрқар эдим. Рамбҳа — энагамнинг исми шундай эди — менга Рамном дуосини такрорлаб юришни ва шу билан бу қўрқинчли нарсалардан халос топишимни таклиф қилди. Унинг менга берган воситаларидан кўра ўзига кўпроқ ишонардим, бироқ руҳлар ва жин-ажиналар олдидаги қўрқувдан паноҳ топиш учун илк болалик дамларимдан Рамном дуосини замзама қилардим. Бу узоқ чўзилмаганди, албатта, аммо бола қалбига ташланган яхши уруғ зое кетмайди. Назаримда, меҳрибон Рамбҳа шарофати билан Рамном мен учун ҳозир ҳам мутлақо ишончли дори ҳисобланади.

Тахминан шу вақтларда "Рамаяна" мухлиси, амакиваччам мени ва иккинчи акамни "Рам Ракша"ни ёд олишга ундаб қолди. Биз уни ёдлаб олдик ва ҳар куни муттасил эрталаблари ювиниб олгандан кейин овоз чиқариб такрорлардик.

Биз то Пўрбандарда эканмиз, бу одатни сира канда қилмадик, бироқ Ражкотга кўчиб ўтгач, "Рам Ракша"ни унутиб юбордим. Мен унга у қадар ишонмасдим ва "Рам Ракша"ни тўғри талаффуз билан ёддан айтиб бера олишимни кўрсатиш истагидагина аҳён-аҳёнда овоз чиқариб ўқир эдим.

Отамга ўқиб беришганида "Рамаяна" менда катта таассурот қолдирганди. Касаллигининг дастлабки даврида отам Пўрбандарда яшаган эди. Ҳар куни шомда у "Рамаяна"ни тингларди. Уни Рамнинг катта мухлиси — билешварлик Ладҳ Маҳараж ўқирди. У ҳақда гап кетганида айтишардики, у моховларни дори-дармонлар билан тузатмас экан, балки ириб тушган жойларга Билешвар эҳромидаги Маҳодев сиймосига садақа (инъом) қилинган билва япроқларини суртар ва ҳар куни эринмай Рамномни такрорлар экан. "Уни динга эътиқод тузатди", — дер эди одамлар. Бу тўғрими ёки йўқми, аммо биз бунга ишонардик. Нима бўлганда ҳам Ладҳ Маҳараж отамга "Рамаяна"ни ўқиганида отам мохов билан оғримаганди. Ладҳ Маҳаражнинг овози ғоят ёқимли эди. У дўҳа (байтлар) ва чоупай (тўртликлар)ни куйлаб талаффуз қилар ҳамда мушоҳадаларга берилиб ва тингловчиларни маҳлиё қилиб, уларни шарҳлашга тушиб кетар эди. Мен ўшанда тахминан ўн учларда эдим, бироқ унинг қироати мени ўзига бутунлай ром қилиб қўйганди. Шу вақтдан бошлаб мен "Рамаяна"га муккамдан кетдим. Энди Тулсидаснинг "Рамаяна"сини муқаддас китоблар ичида энг буюги деб ҳисоблайман.

Бир неча ойдан кейин биз Ражкотга кўчиб ўтдик. У ерда "Рамаяна"ни қироат қилишмасди. Бироқ ҳар экадашида "Бҳагавад-гита" ўқиларди. Гоҳо қироатда мен ҳам иштирок этардим, аммо қори мени писанд қилмасди. Ҳозирги вақтда мен "Бҳагавад-гита"ни зўр диний рағбат пайдо қилишга қодир китоб деб биламан. Гужаротий тилида мен уни катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Бироқ бир куни менинг уч ҳафталик рўзадорлигим вақтида уни асил нусхада пандит Мадан Мўҳан Малвия ўқиб берганида, "Бҳагавад-гита"нинг Малвиядек ашаддий мухлиси оғзидан болалигимда эшитмаганимдан қаттиқ афсусландим. Ўшанда мен бу китобни болалигимдан севиб қолган бўлар эдим. Болаликда олинган таассуротлар чуқур илдиз отади ва мен ҳар доим ўшанда менга кўпроқ шундай китоблар ўқиб беришмаганидан ачинаман.

Бироқ Ражкотда ҳиндувийликнинг барча мазҳабларига ва турдош динларга нисбатан яхши муносабатда бўлишни ўргандим. Ота-онам фақат ҳавелийга эмас, балки Шива ва Рам эҳромларига ҳам бориб туришарди. Гоҳида улар бизларни ҳам бирга олиб борар, гоҳо эса ўзимни юборар эдилар. Жайн роҳиблари отамнинг уйида тез-тез бўлиб туришар, ўз удумларига хилоф равишда, гарчи бизлар жайн динига эътиқод қилмасак-да, биз пиширган овқатлардан тановул қилишар эди. Улар отам билан диний ва дунёвий мавзуларда суҳбатлар қурар эдилар.

Отамнинг мусулмонлар ва парс (зардуштий)лардан ҳам дўстлари бор эди. Улар отамга ўз динлари ҳақида сўзлар, отам ҳар доим уларнинг гапларини ҳурмат ва аксар қизиқиш билан тинглар эди. Уларнинг хизматида бўлиб, мен кўпинча шундай суҳбатларда иштирок этардим. Булар ҳаммаси бир бўлиб менда бошқа динларга нисбатан ҳурматни, муросани тарбиялади.

Ўша вақтда насронийлик бундан истисно эди. Унга нисбатан юрагимда нафрат бор эди. Бу бесабаб эмасди, албатта. Насроний мубашширлар, одатда мактабдан сал нарида жойлашиб олишарди-да,ҳиндулар ва уларнинг маъбудларини ҳақоратларга кўмиб, оғзиларидан боди кириб, шоди чиқарди. Мен бунга чидаб туролмасдим. Бир мартагина тўхтаб, уларнинг гапини тинглашим етарли бўлган эди — улардан қаттиқ кўнглим қолди. Айни ўша пайтларда мен ғоятда таниқли бир ҳинду насронийликка кирганини билиб қолдим. Бутун шаҳарда дув-дув гап: чўқинганидан кейин у гўшт еб, шароб ича бошлаганмиш, либосини ўзгартирганмиш, оврупоча кўйлакда юриб, ҳатто шляпа кийиб олганмиш, бундан жуда ғазабим қўзиди. Одамни гўшт ейишга, спиртли ичимлик ичишга ва либосини алиштиришга мажбур қиладиган дин қанақа дин ўзи? Яна менга айтишларича, янги ғайридин энди ўз аждодлари дини, уларнинг урф-одатлари ва ватани шаънини булғаётганмиш. Булар барчаси менда насронийликка қарши чуқур нафрат пайдо қилганди.

Мен бошқа динларга нисбатан ҳам холис бўлишни ўрганган эдим, бироқ бу менда худога нисбатан жонли бир ишонч яшар эди, деган маънони англатмасди. Бир гал қўлимга отамнинг йиғноғидан "Манусмрити" номли бир китоб тушиб қолди. Дунёнинг яралиши ва бошқа ривоятлар менда катта

таассурот қолдирмади, балки, аксинча, хийла атеизм (худосизлик)га тортиб кетди.

Бир амакиваччам бор эди (у ҳозир ҳам ҳаёт). Унинг ақлу зеҳнини юксак қадрлардим ва шу боис кўнглимдаги шубҳаларни унга изҳор қилдим. Бироқ у масалани ҳал этолмади ва ўзини мендан олиб қочаркан, деди: "Катта бўлганингда ўзинг билиб олаверасан. Сенинг ёшингда бундай саволлар бериш эрталик қилади". Мен индамадим, аммо тинчланмадим. "Манусмрити"даги овқат ва шунга ўхшаш нарсалар билан боғлиқ боблар мен кундалик ҳаётда кузатганимга қаршидек туюлмоқда эди. Бироқ бу борадаги саволларга ҳам узил-кесил жавоб ололмадим. "Ўз ақлимни кучлироқ ривожлантираман, кўпроқ ўқийман ва шунда ҳаммасини яхшироқ билиб оламан", — қарор қилдим мен.

"Манусмрити" мени аҳимсага ўргатмади. Бир гал мен гўшт ейишга ҳаракат қилиб кўрган эдим. "Манусмрити" шуни маъқуллагандек эди. Мен шундай хулосага келдимки, ахлоқ жиҳатидан илонларни, каналарни ва шунга ўхшаган зараркунандаларни ўлдириш мутлақо жоиз. Эсимда, ўша йиллари кана ва бошқа ҳашаротларни ўлдирар эканман, тўғри қилаяпман, деб ҳисоблагандим. Ахлоқ барча нарсаларнинг негизи, ҳақиқат эса — ахлоқнинг моҳияти деган эътиқодгина онгимга чуқур ўрнашиб қолганди. Ҳақиқат менинг ягона мақсадим бўлиб қолди. Бу фикр шууримда кундан-кун мустаҳкамланиб ва ҳақиқат борасидаги тушунчам камайиб борарди.

Гужаротий тилидаги ахлоқ-одобга оид бир достондаги бир банд шеър ақл ва қалбимни баравар банд этган эди. Ундаги "ёмонликка яхшилик билан жавоб бер" ҳикмати менинг йўл бошловчи тамойилим бўлиб қолган. Бу ҳикмат мени шу қадар ўзига маҳлиё этдики, кўплаб тажрибалар ўтказишга киришиб кетдим. Мана ўша шеърдан сатрлар:

Бир пиёла сув ҳақини яхши таом билан қайтар;
Самимий саломга чуқур таъзим билан жавоб қайтар;
Сариқ чақа олганингни сариқ олтин билан қайтар;
Агар ҳаётингни сақлаб қолишса, сен ҳаётингни шуларга бағишла.
Донишмандлар сўзи ва ишининг маъноси шундай;
Зиғирдай қилган хизматинг шоҳ хазинаси бўлиб ўзингга қайтади,
Чинакам олийжаноб инсон барча одамларни битта одамдай билади
Ва унга қилинган ёмонлик учун бажонидил яхшилик билан
қайтаради.

АНГЛИЯГА ТАРАДДУД

Етуклик аттестатига битириш имтиҳонларини 1887 йилда топширдим. Ўшанда имтиҳонлар Бомбей ва Аҳмадободда топшириларди. Мамлакатда ҳукм сурган қашшоқлик, табиийки, Катҳиёвар ўқувчиларини яшаш арзонроқ жойга яқин жойлашган шаҳарга боришга мажбур этарди. Оиламизнинг ғарибона маблағи мени ҳам шундай йўл тутишга мажбур этди. Бу менинг Ражкотдан Аҳмадободга биринчи сафарим эди ва биринчи марта ёлғиз кетаётган эдим.

Ота-онам етуклик шаҳодатномаси олганимдан кейин коллежга киришимни хоҳлашарди. Коллежлар Бавнагар ва Бомбейда бор эди. Мен Бавнагардаги Самалдас коллежига боришга қарор қилдим, чунки бу арзонроқ эди. Коллежга келгач, бутунлай гангиб қолдим: англаш у ёқда турсин, маърузаларни тинглаш ҳам мен учун ғоятда қийин эди. Айб биринчи даражали ҳисобланган ўқитувчиларда эмас, балки ўзимда эди, чунки мутлақо тайёрланмагандим. Биринчи семестрни тугатгач, уйга қайтдим.

Доно ва олим браҳман Мавжи Даве оиламизнинг эски дўсти ва маслаҳатчиси эди. У билан дўстона алоқаларимиз отам вафотидан кейин ҳам сақланиб қолганди. Таътил кунларимдан бирида у бизникига келди-да, онам ва акам билан менинг машғулотларим борасида суҳбатлаша бошлади. Менинг Самалдас коллежида ўқиётганимдан хабар топиб, деди:

— Замонлар ўзгариб кетди. Зарурий маълумотга эга бўлмай туриб, бирортангиз отангиз гадисини олишга умид боғламай қўя қолинг. Мана, бола ўқияпти экан, у ана шу гадини оладиган бўлиши учун сизлар ҳозирдан барча тараддудни кўриб қўйишингиз керак бўлади. Бакалавр бўлиш учун тўрт-беш йил керак бўлади, бу жуда нари борганда 60 рупия маошли иш ўрни келтиради, холос, бироқ девонбегилик унвони бермайди. Агар у менинг ўғлимдай ҳуқуқшунослик йўлидан кетса, унинг узоқроқ ўқишига тўғри келади, у ўқишини тугатган вақтга келиб эса девонбегилик лавозимига даъвогар оқловчилар дунёни тутиб кетади. Ўрнингизда бўлганимда уни Англияга жўнатган бўлардим. Ўғлим Кевалрамнинг айтишича, оқловчи бўлиш унча қийин эмас экан.

Яна уч йилдан кейин у қайтиб келади. Чиқимлар тўрт-беш минг рупиядан ошмайди. Англиядан қайтиб келган оқловчини бир кўз олдингизга келтириб кўринг-а! У шоҳона яшайди! Биринчи талабдаёқ у девонбегилик тахтига ўтиради. Мен Мўҳандосни шу йилиёқ Англияга жўнатишингизни жуда хоҳлардим. Кевалрамнинг у ерда дўстлари кўп. У уларга тавсиянома ёзиб беради-да, Мўҳандос осонгина жойлашиб олади.

Жўшийжий — кекса Мавжи Давени биз, одатда шундай деб чақирардик — менга юзланди ва тасдиқ жавобини олишга заррача шубҳа қилмай, сўради:

— Бу ерда эмас, Англияда ўқишни афзал кўрар экансан, шу тўғрими?

Бундан маъқулини тасаввуримга келтирмасдим. Машғулотлар юки остида абжағим чиқиб бўлган эди. Темирни қизиғида бос қабилида, мени қанча тез жўнатишса, шунча яхши бўларди, дедим. Бироқ имтиҳонларни топширишнинг ўзи бўлмасди. Мени тиббиёт факультетига юборишса бўлармикан?

Акам сўзимни бўлди:

— Отамиз доим шу касбни ёмон кўрар эди. Вишнупарастлар ўликларни ёриш билан шуғулланмаслиги керак деб, сени назарда тутиб айтар эди. Отамиз сени оқловчилар касби учун мўлжаллаб юрар эди.

Жўшийжий гап қотди:

— Табиблик касбига мен қарши эмасман. Шастрларимизда бунга зид келувчи бирон гап айтилмаган. Аммо табиблик дипломи сени девонбеги қилмайди, мен эса сенинг девонбеги ё бўлмаса ундан каттароғи бўлишингни хоҳлайман. Шунда сен ўзингнинг катта оиланг рўзғорини тебрата оласан. Замонлар жуда тез ўзгараяпти, яшаш эса кундан-кун оғирлашиб бораяпти. Шунинг учун энг яхшиси — оқловчи бўлганинг маъқул.

Сўнг у онамга юзланди:

— Энди мен борай. Айтганларимни яхшилаб ўйлаб кўринглар. Бу ерга яна келганимда, худо хоҳласа, Англияга жўнатиш тараддудини кўраётган бўласиз, деб умид қиламан. Агар ёрдам керак бўлса, менга хабар қилинг.

Жўшийжий кетди, мен эса кўкнори хаёлларга берила бошладим.

Тўнғич акам қаттиқ безовта эди. Менинг сафаримга маблағни қаердан топади? Қолаверса, мендай муштдеккина болани ёлғиз чет элга жўнатиб бўларканми?

Онам бутунлай эс-ҳушини йўқотиб қўйди. У мени қўйиб юбормоқчи эмас эди.

— Амакимиз, — деди у, — ҳозир оиламизнинг каттаси. Энг аввал у билан маслаҳат қилмоғимиз керак. Агар у рози бўлса, шунга қараб иш тутамиз.

Акамнинг миясига бошқа фикр келиб қолди:

— Пўрбандар ҳукумати олдимизда биринчи бурчли. Ҳукумат амалдори мистер Лели бизнинг оиламиз тўғрисида яхши фикрда ва амакимни юксак қадрлайди. Балки Англияда ўқиши учун давлат стипендиясини у берар?

Бу менга жуда маъқул келди ва мен Пўрбандарга боришга қарор қилдим. У пайтларда у ёқларда темир йўл йўқ эди, ҳўкиз аравада беш кун йўл юриш керак бўларди. Қўрқоқман деб аввал ҳам айтиб ўтган эдим. Бироқ Англияга бориш мени шу қадар ўзига маҳлиё қилиб қўйган эдики, қўрқув ҳам кўзга кўринмай кетганди. Мен ҳўкиз қўшилган арава ёлладим, Даражийгача, сўнг бир кун олдин етиб бориш учун Пўрбандаргача туя кира қилдим. Бу менинг туяда қилган биринчи сафарим эди.

Амакимнинг олдига келиб, ҳамма гапни унга батафсил айтиб бердим. У ўйланиб туриб, деди:

— Англияда яшаб туриб, динингга шикаст етмаслигига кўзим етмаяпти. Бундай деяётганим бежиз эмас, буни мен ўз кўзим билан кўрганман. Йирик ҳинду оқловчилари билан кўришганимда уларнинг турмуш тарзи ва овруполиклар турмуш тарзи ўртасида фарқ сезилмайди. Улар тўғри келган нарсани еб кетаверадилар ва оғизларидан сигарета тушмайди, кийимлари ҳам худди инглизларга ўхшаб беҳаёдан-беҳаё. Булар бари оиламиз анъаналарига сира тўғри келмайди. Яқинда мен зиёратга кетаман, умрим ҳам охирлаб қолган. Бир оёғим гўрда туриб, Англияга боришингга, денгизлардан сузиб ўтишингга қандай рухсат берай? Аммо йўлингга ғов ҳам бўлолмайман. Бундай пайтда онадан рухсат олиш муҳим. Ахир у рози бўлса — бу ёғига худо подшо. Унга айт, мен тўхтатиб қолмоқчи эмасман. Сенга мен оқ фотиҳа бераман.

— Сиздан шундан бошқа ҳеч нарса кутганим ҳам йўқ, — дедим мен.

— Сиз менга мистер Лели номига тавсиянома ёзиб беролмайсизми?

— Йўқ, ёзмайман, — жавоб берди амаким, — аммо у яхши одам. Ундан стипендия сўраб кўр; бор гапни очиқ айт. Унинг ёрдам беришига шубҳа қилмайман.

Амаким нима учун менга тавсиянома ёзиб бермаганини тушунолмадим. Назаримда, унинг фикрича, диний бўлмаган иш бўйича сафаримда бевосита иштирок этишни хоҳламаган.

Мен мистер Лелига мактуб киритдим ва у мени ўз қароргоҳига таклиф қилди. У зинадан кўтарилиб келаётганида бизлар тўқнаш келдик. У гапни қисқа қилди:

— Аввал бакалаврга имтиҳон топширинг-да, кейин менинг олдимга келинг. Ҳозирча сизга ҳеч қандай ёрдам кўрсатолмайман, — деди ва шошиб йўлида давом этди.

Мен у билан суҳбатлашишга қунт билан тайёрланган, унга айтмоқчи бўлган гапларни ёдлаб олган, чуқур таъзим билан қўлларимни кўксимга қўйиб салом беришни роса машқ қилган эдим. Ҳаммаси бир пулга чиқди! Мен хотинимнинг тақинчоқларини эсладим. Тўнғич акамни ўйладим. Ҳаммадан ҳам шу одамга умид боғлаётгандим. У ҳаддан ташқари олийжаноб бўлиб, мени ўғлидай севарди.

Пўрбандардан Ражкотга қайтиб келиб, бўлган гапларни оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб бердим. Жўший жий билан суҳбатлашдим. У керак бўлган тақдирда битта-яримтадан зарурий миқдорда пул қарз олишни маслаҳат берди. Мен хотинимнинг тақинчоқларини сотишни таклиф қилдим — бу камида икки, бўлмаса уч минг рупия турар эди. Акам ҳам бирмунча пул топишга ваъда берди.

Онам ҳамон қаршилик кўрсатмоқда эди. У Англия ҳақида сўраб-суриштиришга тушиб кетганди. Кимдир унга Англияда ёш йигитлар жувонмарг бўлиб кетади дебди; яна бошқалар у ерда гўшт ейишга ўрганиб қолади, дейишибди, учинчи бирлари бўлса у ерда спиртли ичимлик ичмай туролмайди, дебди.

— Хўш, буларнинг ҳаммасини нима қиласан? — сўради мендан онам.

— Сиз менга ишонасизми? — дедим мен. Мен сизни алдамайман. Мана шу нарсаларга қўлимни теккизсам, худо

урсин! Агар менга қандайдир хатар хавф соладиган бўлса, Жўшийжий боришимга рози бўлармиди?

— Энди мен сенга ишонаман, — деди онам. — Аммо шунча узоқда бўлганингда мен сенга қандай ишонай? Нима қилишимни ҳам билмай қолдим. Бечаржий Свамийдан сўраб кўрай-чи.

Бечаржий Свамий илгари мўд-бания тоифасига мансуб эди, бироқ кейин жайн роҳиби бўлиб олганди. У, Жўшийжий каби, оиламиз маслаҳатчиси эди. У менинг тарафимни олиб, онамга деди:

— Мен болани уч нарсага қасам ичдираман, шунда унга рухсат берса бўлади.

У маросим учун ҳамма нарсани шай қилди ва мен шаробга, аёлга ва гўштга дахл қилмайман деб онт ичдим. Шундан кейин онам менга рухсат берди.

Мактаб мени кузатиш маросимини ўтказди. Англияга жўнаётган ражкотлик бир йигит чинакам мўъжиза кўрсатаётган эди. Уйда мен миннатдорчилик сўзларини қоғозга туширган эдим, бироқ тантанали кузатув чоғида уларни тутила-тутила базўр айтолдим. Кузатаётганлар қаршисида турар ва миннатдорлик сўзларини айтар эканман, бошим айлангани ва вужудим титрагани эсимда.

Кўпчиликнинг оқ йўл тилаб айтган дуолари остида мен қайдасан Бомбей, дея йўлга тушдим...

Ниҳоят, 4 сентябрда мен Бомбейни тарк этдим.

НИҲОЯТ, ЛОНДОНДАМАН

Менда денгиз касаллиги йўқ эди, аммо сузиб борганимиз сайин мени безовталик чулғаб олмоқда эди. Ҳатто кемадаги хизматкорлар билан гаплашишга ҳам уялардим. Мазмудар (йўлда ҳамроҳ бўлган оқловчи)дан бошқа иккинчи класс йўловчиларининг барчаси инглизлар эди, мен эса инглизча гапиришга кўникмаган эдим. Менга келиб гапирганларида зўрға тушунардим, борди-ю тушунганимда ҳам жавоб қайтаришга қийналардим. Бундан ташқари, пичоқ ва санчқидан қандай фойдаланишни мутлақо билмасдим, гўштдан қандай таомлар пиширилишини сўрашга қўрқардим. Шу боис ҳар доим каютада асосан ўзим билан олган ширинлик ва меваларни ер эдим. Мен билан бирга кетаёт-

ган вакил (оқловчи) Мазмудар ҳеч қанақа уялишни билмас ва ҳамма билан жуда тез тил топишиб кетар эди. У палубада бемалол айланиб юрарди, мен эса уззукун каютада яшириниб олардим ва одам бўлгандагина палубага чиқар эдим. Мазмудар мени йўловчилар билан танишишга ва ўзимни бемалол тутишга ундар эди. Оқловчининг тили узун бўлиши керак, дер эди у. Ўзининг оқловчилик тажрибаси ҳақида ҳикоя қилар ва чет тилда суҳбатлашганда муқаррар учрайдиган хатолардан уялмай, инглиз тилида гапиришнинг ҳар қандай имкониятидан фойдаланишни маслаҳат берарди. Бироқ ҳеч нарса менинг тортинчоқлигимни енга олмасди.

Йўловчилардан бир ёши мендан катта инглиз одам ўзига мени яқин олиб, бир куни мени суҳбатга тутди. У нима ейишимни, кимлигимни, қаёққа бораётганимни ва нега бунча одамови эканимни суриштирди; у яна менга умумий дастурхонда бирга овқатланишни маслаҳат берди ва гўшт ейишдан астойдил бош тортганимдан кулди. Биз Қизил денгизда бўлганимизда у дўстона тарзда менга деди:

— Ҳозирча бу яхши, аммо Бискай қўлтиғида сиз бу ўжарлигингиздан воз кечасиз. Англияда шунақанги совуққки, гўшт емасдан яшашнинг сира иложи йўқ.

— Лекин мен у ерда гўштсиз ҳам кун ўтказаётган одамлар бор деб эшитгандим!

— Ишонинг гапимга — бу эртак. Менга маълум бўлишича, у ерда гўшт емайдиган битта ҳам одам йўқ. Ахир, гарчи ўзим ичсам-да, мен сизни шароб ичишга ундаётганим йўққу. Лекин мен сизнинг у ерда гўшт ейсиз деб ҳисоблайман, чунки усиз яшашингиз мумкин эмас.

— Маслаҳатингиз учун ташаккур, аммо мен гўштга бармоғимнинг учини ҳам теккизмайман деб тантанали сувратда онамга сўз берганман ва ҳатто бу ҳақда ўйлашга ҳам журъат қилолмайман. Борди-ю, у ерда гўштсиз яшай олмасам, яхшиси Ҳиндистонга қайтиб кетаман, аммо у ерда қолиш учун ҳам гўшт емайман.

Биз Бискай қўлтиғига кириб келдик, аммо на гўштга, на майга эҳтиёж сездим. Менга гўшт емаслигим ҳақида маълумотномаларни ғамлаб қўй, деб маслаҳат беришди. Мен таниш инглиздан шундай ишончнома беришини сўрадим. У бажонидил рози бўлди, уни бирмунча вақтгача асраб юрдим. Бироқ шундай маълумотномани олиб туриб ҳам гўштни

бемалол ураверишим мумкинлигини билганимдан кейин бу маълумотнома мен учун кераксиз бир матоҳга айланди-қолди. Модомики, сўзимга ишонишмас экан, бунақа қоғознинг менга нима кераги бор?

Саутҳемптонга биз, эслашимча, шанбада етиб келдик. Кемада мен ҳар доим қора костюмда юрардим, дўстларим берган оқини эса етиб келиш кунига асраб қўйгандим. Ўзимча оқи менга кўпроқ ярашади деб ҳисоблардим ва қирғоққа оқ костюмда тушиб келдим. Сентябрнинг охири бўлиб, оқ костюм кийган битта мен эдим. Бошқалар қандай йўл тутишганига қараб туриб, ўзимнинг барча юкларимни калидлар билан Грингдлей ва К агентига қолдирдим.

Менда тўртта тавсиянома бор эди: доктор П.Ж.Меҳтага, оқловчи Далиатрам Шуклага, валиаҳд Ранжитсинҳжийга ва Дадабҳай Наорожийга. Ҳали кемадаёқ бизга Лондондаги "Виктория" отелида қўнишимизни маслаҳат беришганди. Биз Мазмудар билан ўша ёққа йўл олдик, ўзим оқ костюмим туфайли уятдан лов-лов ёнаётгандим. Отелда менга Грингдлейдаги юклар эртага етиб келишини айтишди, чунки биз Лондонга якшанба куни етиб келган эдик. Нима қилишимни билмай ҳайрон эдим.

Мен Саутҳемптондан қўнғироқ қилган д-р Меҳта келган кунимиз кечқурун саккизда кириб келди. У мен билан жуда самимий кўришди, бироқ оқ костюмимни кўриб, жилмайди. Суҳбат асносида мен унинг цилиндрини олдим-да, унинг нечоғли силлиқлигини билмоқчи бўлиб тукларини тескари йўналишда авайлаб силадим. Д-р Меҳта хиёл ижирғаниб мени тўхтатди. Бу келажакка огоҳлантириш ва д-р Меҳта менга ҳадис тариқасида ўргатган оврупоча тарздаги дастлабки сабоқ эди.

— Ҳеч қачон бировларнинг нарсасига тегманг, — деди у. — Ҳиндистонда бўлганидек, биринчи танишувдаёқ суҳбатдошингизни саволга кўмиб ташламанг; овозингизни кўтариб гапирманг, бизлар Ҳиндистонда қилганимиздек, ҳеч кимга "сэр" деб мурожаат этманг; бу ерда қаролларгагина ана шундай мурожаат қиладилар.

Ва ҳоказо, ва ҳоказо... у яна менга отелда яшаш жуда қимматга тушади, деди ва хусусий тарзда биронта оилада жойлашиб олишни маслаҳат берди. Биз бу муаммони ҳал этишни душанбагача очиқ қолдирдик.

Вакил Мазмудар ҳам отелда яшаш ноқулай ва боз устига жуда қиммат деб айтди. Йўлда у Мальта оролидан келган бир синдҳ билан дўстлашиб қолди. У Лондонда кўп марта бўлган эди ва бизга хона топиб бермоқчи бўлди. Биз рози бўлдик ва юкларимизни олиб, ҳисоб-китоб қилиб, душанбада янги танишимиз топиб берган хонага кўчиб кирдик. Эсимда, отел менга уч фунт стерлингга тушганди, мен ҳангманг бўлиб қолдим, деярли оч қолган эдим. Ҳамма нарса менга бемаза туюларди, ёқмаган таомимни бошқасига алмаштиргудек бўлсам, барибир иккаласига ҳам ҳақ тўлашим керак бўларди. Мен деярли ўзим билан олиб келган озиқ-овқатларни еб кун кўрардим.

Янги хонада ҳам мен ўзимни яхши ҳис қилмаётгандим. Мен ҳар доим уй ҳақида, ватан ҳақида ўйлардим. Онамни қаттиқ соғингандим. Тунлари кўзёшларим юзимни ювар, уйни соғинганимдан уйқум келмасди. Дардимни эшитадиган ҳеч кимим йўқ эди. Бор бўлганда ҳам бундан нима фойда? Изтиробларимни юмшатадиган ҳеч бир воситани билмас эдим. Ҳамма нарса ёт эди: халқ ҳам, унинг урф-одатлари ҳам ва ҳатто уй ҳам. Мен инглизча одобдан мутлақо бехабар эдим ва ҳамма вақт ўзимни ҳушёр тутиб туришим керак бўларди. Менинг гўшт емаслик онтим эса менга бадтар ноқулайликлар туғдирарди. Мен ейдиган таомлар камқувват ва таъмсиз эди. Мен Сцилла билан Ҳарибда ўртасига тушиб қолгандим. Англия менга тўғри келмас эди. Бироқ Ҳиндистонга қайтиб кетиш ҳақида эса гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. "Модомики бу ерга келдингми, энди нима қилиб бўлса ҳам уч йил чидайсан", — дер эди ичимдаги бир овоз.

МЕН ТАНЛАГАН ЙЎЛ

Якшанбада д-р Меҳта менинг олдимга "Виктория" отелига келибди. У ерда манзилимни билиб, ўша заҳотиёқ мени қидириб топибди. Аҳмоқлигимга бориб, ўзимга тери касаллиги (қичима)ни орттириб олгандим. Кемада биз денгиз сувида ювинардик, унда совун кўпирмасди, бироқ тамаддун белгиси деб мен ҳар доим совундан фойдаланардим. Бундан терим тоза бўлиш у ёқда турсин, аксинча, бадтар кирланарди ва менда қўтирлар пайдо бўлганди. Мен уларни д-р Меҳтага кўрсатдим ва у теримни сирка ишқори билан ювиш-

ни буюрди. Ишқор куйдирарди ва оғриқдан йиғлардим. Д-р Меҳта хонамни, аҳволни кўздан кечирди ва норози қиёфада бош чайқади.

— Бу хона бўлмайди, — деди у. — биз Англияга фақат ўқигани келмаймиз, балки инглизча урф-одатлар ва хулқ-атворлар билан танишиш учун ҳам келамиз. Шу боис сиз инглиз оиласида туришингиз керак. Ҳозирча эса бироз муддат дўстларимникида тура туринг ва ул-бул нарсаларни ўрганинг.

Мен бу таклифни миннатдорчилик билан қабул қилдим ва д-р Меҳта дўстининг хонадонига кўчиб ўтдим. Самимият ва меҳрибонлик тажассуми бўлган унинг дўсти менга ўз жигаридай муносабатда бўлди, инглизча урф-одатлар билан таништирди ва инглизча гаплашишни ўргатди. Овқат менга кўп ташвиш келтирди. Мен қайнатилган сабзавотларни, тузсиз пиширилган таомларни ва бошқа зирваларни еёлмас эдим. Бека мени қандай овқатлантиришни билмасди. Нонуштага менга сули бўтқасини беришарди, бу анча тўйимли эди. Бироқ иккинчи нонушта ва тушликдан кейин мен бутунлай оч қолардим. Ошнам мени гўшт ейишга ундарди, бироқ мен ичган онтимга таяниб, бу мавзуда гаплашишни бас қилдим. Иккинчи нонушта ва тушликка исмалоқ, нон ва мураббо беришди. Мен тўйиб овқатланишни яхши кўрардим ва ошқозоним ҳам кенгина эди. Бироқ мен икки-уч бурдадан ортиқ нон олишга уялардим, чунки буни беадаблик деб ўйлардим. Бунинг устига нонуштада ҳам, тушликда ҳам сут беришмасди. Охири ошнам жаҳли чиқиб деди:

— Агар ўз укам бўлганингизда, мен сизни аллақачон қайтариб юборган бўлардим. Бу ердаги шароитлардан мутлақо бехабар бир жоҳил онага ичилган қасам нима бўлибди? Бундай қасамнинг кучи бўлмайди ва унга риоя қилиш ғирт хурофотдир. Бундай ўжарликнинг охири вой. Ахир ўзингиз яхши биласиз, илгари гўшт егансизлар ва бунга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмаган вақтларда егансизлар. Энди эса зарур бўлиб турганида йўқ деб туриб олаяпсиз, афсус, афсус!

Аммо мен сўзимдан қайтгучилардан эмасдим.

Худонинг берган куни ошнам ўша гапни такрорлаганитакрорлаган, мен эса нафсимни тийишга ўзимда куч топа олардим. У ундагани сайин мен тобора қаттиқ туриб олмоқда эдим. Ўзинг қўлла, деб Худога ёлборар эдим ва У қўллар эди. Худо тўғрисида муайян тасаввурим бор эди, деб айта

олмайман. Бу шунчаки эътиқод, иймон эди, унинг уруғини юрагимга меҳрибон энагам Рамбҳа экқан эди.

Бир гал дўстим менга Бентамнинг "Утилитаризм назарияси"ни ўқий бошлади. Мен мутлақо ҳанг-манг бўлиб қолдим. Тили шу қадар қийин эдики, мен ҳеч нарсани тушунмадим. У шарҳлай бошлади. Шунда мен дедим:

— Илтимос, мени кечиринг. Бу мураккаб фикрларни тушунишга қодир эмасман. Дейлик, гўшт ейиш, зарур. Аммо мен ичган онтимга шак келтиролмайман ва бу борада баҳслашишни истамайман. Фикрларим сизникидан заифлигига имоним комил. Бироқ, илтимос, мени тинч қўйинг, бир аҳмоқ ва ўжар одам билан баҳслашиб барака топмайсиз. Муҳаббатингизни қадрлайман ва менга яхшилик қилмоқчи эканингизни тушунаман. Яна шуни ҳам биламанки, сиз ҳар доим шу мавзуга қайтаверасиз, чунки мен учун жонингиз куяяпти. Аммо менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Онт бу онт, уни бузиб бўлмайди.

Дўстим ҳайрон бўлиб менга қаради. Сўнг китобни ёпдида, деди:

— Бўпти, ортиқ бу мавзуда гапирмайман.

Мен хурсанд эдим. Биз чиндан ҳам бу мавзуга бошқа қайтмадик. Лекин у менга ғамхўрлик қилишини қўймади. У чекарва ичар эди, бироқ ҳеч қачон ўзига ўхшашимга ундамасди. Тўғрисини айтганда,у ҳатто тамаки ёки спиртли ичимликка дахл қилмаслигимни уқдириб турарди. Уни бир нарса безовта қиларди — гўштсиз мен жуда заифлашиб бормоқда эдим ва Англияда ўзимни уйдагидек ҳис этолмаётгандим.

Англияга келганимнинг биринчи ойи ана шундай ўтди...

МЕН ИНГЛИЗ ЖЕНТЛЬМЕНИ БЎЛАЯПМАН

Ўтхўрлик (вегетарианлик) фойдасига бўлган эътиқодим кундан-кун мустаҳкамланиб борарди. Говард Уильямснинг "Парҳезли овқатланиш одоби" китоби "инсоний парҳез бўйича адабиёт тарихи ва энг қадим замонлардан бизнинг кунларгача бўлган ўтхўрлар таржимаи ҳоллари"ни ўз ичига олган. Муаллиф шу нарсани исботлашга интилганки, Пифагор ва Исо Масиҳдан тортиб то бизнинг кунларгача яшаб ўтган барча файласуф ва пайғамбарлар — ўтхўрлар бўлган.

Анна Кингсфорднинг "Парҳезли овқатланишни такомиллаштириш йўллари" китоби ҳам ғоят мароқли. Д-р Аллинсоннинг соғлиқ ва тозалик тўғрисидаги илмий ишлари менга кўп ёрдам берди. У беморлар парҳезини бажаришга асосланган давлат тизимини тарғиб қилади. Ўзи ўтхўр ўлароқ, у беморларига ўтли овқатларни кўпроқ истеъмол қилишга ундайди. Бу барча адабиётларни мутолаа қилиш натижасида парҳезлик тажрибалари ҳаётимда муҳим ўринни эгаллади. Бу тажрибаларим бошланиши учун соғлиқ борасида қайғуриш асосий жиддий мушоҳада бўлиб хизмат қилди. Аммо кейинчалик асосий сабаб дин бўлиб қолди.

Шундай қилиб, дўстим менга ғамхўрлик қилишда давом этаверди. Унинг муҳаббати менга бир фикрни тиқиштирарди: борди-ю, мен аввалгидай гўшт емай юраверадиган бўлсам, нафақат жисман заифлашаман, балки ақлим ҳам ўсишдан тўхтайди, бинобарин, ҳар доим инглиз жамиятида ўзимни ёт ҳис қилиб юраверараман. Менинг ўтхўрлик бўйича китобларга қизиқа бошлаганимни билиб қолиб, у бу машғулот миямни айлантириб юборишидан қўрқиб кетди. Унинг ҳисоблашича, бундай тажрибалар ўтказиб, мен кучимни икир-чикирларга сарфлаб, исроф қиламан, асосий вазифамни унутаман ва ношуд бўлиб қоламан. Шу боис у мени тузатиш учун сўнгги бор уриниб кўрди. Бир куни у мени театрга таклиф қилди. Томошадан олдин биз "Холборн" ресторанида овқатланиб олишга келишдик. Унинг улуғвор бўлиб кўринишига яна бир сабаб шу эдики, "Виктория" отелидан кетгандан буён мен бундай йирик ресторанда сира бўлмаган эдим. Бу отелдаги ҳаёт менга кўп нарсани ўргатган эди. Дўстим мени ресторанга таклиф қилганида бир нарсани ҳисобга олиб қўйганди — камтарлик юзасидан мен саволлар бермаслигим керак эди. Бизлар столга ўтирдик, атрофимизда кўпсонли улфатлар ҳам бир-бирига қарама-қарши ўтирибди. Суюқ овқатга шўрва тортилди. Унинг нимадан пиширилганини билмасдим, аммо бу ҳақда дўстимдан сўрашни эп кўрмадим. Шу боис официантни чақирдим; буни кўриб, дўстим стол оша "нима гап?" деб сўради. Узоқ иккиланишлардан кейин мен унга бу шўрва гўштлими ё гўштсизми эканини билмоқчиман, дедим.

— Зодагонлар жамоасида ўзингни жуда қўйиб юбораяпсан, — ғазаб билан деди у. — Агар ўзингни тутолмасанг,

кетганинг яхши. Бошқа ресторанда овқатлан-да, мени кўчада кут.

Бундан қувониб кетдим. Мен кетдим. Яқин орада ўтхўрлик ресторани бор эди, аммо у ёпиқ экан ва мен оч қолдим. Биз театрга бордик. Дўстим бу воқеа ҳақида бошқа ҳеч қачон эслатмади. Мен ҳам ўз-ўзидан равшанки, чурқ этганим йўқ.

Бу бизнинг охирги дўстона тўқнашувимиз эди. Бу тўқнашув бизнинг муносабатларимизга заррача таъсир кўрсатмади. Унинг барча қилмишлари замирида менга нисбатан муҳаббат ётишини тушунардим ва буни қадрлардим. Фикрлаш тарзимиз ва ишларимиздаги тафовутга қарамай, унга бўлган ҳурматим ортиб борарди.

Мен уни тинчлантиришга, бошқа қўполлик қилмайман, ўзимни яхши тутаман ва ўтхўрлигимга олий жамиятда бўлишимга халақит бермайдиган шакл бераман деб ишонтиришга аҳд қилдим. Бунинг учун зиммамга қурбим етмайдиган вазифа — инглиз жентльмени бўлиш вазифасини олдим.

Бомбейда тиктирган костюмларим инглиз жамияти учун ярамайди, деган қарорга келдим ва армия ҳамда флот дўконидан янгиларини сотиб олдим. Яна 19 шиллингга — ўша вақтда бу анча баланд нарх эди — цилиндр ҳам олдим. Бунга қаноат қилмасдан, Лондон модалар маркази — Бонд Стритдаги дўконда оқшом либосига 10 фунт стерлинг сарфладим. Бундан ташқари, мен меҳрибон ва олийжаноб акамга соатим учун қўшалоқ олтин занжир юборишини тайинладим. Тайёр галстукларни тақиш урф эмасди. Ва мен галстук боғлашни ўрганиб олдим. Ҳиндистонда ойна ҳашам буюми саналарди. Менга ундан оила сартарошимиз соқолимни қириб қўйгандагина фойдаланишга рухсат беришарди. Бу ерда эса ҳар куни ўн дақиқадан вақтимни баланд тошойна олдида галстук тақиб ва соч тараб ўтказардим. Сочим қаттиқ эди ва уни чўтка билан узоқ тарардим. Ҳар куни тошойна олдида шляпамни кияр ва ечар, иккинчи қўлим билан беихтиёр сочимни силар эдим. Мен зодагонлар жамиятида урф бўлган бошқа нарсаларни ҳам ўзлаштириб олдим.

Инглиз жентльмени бўлиш учун бу кифоя эмаслиги боис мени мақсадга яқинлаштирувчи бошқа чораларни кўрдим. Менга айтишларича, рақс, фаранг тили ва нотиқлик сабоқларини олишим керак экан. Фаранг тили қўшни Францияниинг тили бўлибгина қолмай, мен саёҳат қилишни орзу қилиб

юрган қитъа тили ҳам экан. Мен рақс синфига киришга қарор қилдим ва бир курс учун уч фунт стерлинг тўладим. Уч ҳафта мобайнида менга олти дарс ўтилиши керак эди. Бироқ ритмик (бир маромдаги) ҳаракатлар мен учун мутлақо тушунарсиз эди. Мен мусиқага эргашолмас ва издан чиқиб кетар эдим. Нима қилиш керак? Бир эртакда айтилишича, каламушларни тутиш учун бир дарвеш мушукни олибди, мушукни сут бериб боқиш учун сигир олибди, сигирга қараш учун одам ёллабди ва ҳоказо. Ўзимга бино қўйганлигим тахминан шу йўлдан олиб бормоқда эди. Эфт мусиқасига қулоғимни ўргатиш учун ғижжак чалишни ўргана бошладим. Ғижжак сотиб олишга уч фунт стерлинг сарфладим ва ундан кўпроқ пулни дарсларга тўладим. Сўнг нотиқлик санъатидан муаллим ёлладим ва унга олдиндан бўнак бердим. У менга Беллнинг нотиқлик дарслигини тавсия қилди. Бу дарсликни сотиб олдим ва Питт нутқидан иш бошладим.

Бироқ Белл[1], соат қўнғироғидай жиринглаб юборди ва мен уйғониб кетдим.

Ахир Англияда абадий қолиб кетиш ниятим йўқ-ку, — дедим ўзимга ўзим. Унда нотиқлик санъатини ўрганиш менга чикора? Рақслар қандай қилиб мени жентльмен қилади? Ғижжак чалишни Ҳиндистонда ҳам ўргансам бўлади. Мен талабаман ва ўз фаним билан шуғулланишим керак. Мен ҳуқуқшунослар корпорациясига киришга тайёрланишим керак. Жентльмен бўлсам-ку, ҳай-ҳай, бўлмасам — бу ниятдан воз кечганим маъқул. Ана шундай фикрлар хаёлимни чулғаб олганди ва мен уларни нотиқликдан дарс берувчи ўқитувчимга ёзма равишда ҳавола этдим, шунингдек, бундан кейин мени бу дарслардан халос қилишини сўрадим. Худди шундай хатни рақс ўқитувчимга ҳам йўлладим, ғижжак муаллимимнинг олдига эса ўзим бордим ва ғижжагимни истаган нархига сотиб олишни илтимос қилдим. Муаллима мен билан яхши муомалада бўлди ва унга тушунишимча нотўғри йўлдан кетганимни айтиб бердим. У мени қўллаб-қувватлади.

Менинг кўр-кўроналигим уч ойга чўзилди. Кийимларга нисбатан олифталигим кўп йиллар сақланиб қолди. Аммо айни пайтдан бошлаб мен талабага айлангандим.

---

[1] Белл — инглизча "bell" — қўнғироқ дегани.

Англияга келишимнинг иккинчи йили охирларида мен икки илоҳиётшунос билан танишиб қолдим — улар ака-ука бўлиб, иккаласи ҳам бўйдоқ эди. Улар мен билан "Гита" ("Бҳагавад-гита") ҳақида гаплашиб қолишди. Улар Эдвин Арнольд таржимасидаги "Самовий қўшиқ"ни ўқишган экан ва менга ўзлари билан аслиятни ўқишни таклиф этишди. Бу илоҳий достонни на санскритда, на гужаротийда ўқимаганимни тан олишим ўлимдан қийин бўлди. Бироқ "Гита"ни ўқимаганимни айтишга мажбур эдим ва уни улар билан бажонидил бирга ўқишимни, гарчи санскритни ёмон билсамда, таржимоннинг аслиятни беришга муваффақ бўлмаган жойларни кўрсата олишимни ҳам айтдим. Биз "Гита"ни ўқишга тушдик. Иккинчи бобдаги шеърлар менда чуқур таассурот қолдирди ва ҳали-ҳамон қулоғим остида жаранглаб туради.

Агар туйғулар йўналган жой ҳақида ўйласа
Мойиллик пайдо бўлади; мойилликдан хоҳиш келиб чиқади,
Хоҳиш тўхтатиб бўлмайдиган иштиёққа айланади, иштиёқ
ўзи билан
Бемулоҳазаликни олиб келади, сўнг фақат хотира қолади — ва
булар бари саробга ўхшаб қолади.
Мақсад ақл ва инсон ҳалок бўлгунча
Олийжаноб мақсад ғойиб бўлсин-да, онгни кунфаякун қилсин.

Китоб менга бебаҳодай кўриниб кетди. Вақти келиб мен ўз фикримда янада кўпроқ собит бўлдим ва эндиликда бу китобни ҳақиқатни билишнинг асосий манбаи деб ҳисоблайман. Мен "Гита"нинг деярли барча инглизча таржималарини ўқиб чиқдим ва Эдвин Арнолд таржимасини энг яхшиси деб биламан. У жуда аниқ чиққан ва шу билан бир вақтда унинг таржима эканлиги билинмайди. Ўша вақтларда дўстларим билан бирга "Гита"ни ўқир эканман, уни ўшанда ўрганмагандим. Фақат бир неча йилдан кейингина у менинг столим устидан доимий жой олди.

Ака-укалар яна менга Эдвин Арнолднинг «Осиё зиёси»-ни ўқишимни айтишди. Шу пайтгача мен уни фақат "Самовий қўшиқ"нинг муаллифи сифатида билардим. Мен бу китобни "Бҳагавад-гита"дан ҳам каттароқ қизиқиш билан

ўқиб чиқдим. Бир ўқишни бошлаганимча ундан бошимни кўтаролмай қолдим.

Улар мени яна Блаватская сойлигига олиб боришди ва у ерда мадам Блаватская ва миссис Безант билан таништиришди. Миссис Безант ўшанда эндигина илоҳиётчилар жамиятига аъзо бўлган эди ва унинг мурожаати муносабати билан билдирилган турли фикрларни катта қизиқиш билан тингларди. Дўстлар мени ҳам шу жамиятга аъзо бўлишимни маслаҳат беришди, бироқ ўзимнинг диним соҳасида билимим саёзлигини айтиб, одоб билан рад этдим, ҳеч бир диний жамиятга аъзо бўлиш ниятим йўқ эди. Эсимда, ака-уканинг ундови билан мадам Блаватскаянинг "Илоҳийшуносликка кириш"ини ўқиб чиқдим. Китоб менда ҳиндувийлик бўйича китобларни ўқиш истагини пайдо қилди. Ҳиндувийлик бошдан-оёқ хурофотлардан иборат деган мутафаккирларга ортиқ ишонмай қўйдим.

Тахминан ўша вақтда мен ўтхўрлар пансионатида манчестерлик бир насроний билан танишиб қолдим. У мен билан насронийлик ҳақида суҳбатлаша кетди. Мен унга Ражкот ҳақидаги хотираларимни сўзладим. У гапларимни оғриниб тинглади. "Мен ўтхўрман. Ичмайман. Тўғри, кўплаб насронийлар гўшт ейдилар ва сигарета чекадилар, аммо унисиси ҳам, буниси ҳам муқаддас битикларда учрамайди. Инжилни ўқинг-а!"— деди у менга.

Мен унинг маслаҳатига кирдим. Унинг ўзи Инжил сотиб тирикчилик қиларди. Мен ундан хариталар, кўрсаткичлар ва бошқа ёрдамчи ашёлари бўлган нашрни сотиб олдим ва ўқий бошладим, бироқ "Кўҳна китоб"ни ҳеч тушунолмадим-тушунолмадим. Мен "Борлиқ китоби"ни ўқиб чиқдим, бироқ бошқа қисмларида нуқул ухлаб қолавердим. Бироқ Инжилни ўқиб чиқдим, деб айта олишим учун мен бошқа китоблар устида ҳам қунт билан ўтиришда давом этдим. Бу мендан катта меҳнат талаб қиларди ва зиғирча ҳам қизиқиш пайдо қилмасди. Бунинг устига мен мутлақо ҳеч нарса тушунмасдим. Айниқса, менга "Сонлар Китоби" ҳеч ёқмади.

"Янги Китоб" менда бошқача таассурот қолдирди, айниқса Тоғ устидаги ваъз қалбимни туб-тубигача ларзага келтирди. Мен уни "Гита" билан тенглаштирдим. Қуйидаги сатрлар мени таъриф қилиб бўлмас ҳаяжонга солди:

Мен эса сизга айтаман: сени хафа қилаётганга қаршилик кўрсатма; бироқ борди-ю биров сенинг ўнг юзингга урса, унга бошқа юзингни тут; кимки сен билан тортишиб, биров кўйлагингни олмоқчи бўлса, сен унга чопонингни ҳам қўшиб бер.

Шамал Буаттнинг "Бир пиёла сувни мазали таом билан қайтар" деган сўзлари ёдимга тушди ва ҳоказо. Менинг мурғак ақлим "Гита", "Осиё зиёси" ва Тоғ устидаги ваъзни бирлаштиришга ҳаракат қилди. Кўрдимки, диннинг олий шакли — воз кечиш экан, бу эса менинг юрагимга маҳкам ўрнашиб қолди.

Инжилнинг мутолааси бошқа диний даъватларнинг ҳаёти билан танишиш истагини пайдо қилди. Бир ошнам менга Карлейлнинг "Қаҳрамонлар ва тарихдаги қаҳрамонликлар" китобини тавсия қилди. Мен қаҳрамон пайғамбарлар ҳақидаги бобни ўқиб чиқдим ва пайғамбарларнинг улуғлиги, мардлиги ва дарвешона ҳаёти ҳақида билиб олдим.

Ўша даврда динлар билан танишишда бундан ортиқ боролмасдим, чунки имтиҳонларга тайёргарлик бошқа машғулотлар учун вақт қолдирмасди. Бироқ мен кейинчалик диний мазмундаги китобларни кўпроқ мутолаа қилишга ва барча асосий динлар билан танишишга қарор қилдим.

Аммо кошки мен атеизм билан танишишдан ўзимни тиёлсам! Брадло исми ва унинг атеизм деган нарсаси ҳар бир ҳиндга отнинг қашқасидай таниш. Бир қанча атеистик китобларни ўқиганман, уларнинг нашрларини эслолмайман. Улар менда ҳеч қандай таассурот қолдирмаган, чунки мен атеизм саҳросини аллақачон босиб ўтган эдим. Ўшанда урф бўлганидек, миссис Безантнинг атеизмдан теизмга ўтиши менинг атеизмга бўлган нафратимни баттар ошириб юборди. Мен унинг "Қандай қилиб илоҳиётчи бўлдим" деган китобини ўқиб чиқдим.

Худди шу вақтларда Брадло оламдан ўтиб қолди. Уни Уокинг қабристонига кўмишди. Мен бу жанозада иштирок этган эдим ва менимча у ерда Лондонда истиқомат қиладиган барча кишилар бор эди. Дафн маросимига марҳумни сўнгги йўлга кузатиб қўйишга келган бир қанча руҳонийлар ҳам ташриф буюришганди. Қайтишда поезд кутиб платформада тўхтадик. Бир вақт оломон ичидан бир худосиз шу руҳонийлардан бирининг ғашига тега бошлади:

— Хўш, сэр, худонинг борлигига ишонасизми?

— Ҳа, — жавоб берди руҳоний оҳиста.

— Ернинг айланаси 28 милга тенглиги ҳақида ҳам биласизми? — сўради худосиз ўзига ишонган киши жилмайиши билан.

— Албатта.

— Унда айтинг-чи, худоингизнинг катталиги қанча ва у қаерда турибди?

— Оҳ, кошки билсак. У — бизнинг юрагимизда.

— Э, қўйсангиз-чи, мени бола деб ўйлаяпсизми? — деди худосиз ва бизга тантанавор қараб қўйди.

Руҳоний одоб билан сукут сақлади.

Бу суҳбат атеизмга қарши менинг эътиқодимни яна кўпроқ кучайтирди.

МЕНИНГ НОЧОРЛИГИМ

Оқловчи бўлиш қийин эмасди, аммо ҳуқуқшунослик амалиёти билан шуғулланиш — ўлимдан қийин. Мен қонунларни ўқиб чиққанман, аммо уларни қўллашни билмасдим. Жуда катта қизиқиш билан "Қонунийлик тамойиллари"ни ўргандим, аммо уларни ўз фаолиятимда қандай тўғри қўллашни тасаввур этолмасдим. "Sic uterotuo ut alienum non laedas"("ўз мулкингдан шундай фойдаланки, бошқаларнинг мулки зарар кўрмасин") — тамойиллардан бири шу эди, аммо мижоз учун улардан қандай фойда ундиришни билмасдим. Мен мазкур тамойилга асосланган барча суд ишлари ҳақида ўқиб чиқдим, аммо уни ҳуқуқшунослик амалиётида қандай қўллашни тушунолмасдим.

Бундан ташқари, мен ҳинд ҳуқуқини ўрганмаган эдим ва на ҳинду, на мусулмон ҳуқуқи ҳақида заррача тасаввурга эга эмасдим. Мен ҳатто қандай иш кўзғашни билмасдим. Суддаги мажлислар вақтида сэр Ферузшоҳ Меҳта арслондай ўтиради деб эшитгандим. У Англияда бу санъатни қандай қилиб ўргана олган экан? Ҳуқуқшунослик масалаларида у эга бўлган зукколик ҳақида мен ҳатто орзу ҳам қилолмасдим. Мен бир нарсадан чўчир эдим: оқловчилик амалиёти билан шуғулланиб, нон топа олармиканман?

Англияда ҳуқуқни ўрганиб юрган вақтимда мана шундай шубҳа ва гумонлар менга тинчлик бермасди. Бир гал бу

ҳақда дўстларимга ёрилдим. Улардан бири менга Дадабҳай Наорожийга мурожаат қилишимни маслаҳат берди. Англияга кета туриб, гарчи бундай улуғ инсонни безовта қилишни хоҳламаган бўлсам-да, унга бир тавсиянома олволган эдим. Унинг маърузасини эълон қилганларида кўпинча мен бир бурчакка бориб ўтирардим ва охирида кўрган ҳамда эшитганларимдан маза қилиб кетардим. Талабалар билан яқинлашиш учун Дадабҳай уюшма ташкил этганди. Мен аксар уюшма йиғилишларига келар, унинг талабаларга ғамхўрлигидан ғурурланардим. Талабалар, ўз навбатида, унга ҳурмат билан жавоб қайтарар эдилар. Охири тавсияномани унга топширишга жазм этдим. "Олдимга истаган вақтингизда киришингиз мумкин", — деди у. Бироқ мен бу имкониятдан фойдаланмай қолдим, чунки жудаям зарур бўлмаган нарса деб уни безовта қилишга кўнглим бўлмади. Шу боис дўстимнинг маслаҳатига киришдан воз кечдим ва ўшанда Дадабҳайга мурожаат қилмадим. Менга мистер Фредерик Пинкатт билан учрашишни ким тавсия этгани ёдимда йўқ. У эскиликпараст эди, аммо унинг ҳинд талабаларига муносабати тоза ва беғараз эди. Кўплаб талабалар унга маслаҳат сўраб мурожаат қилар эдилар. Мен ҳам у билан учрашишни сўраган эдим, у рози бўлди. У билан суҳбатимни сира унутмайман. У мени дўстидай қарши олди ва нолишларимдан кулди.

— Ҳамма Ферузшоҳ Меҳтага ўхшаган бўлиши керак деб ўйлайсизми? Ферузшоҳ ва Бадриддиндай одамлар жуда кам учрайди. Амин бўлдимки, алоҳида маҳоратга эга бўлмай туриб ҳам оддий оқловчи бўлиш мумкин экан. Нон топиш учун ҳалол ва меҳнатсевар бўлиш мутлақо етарли. Барча ишлар мураккаб эмас. Сиз умуман қандай китоблар ўқиганингиз ҳақида менга сўзлаб беринг-чи.

Мен ўқиб чиққаним ўша озроқ китобларни номма-ном айтган эдим, англашимча, унинг ҳафсаласи жуда пир бўлди. Аммо бу узоққа чўзилмади. Кўп ўтмай унинг чеҳрасида ёқимли табассум пайдо бўлди.

— Сизнинг ташвишингизни тушунаман, — деди у. — Сиз ўқиган китоблар ҳечам кифоя қилмайди. Вакил учун олам ҳақида Sin gua non (зарурий, шарт) ҳисобланувчи чуқур билим сизда йўқ. Сиз ҳатто Ҳиндистон тарихини билмайсиз. Вакил инсон табиатини билиши керак. У инсон фик-

рини унинг юзига қараб билиши керак. Ҳар бир ҳинд эса Ҳиндистон тарихини билиши шарт. У ҳуқуқшунослик амалиётига тўғридан-тўғри дахл қилмайди, аммо уни билиш зарур. Тушунишимча, сиз ҳатто Кей ва Маллесоннинг 1857 йилги қўзғолон тарихини ҳам ўқимагансиз. Аввал шуни ўқинг, кейин эса инсон табиатини англаш учун яна иккита китоб ўқинг.

Булар Лаватор ва Шеммельпенникнинг физиогномика бўйича китоблари эди. Мен олий даражада ҳурматли дўстимдан беҳад миннатдор эдим. Унинг ҳузурида бўлган чоғимда барча ваҳималарим ғойиб бўлди, бироқ улардан чиқиб кетишим ҳамоноқ яна ғулғулалар бошланди. Инсонни унинг изидан қандай билиб бўлади? Уйга қайтар эканман, бу савол менга ҳеч тинчлик бермасди. Эртаси куни мен Лаваторнинг китобини сотиб олдим. Шеммельпенникнинг китоби дўконда йўқ эди. Мен Лаваторнинг китобини ўқиб чиқдим ва унинг Снеллнинг "Ҳаққоният ҳуқуқи"га қараганда анча қийинлигини билдим ва унча қизиқ эмас экан. Мен Шекспирнинг юзини ўргандим, бироқ Лондон кўчаларида кезиш одати Шекспирда қаёқдан пайдо бўлганини тушуна олмадим.

Лаваторнинг китоби менга янги билим бермади. М-р Пинкаттнинг маслаҳати менга деярли ҳеч нарса бергани йўқ, аммо унинг самимияти менга дурустгина хизмат кўрсатди. Унинг кулиб турувчи очиқ чеҳраси хотирамда сақланиб қолди. Унинг бир фикри менга фойдали бўлди: омадли ҳуқуқшунос бўлиш учун Ферузшоҳ Меҳтадек зийрак, хотираси мустаҳкам ва қобилиятли бўлиш у қадар шарт эмас: ҳалол ва меҳнатсевар бўлса, шу кифоя. Бундай нарсалар менда етарли бўлганидан ўзимни дадилроқ ҳис қила бошладим.

Мен Кей ва Маллесоннинг китобларини Англияда ўқиб чиқолмадим, аммо бу ишни Жанубий Африкада адо этдим, чунки уларни имкон топдим дегунча ўқиб чиқишга азму қарор қилгандим.

Шундай қилиб, юрагимда ҳам умид, ҳам умидсизлик ила "Ассам" кемасидан Бомбейда тушдим. Денгизда шамол қутуриб тургани учун қирғоққача катерда боришимизга тўғри келди.

РАЙЧАНДБҲАЙ

...Денгиздаги бўрон бамисоли менинг ичимдаги бўроннинг рамзи эди. Аммо мен ичимдаги бўронга бемалол бардош бердим ва ўйлайманки, ҳаяжонларим ҳам юзимда акс этмаган.

Менинг фаолиятимга қаршилик кўрсатиши мумкин бўлган тоифадан кўнглим тинч эмасди. Ночорлик туйғуси мени қийнаётгани хусусида олдинроқ айтиб ўтгандим. Мен ишни қандай бошлашни билмасдим. Бироқ мени ўзим тахмин қилганимдан ҳам каттароқ синовлар кутиб турарди.

Мени кутиб олгани бандаргоҳга тўнғич акам келди. У д-р Меҳта ва унинг акаси билан аллақачон танишиб олган эди, шунинг учун ҳам д-р Меҳта уни юртида кўришимни қаттиқ илтимос қилди ва биз уникига йўл олдик. Шу тариқа Англияда бошланган танишув Ҳиндистонда ҳам давом этди, кейинчалик оилаларимиз ўртасидаги доимий дўстликка айланиб қолди.

Мен онамни кўришга бетоқат эдим. Унинг дунёдан ўтиб кетганини ва у мени бағрига боса олмаслигини билмасдим. Фақат эндигина мени бу қайғули воқеадан воқиф этишди ва мен таомил бўйича ғусл қилдим. Акам онамнинг ўлими ҳақида Англиядалик чоғимда менга хабар бермаганди, чунки мусофир юртида зарбага дучор бўлишимни истамаганди. Аммо ватанимда ҳам бу хабар мени оғир даҳшатга солди. Отамдан кўра онамни йўқотганимдан кўпроқ изтироб чекдим. Кўплаб эзгу орзуларим чил-чил бўлди. Бироқ ташдан ўз қайғумни заррача билдирганим йўқ ва кўзёшимни тўхтатиб қолиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек яшай олар эдим.

Д-р Меҳта мени ўзининг бир қанча дўстлари ва бир умр дўстлашиб қолган укаси Шри Ревшанкар Жагживан билан таништирди. Бироқ мен д-р Меҳтанинг тўнғич акасининг куёви шоир Райчанд ёки Ражачандр билан танишувимни алоҳида таъкидлашим керак. У Ревшанкар Жагживан номи билан аталувчи заргарлик савдо ширкатида шериклик ҳуқуқида иштирок этган. Райчанд ўшанда нари борса 25 ёшда эди, бироқ дастлабки кўришувдаёқ амин бўлдимки, у катта олим, феъл-атвори кучли одам. Унинг шатавдани (бир-варакайига юзта нарсани ёдда сақлаб қолишга ёки кузатиб туришга қодир одам) экани маълум эди. Д-р Меҳта менга

унинг фавқулодда хотирасини синаб кўришни маслаҳат берди. Мен Оврупо тилларидан ўзимга маълум барча сўзларни талаффуз қилдим ва шоирдан шуни такрорлашини сўрадим. У ҳатто мен қандай айтган бўлсам, худди шундай тарзда такрорлади. Бундай салоҳиятга қойил қолган бўлсам-да, бу мени унча мафтун этолмади. Мени чиндан ҳайратга солган фазилатларни кейинроқ кашф этдим. У муқаддас китобларни чуқур билиши, покиза феъл-атвори ва ўзини англашга бўлган кучли интилиши эди. Кейинчалик мен шу нарсага амин бўлгандимки, ўзини ўзи англашда у ҳаётининг ягона маъносини кўрган эди. Муктананднинг қуйидаги сатрларини ҳеч тилидан туширмас ва ҳар доим уларни юрагида сақларди:

Мен Уни ўзимнинг ҳар бир ишимда кўрганимдагина
Ўзимни бахтли деб биламан.
У чиндан ҳам Муктананднинг
Ҳаётини тутиб турган риштадир.

Райчандбҳайнинг тижорат ишлари юз минглаб рупияда ифода этиларди. У дур ва олмос билағони эди. У ҳар қанақанги, ҳатто энг чигал ишбилармонлик масалаларини ҳам хамирдан қил суғургандай ҳал этарди. Аммо унинг ҳаётидаги асосий нарса бу эмасди. Ундаги асосий нарса Худони идрок этиш эди. Унинг иш столи устида ҳар доим диний китоблар ва кундалик ётарди. Ишини тугаллаши ҳамон у шуларга ёпишарди. Унинг эълон қилинган асарларининг аксарияти кундаликдаги қайдларнинг қайта ишланган кўринишини ўзида намоён этарди. Муҳим тижорат битими ҳақидаги суҳбатдан кейин дарҳол руҳнинг эзгу сирлари тўғрисида ёза бошлаган одам, ўз-ўзидан маълумки, ишбилармон эмас, балки ҳақиқатнинг чинакам тадқиқотчиси бўлади. Бир эмас, икки эмас, кўп марталаб тижорат ишлари айни қизиб турганда у илоҳий тафаккурга берилиб кетганини кузатганман. Унинг қаттиқ жаҳли чиққанини сира кўрган эмасман. Бизларни на ишбилармоннинг ишлари, на бошқа ғаразли муносабатлар боғлаб турарди, мен у билан суҳбатлашсам бўлди, шунинг ўзи менга дунёча завқ бағишларди. Мен ўша вақтда тажрибасиз оқловчи эдим, бироқ биз қаерда учрашмайлик, у ҳар доим мен билан диний мавзуда гаплашар эди. Ўшанда мен пайпасланиб юрар-

дим, мени динга қаттиқ қизиқади деб айтиб бўлмасди, аммо суҳбатларимиз мени ўзига тортиб кетарди. Ўшандан буён мен кўплаб диний арбоблар билан учрашдим, турли динлар бошлиқлари билан кўришишга ҳаракат қилдим ва айтишим керакки, улардан биронтаси менда Райчандбҳай каби кучли таассурот қолдирмаганди. Унинг сўзлари юрагимнинг тубигача кириб борар эди. Мен унинг ақли, юксак ахлоқи олдида таъзим қилардим ва имоним комил эдики, у мен билан ўзининг эзгу фикрларини ўртоқлашар экан, ҳеч қачон кўра-била туриб мени йўлдан уришга уринмаган эди. Шу боис руҳоний қийинчиликларга дуч келган вақтларимда ундан ёрдам сўраб турар эдим.

Лекин мен уни ҳарчанд ҳурмат қилишимга қарамай, унга юрагимдан гуру (устоз) ўрни бера олмас эдим. Бу жой ҳалиҳануз бўш ва мен уни қидиришдан тўхтаганим йўқ эди.

Мен гуру тўғрисидаги ҳинду таълимотига ва унинг руҳоний англаш учун аҳамиятига ишонаман. Ўйлайманки, гурусиз чинакам билишнинг иложи йўқ деганда катта ҳақиқат бор. Билими мукаммал бўлмаган муаллим дунёвий ишларда сабрли бўлиши мумкиндир, аммо руҳоний ишларда ундоқ эмас. Фақат мураккаб гнанийгина уни гуру деб аташга лойиқ ҳисобланади. Ҳар доим ўзини ўзи такомиллаштириб бориш зарур, зеро ҳар ким муносиб санаган ана шундай гуруга қўл беради. Баркамолликка тинимсиз интилиш — ҳар кишининг ўз ҳуқуқи. Бу унга берилган шахсий мукофот. Қолган ҳамма нарса Худонинг қўлида. Демак, гарчанд мен юрагимдан Райчандбҳайга жой беролмасам-да, у бундан кейин мени йўлга солиб турди ва менга ёрдам берди. Учта замондошим менинг ҳаётимга кучли таъсир кўрсатди: Райчандбҳай мен билан бевосита суҳбатлашиб; Толстой — "Ичимиздаги тангри салтанати" китоби билан ва Раскин — "Ҳам биринчи, ҳам охирги бўлганга" китоби билан.

ҲАЁТНИ ҚАНДАЙ БОШЛАГАНИМ

Тўнғич акам менга катта умидлар билан қарар эди. У бойликлар, шуҳратлар, довруқларни бетоқатлик билан кутарди. Унинг қалби ниҳоятда кенг, олийжаноб эди. Бу сифат энди оддийлик билан чатишиб, кўп дўстларини ўзига жалб қилар эди ва уларнинг ёрдамида мени мижозлар би-

лан таъминлаш ниятида эди. У менда улкан тажриба бўлишини олдиндан мўлжаллаб юрарди ва шунинг ҳисобига рўзғор харажатларини ҳаддан ташқари ошириб юборганди. Мен учун фаолият майдони ҳозирлаш учун жон-жаҳди билан тиришарди.

Чет элга кетишим муносабати билан тоифада авж олган тўс-тўполон ҳали тиниб улгурмаганди (ўшанда мени тоифамиздан вақтинча чиқариб ташлашганди). Тоифа аъзолари икки лагерга бўлинганди: бирлари ўша заҳоти мени тан олган бўлишса, бошқалари мени тоифага қўйишга мойил эмас эдилар. Биринчи лагерда кўнглимни чоғ қилиш учун акам мени Насикка олиб кетди, у ерда мен муқаддас дарёда ғусл қилдим, Ражкотга келгач эса, у тоифа шарафига ош тортди. Булар барчаси менга ёқмаётганди. Бироқ акамнинг менга муҳаббати чексиз эди, менинг унга ихлосим ҳам шу муҳаббатга яраша эди, шунинг учун мен унинг барча истакларини қош қайтармай бажарар, унинг хоҳиш-иродасини амри вожиб деб билар эдим.

Мени қабул қилишни истамаган мазҳабга йўл топиб киришга ҳеч қачон ҳаракат қилмаганман, мазҳаб раҳбарларига нисбатан ҳам ҳеч қандай гина-кудуратим йўқ эди. Улардан айримлари менга ғараз билан қарар эди, аммо мен гумроҳлик ҳақидаги тоифа қоидаларини ҳурмат қилган ҳолда уларнинг иззат-нафсига тегмасликка обдан ҳаракат қилардим. Бу қоидаларга кўра, қариндош-уруғларимдан ҳеч ким, жумладан қайнотам, қайнонам ва ҳатто опам ва поччам мени тан олмасликлари, мен ҳам уларнинг уйида ҳатто сув ичмаслигим керак эди. Улар тақиқларни зимдан четлаб ўтишга тайёр эдилар, бироқ ошкора тарзда қилишим мумкин бўлмаган нарсани яширинча қилиш менга эриш туюларди.

Ўз хулқ-атворим билан мен бирон марта ҳам тоифамизнинг мени безовта қилишига имкон бермаганман; боз устига мазҳабнинг асосий қисми томонидан ихлос ва олийжанобликдан бошқа ҳеч нарса кўрмаганман ҳам, билмаганман ҳам; бу мазҳаб ҳамон менга гумроҳга қарагандай қараб келмоқда эди. Тоифа учун мен асти нима қилиб, нима қўйганимни ҳисобга олиб ўтирмаёқ ҳатто менинг ишларимда ёрдам берар эдилар. Бу барча яхшиликлар менинг қаршилик кўрсатмаслигим оқибати эканига амин эдим. Борди-ю, тоифага қабул қилишларига тўс-тўполон билан эришганимда, уни яна бир қанча лагерларга бўлишга уринганимда,

тоифа аъзоларига қутқу солганимда, улар ҳам менга ана шундай тўлов берган бўлар эдилар, бўрондан бир четда қолиш ўрнига мен, Англиядан қайтиб келгач, эҳтиросларгирдобига тушиб қолган бўлар эдим ва эҳтимол менинг алдашимга ва сурбетлик қилишимга тўғри келарди.

Хотиним билан муносабатларим ҳамон кўнглимдагидай эмасди. Англияда бўлиб келишим мени рашк балосидан халос қилмаганди. Мен аввалгидек бадгумон ва бадбин эдим, шу боисдан ҳам менинг барча эзгу ниятларим ярим йўлда қолиб кетаверганди. Хотиним ўқиш ва ёзишни ўрганиши ва мен унга машғулотларда ёрдам беришим керак деб азм қилгандим; аммо менинг бадфеъллигим бизга халақит берарди ва хотиним менинг шахсий камчиликларимдан изтироб чекарди. Бир куни хотинимни отасиникига юбориш учун унинг нақ она сутини оғзига келтириб юбордим ва уни роса товбасига таянтирганимдан кейингина уйга қайтиб келишига рози бўлдим. Фақат анча кейин нечоғлик густохона иш қилганимни англадим.

Болалар тарбиясида ислоҳот ўтказишни ният қилгандим. Акамнинг болалари бор эди, Англияга кетишдан олдин туғилган менинг болам қарийб тўрт ёшга тўлиб қолганди. Мен болакайларни жисмоний машқлар бажаришга, уларни чидамли қилиб тарбиялашга, яна уларнинг тарбиясига ўзим раҳбарлик қилишга ўргатмоқчи бўлдим. Акам мени қўллаб-қувватлади ва мен озми-кўпми даражада ҳаракатларимда муваффақиятга эришдим. Вақтни болалар билан ўтказиш менга жуда ёқди, улар билан ўйнаш ва шўхлик қилиш одати эса менда шу кунгача ҳам сақланиб қолган. Ўйлайманки, яхши болалар тарбиячиси бўлишим мумкин эди.

Овқатланиш "ислоҳоти" ўтказиш зарурати ўз-ўзидан маълум эди. Чой ва қаҳва уйда ўз ўрнини эгаллаб бўлганди. Қайтиб келишимга уйда акам қандайдир инглиз муҳитига ўхшаш муҳит яратишни зарур деб билган эди ва шу боис фақат алоҳида ҳоллардагина истифода этиладиган идиштовоқ ва шунга ўхшаган нарсалар энди ҳар куни ишлатилмоқда эди. Менинг "ислоҳот"ларим мана шу ташаббусни ниҳоясига етказиши лозим эди. Мен сули бўтқаси ва какаони киритдим, улар чой ва қаҳва ўрнини босиши керак эди. Бироқ аслида какао чой ва қаҳвага қўшимча бўлди, холос. Ботинка ва нимботинкалар аллақачон таомилга кириб бўлганди. Оврупоча либосларни жорий қилиш билан ўз яқинларимни овруполаштиришни ниҳоясига етказгандим.

Натижада харажатларимиз ошиб кетди. Янги нарсалар уйда ҳар куни пайдо бўлар эди. Биз "оқ филни[1] остонада тўхтатиб қолиш"га улгурдик. Аммо зарурий маблағни қаердан оламиз? Ражкотдаги тажрибани қайта бошлаш кулгили бўларди. Менинг малакали вакиллик билимим борми, йўқми, бу ёғини ҳисобга олмабман-да, унга қараганда менга ўн баравар кўп ҳақ тўлашади деб мўлжал қилибман! Келиб-келиб менга мурожаат қиладиган аҳмоқ мижоз бормикан? Борди-ю, шундайи топилганда ҳам мен ўзимдаги жоҳилликка калондимоғлик ва алдовни ҳам қўшиб ола билар, жамият олдидаги бурчимни бадтар оғирлаштира олар эдимми?

Бомбейда тажриба орттириш ва Олий судда бироз ишлаб ҳинд ҳуқуқини ўрганиш ва қандайдир амалий билим олишга ҳаракат қилиш учун дўстларим менга бирмунча муддатга ўша ёққа жўнашимни маслаҳат беришди. Мен рози бўлдим ва жўнаб кетдим.

Бомбейда рўзғорни тиклаш учун мен ишни худди ўзимга ўхшаган нўноқ ошпаз ёллашдан бошладим. У браҳман эди. Мен унга хизматкор билан эмас, оила аъзоси билан муомала қилгандай муомала қилардим. У ҳеч қачон ювинмасди, фақат устидан сув қуярди, холос.

Унинг дҳўтийси ва ҳатто муқаддас зуннори ҳам яғир эди. У дин борасида ғўрларнинг ғўри эди. Аммо бундан тузукроқ ошпазни қаердан топа олардим?

— Яхши, Равишанкар (уни шундай аташарди), — дедим мен унга, — овқат пиширишни-ку билмайсан, ҳеч бўлмаса ўз сандҳйангни (ибодат) билишинг керак-ку...

— Сандҳйа дейсизми, сэр? Омоч — бизнинг сандҳйамиз, ер ҳайдаш — бизнинг кундалик ибодатимиз. Биз шунақа браҳманмиз. Мен ё сизнинг мурувватингиздан фойдаланиб яшашим ёки ер ҳайдашим керак.

Шундай қилиб, Равишанкарни ўқитиш вазифаси олдимда кўндаланг бўлди. Бунинг учун менинг вақтим етарли эди. Таомларнинг ярмини мен пиширардим, унда инглиз ошхонасининг ўтхўрлик таомларини синаб кўрардим. Мен плитани қўйдим-да, Равишанкар билан бирга унинг ёнида куймана бошладик. Бирга таом ейишга қарши мен ҳам, Равишанкар ҳам чурқ этиб оғиз очмасдик, биз бир дастурхон устида маза қилиб овқатланардик. Фақат биргина ноқулай-

---

[1] Оқ фил — ҳиндуларда хонавайронлик рамзи (тарж.).

лик бор эди: Равишанкар ўламан саттор яғирини ювмас ва маҳсулотларни чаймас эди.

Бироқ Бомбейда тўрт-беш ойдан ортиқ яшай олмасдим: муттасил ортиб бораётган харажатларни қоплашга маблағ етишмас эди.

Мен ҳаётни ана шундай бошладим. Мен англадимки: оқловчилик касби — ёмон касб экан: сохталик кўп-у билим кам бўларкан. Менда масъулият туйғуси ўсиб бормоқда эди.

БИРИНЧИ СУД ИШИ

Бомбейда мен ҳинд ҳуқуқини ўргана бошладим ва айни вақтда парҳез бўйича ўз тажрибаларимни давом этдирардим. Бу машғулотга ошнам Вирчанд Ганди келиб қўшилди. Менга оқловчилик амалиётини таъминлаб бериш учун акам ўзидан жоиз бўлган ҳамма нарсани қилди.

Ҳинд ҳуқуқини ўрганиш зерикарли машғулот экан. Мен фуқаролик суд кодексини сира ўзлаштиролмадим-ўзлаштиролмадим. Акс ҳолда, тўғриси, суд исботлари назарияси билан ишлашга тўғри келарди. Вирчанд Ганди суд назорати ходими мутахассислиги бўйича имтиҳонга тайёрланарди ва менга оқловчилар ва вакиллар тўғрисидаги ҳар хил воқеаларни сўзлаб берарди.

— Ферузшоҳнинг маҳорати, — дерди у ҳар гал, — чуқур ҳуқуқ билимига асосланган. У суд исботлари назариясини ва 32-бўлим бўйича барча прецедентларни ёддан билади. Бадруддин Тйабжий далолатларининг мўъжизавий кучи судьяларга ҳузур бағишлайди.

Ҳуқуқнинг бу устунлари ҳақидаги ҳикоялар менинг руҳимни тушириб юборарди.

— Кўпинча шундай бўладики, — қўшимча қилди у, — оқловчи беш-етти йилгача қўл учида кун кўради. Суд назоратчиси ходими касбини ташлаганим сабаби шунда. Борди-ю, уч йилдан сўнг мустақил бўлишга эришолсангиз, ўзин-гизни бахтли санашингиз мумкин.

Чиқимларим ой сайин ортиб борарди. Оқловчилик идораси очишга ва айни вақтда оқловчилик касбига тайёрланишга қурбим етмасди, чунки машғулотларга бутун диққат-эътиборимни жалб этолмасдим. Менда суд исботлари назариясига нисбатан кучли ҳавас пайдо бўлди. Мейннинг

“Ҳинду ҳуқуқи”ни катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим, бироқ ҳали-ҳануз бирон-бир ишни олишга журъат қилолмагандим. Бамисоли бўлажак қайнота уйига биринчи марта қадам қўяётган келиндай, мен ўзимни ҳаддан ташқари ночор ҳис қилаётгандим.

Тахминан шу пайтларда мен қандайдир Мамибай деганнинг ишини кўришга киришдим. Бу жуда майда иш эди. Менга бундай дейишди:

— Сиз даллолга товон тўлашингизга тўғри келади.

Мен қатъиян рад этдим.

— Ахир жиноий ишлар бўйича ойига уч-тўрт минг рупия ишлайдиган Х. дек таниқли оқловчи ҳам товон тўлайди.

— Мен унга тақлид қилмоқчи эмасман, — эътироз билдирдим мен, — менга ойига 300 рупия ҳам етарли. Отам шундан кўп ишлаб топмасди.

— Ҳозир бошқа замонлар. Бомбейда нарх-наволар осмонга чиқиб кетган. Ишнинг кўзини билиш керак.

Аммо мен фикримдан қайтмадим. Мен товон тўламадим, шундай бўлса-да, Мамибайнинг ишини олдим. Ўз гонораримни 30 рупия қилиб белгиладим. Афтидан, ишни бир кундан ортиқ муддатда кўриб чиқилиши мумкин эмасди.

Менинг дебютим майда фуқаролик ишлари бўйича судда бўлиб ўтди. Мен жавобгар томонидан туриб иш олиб бордим ва даъвогар гувоҳларини қарама-қарши сўроққа тутишим керак эди. Мен ўрнимдан турдим, бироқ жоним нақ ҳиқилдоғимга келиб кетди, бошим айланди ва менга гўё суд бўлаётган хона кўз олдимда айланиб кетгандек туюлди. Мен битта ҳам савол беролмасдим. Судья хўп кулган ва оқловчилар, албатта, томоша кўриб завқланган бўлсалар керак. Лекин мен ҳеч нарса кўрмаётгандим. Мен ўтирдим ва ваколатли шахсга ишни олиб боролмайман ва у яхшиси Пателни ёлласин, гонораримни қайтиб олсин, дедим. М-р Пателни ўша заҳоти 51 рупияга ёллаб олишди. Унинг учун бу иш, ўз-ўзидан маълумки, болалар ўйинидай гап эди.

Мен кетишга шошилдим, мижозим ютиб чиқдими ё ютқаздими, бу ёғи менга қоронғулигича қолаверди. Мен ўзимдан уялиб кетдим ва олиб бориш учун менда етарлича жасорат бўлмагунча ҳеч қандай иш олмасликка аҳд қилдим. Ҳақиқатан ҳам Жанубий Африкага кўчиб ўтгунимча судда сўзга чиқмадим. Менинг қарорим олийжаноблик эмас, балки зарурият

тақозоси эди. Ҳойнаҳой, ютқазишимни билиб туриб менга ишни топширган аҳмоқ ер юзида бўлмаса керак!

Бомбейда менга бошқа иш топишди — арзномалар ёзиш. Пўрбандарда бир камбағал мусулмоннинг ерини мусодара қилишибди. Муносиб отанинг муносиб ўғли сифатида у менга мурожаат қилди. Унинг иши яхшилик билан тугамайдиган эди, бироқ матнни тердириш харажатларини даъвогарга юклаб, ариза ёзишга рози бўлдим. Мен арзномани тўздимда, уни шерикларимга ўқиб бердим. Улар арзномани маъқуллашди ва бу қай бир даражада ҳуқуқшунослик ҳужжатларини тузиш учун етарлича тайёргарликка эга эканига ишонч пайдо қилди, дарҳақиқат шундай бўлганди ҳам.

Агар арзномаларни ҳеч қанақанги мукофотсиз тузиб берганимда ишим авж олиб кетиши мумкин эди. Бироқ ўшанда менинг ҳеч қандай даромадим йўқ эди. Шу боис дарс бериш билан шуғулланиш ҳақида ўйлай бошладим. Инглиз тилини анча яхши билардим ва олий ўқув юртига киришга тайёрланаётган ўсмирларга мактабда бемалол дарс беришим мумкин эди. Бу ҳеч бўлмаса харажатларимнинг бир қисмини қоплаш имконини берарди. Рўзномаларда эълон ўқиб қолдим: "Кунига бир соатдан машғулотлар учун инглиз тили ўқитувчиси талаб этилади. Мукофоти 75 рупия". Эълонни шаҳардаги таниқли ўрта мактаб берганди. Мен хат ёзиб юбордим ва мени суҳбатга таклиф этишди. У ерга кўтаринки кайфиятда бордим, бироқ директор университетни битирмаганимни билгач, афсус билан мени рад этди.

— Лекин мен Лондонда имтиҳон топширганман, иккинчи тил сифатида лотиндан топшириб, олий ўқув юртига кириш ҳуқуқини беради у.

— Ҳа, аммо бизга олий маълумотли ўқитувчи керак.

Менинг қўлимдан ҳеч нима келмасди. Аламимдан бурнимни тишлагудек эдим. Акам ҳам роса хафа бўлди. Биз Бомбейда қолишдан ортиқ маъно қолмади, деган қарорга келдик. Мен Ражкотда қолишим керак эди, бу ерда ўзи дурустгина оқловчи бўлган акам менга арзномалар ёзиш бўйича иш бера оларди. Ражкотда эса бизнинг хўжалигимиз борлиги туфайли Бомбейдаги хўжалигимизни тугатиш жиддий иқтисодий қувватни англатарди. Таклиф менга маъқул бўлди. Шу тариқа менинг Бомбейдаги мўъжазгина идорам олти ой фаолият юритиб, ёпилди.

Бомбейда ҳар куни Олий судда бўлар эдим, бироқ у ерда бирон нарсани ўргандим деб айта олмасдим. Бунинг учун менда керакли тайёргарлик йўқ эди. Кўпинча мен кўриб чиқилаётган ишнинг моҳиятини англаб ололмас эдим ва мудрай бошлардим. Суднинг бошқа иштирокчилари бу жиҳатдан шериклар даврасини ташкил этиб берардилар ва мени ортиқча хижолатпазликдан қутқариб қолар эдилар. Олий судда мудраш — бу яхшилик аломати эмаслигини тушунгач, кўп ўтмай, ҳар қандай уят-пуятни йиғиштириб қўйдим.

Агар Бомбейда ҳозир ҳам худди менга ўхшаган тажрибасиз оқловчилар бўлса, уларга бир кичкинагина амалий маслаҳат беришни истардим. Мен Гургаунда яшардим ва трамвайга чиқмасдим. Мен судга яёв боришни ўзимга қоида қилиб олгандим. Бунга роса 45 дақиқа кетарди ва албатта, уйга ҳам муқаррар равишда яёв қайтар эдим. Мен офтобшувоқда тобланишга ўргандим, бундан ташқари, яёв юриш талай пулни тежаб қоларди. Бомбейдаги кўплаб дўстларим аксарият касалликка чалиниб қолар эдилар, мен эса бирон марта тумовлаб қолганимни эслолмайман. Ҳатто пул ишлаб топадиган бўлганимда ҳам идорага ва ундан уйга яёв юриб бориш одатим сақланиб қолганди. Бу одатнинг хайрли оқибатларини ҳозиргача ҳис қиламан.

БИРИНЧИ ЗАРБА

...Шу тариқа ишлаб юрар эканман, мен оз-оздан тиришқоқликни йўлга сола бошладим, бироқ тахминан шу вақтларда биринчи зарбага ҳам дуч келдим. Британия амалдорлари қандай бўлишини эшитган эдим, аммо улар билан бирон марта тўқнаш келмагандим.

Марҳум ранасоҳибнинг Пўрбандар тахтига мингунига қадар акам унинг котиби ва маслаҳатчиси бўлган эди. Шундан буён мана шу лавозимда ўтирган вақтида у бир гал нотўғри маслаҳат берган деган айблов бўйнида осилиб келарди. Иш акамга қарши кайфиятда бўлган сиёсий агентга келиб тушди. Англияда бўлганимда бу амалдор билан танишиб олган эдим ва у менга ғоят дўстона муносабатда бўлар эди. Акам мана шу танишлигимиздан фойдаланиб, унга бир оғиз айтиб қўйишимни ва сиёсий агент дилидаги шубҳаларни тарқатишга ҳаракат қилишимни истарди. Бу нарса

менга тўғри келмасди. Мен ўткинчи таниш-билишчиликдан фойдаланишга ҳаракат қилиш ярамайди, деб билардим. Борди-ю, акам ростданам айбдор бўлса, мен ҳеч нарсани ўзгартира олмайман. Борди-ю, у бегуноҳ бўлса, одатдаги тамойил бўйича арзнома бериши ва ўзининг бегуноҳлигига ишонган ҳолда натижани кутиши керак. Менинг мушоҳадаларим, афсуски, акамга ёқмади.

— Сен Катҳиёварни билмайсан, — деди у. — Сен ҳали ҳаётни билмайсан. Бу ерда фақат таниш-билишнинг аҳамияти катта. Таниш амалдор олдида мен учун бир оғиз гап айтишинг мумкин бўлганда, ука бўлиб ўз бурчингни адо этишдан бўйин товлашинг яхши эмас.

Мен унга йўқ деёлмасдим ва ўз хоҳиш-иродамга қарши амалдорнинг олдига бордим. Унга мурожаат этишим учун ҳеч қандай ҳуқуқим йўқлигини билардим ва ўз обрўйимни ерга ураётганимни тушуниб турардим. Аммо мен қабулга киришга рухсат олдим ва унинг ҳузурига кириб бордим. Мен амалдорга эски танишлигимизни эслатдим, бироқ Катҳиёвар Англия эмаслигини ва таътилдаги амалдор ва хизмат вазифасини бажариб тургандаги амалдор мутлақо бошқа-бошқа одамлар эканини дарҳол англадим. Сиёсий агент танишлигимизни эслади, аммо уни эслатишим амалдорни ҳушёр торттириб қўйди. "Умид қиламанки, бу танишлигимизни суиистеъмол қилиш учун бу ерга келмагандирсиз?" — унинг юзи қанчалик совуқ бўлса, гапи ҳам шунга яраша жаранглади. Шундай бўлса-да, мен ўз ишимни баён этишга киришдим. Соҳиб бетоқат бўлаётгандек ҳаракатлар қила бошлади.

— Акангиз иғвогар. Ортиқ гапингизни эшитишни истамайман. Менинг вақтим йўқ. Борди-ю, акангизнинг айтадиган гапи бўлса, тегишли идоралар орқали ҳаракат қилсин.

Жавоб анча аниқ ва, эҳтимолки, муносиб эди. Бироқ худгаразликнинг кўзи кўр бўлади. Мен гапиришда давом этдим. Соҳиб ўрнидан турди ва деди:

— Энди боринг.

— Илтимос, қулоқ солсангиз-чи, ахир, — дедим мен.

Бундан у бадтар ғазабланди. У хизматкорини чақирдида, мени чиқариб юборишни буюрди. Хизматкор кириб келганида мен ҳамон жойимдан жилганим йўқ эди, шунда у елкамдан тутди-да, эшикдан итариб чиқариб юборди.

Соҳиб ва хизматкори ичкарига қайтишди. Мен қичқирар ва ўзимни ҳар томонга урар эдим. Ўша заҳоти соҳибга қуйидаги мазмунда хат киритиб юбордим: “Сиз мени ҳақорат қилдингиз. Хизматкорингиз буйруғингиз билан менга зўравонлик ишлатди. Агар кечирим сўрамасангиз, судга мурожаат қилишга мажбур бўламан”.

Хизматкор ўша заҳоти жавоб олиб келди: “Сиз ўзингизни сурбетларча тутдингиз. Мен сизга кетинг деб илтимос қилдим, аммо сиз кетмадингиз. Хизматкоримга сизни чиқариб юборишни буюришдан бошқа иложим қолмади. Ҳатто у сиздан чиқинг деб илтимос қилганида ҳам сиз чиқиб кетмадингиз. Шу боис сизни чиқариб юбориш учун у куч ишлатиши керак бўлди. Агар сизга маъқул бўлса, судга мурожаат қилишингиз мумкин”.

Чўнтагимда шу жавоб билан эзилганча уйга қайтдим ва бўлган гапларни акамга сўзлаб бердим. У хафа бўлди, ғазабланди ва мени қандай юпатишни билмасди. У вакил ошналари билан маслаҳатлашиб кўрди, чунки соҳибга қарши қандай иш қўзғатишни билмасдим-да. Шу вақтларда қандайдир иш билан Бомбейдан келган Ферузшоҳ Меҳта иттифоқо Ражкотда турган эди. Мендай бир ёш оқловчи унинг ҳузурига киришига йўл бўлсин. Шу боис шу иш бўйича барча қоғозларни вакил орқали унга жўнатиб юбордим, ундан маслаҳат беришини илтимос қилдим. “Гандига айтинглар, — жавоб берганди у, — бундай воқеалар кўплаб оқловчилар ва вакиллар чекига тушган. У Англиядан яқинда келган ва қизиб турибди. Агар у кўнгилсизлик сотиб олишни истамаса, хатларни йиртиб ташласин ва ҳақоратларга чидасин. У соҳибни судга беришдан ҳеч нарса ютмайди, балки, аксинча, ўзини ўзи барбод қилиши ҳеч гап эмас. Унга айтинглар, у ҳали ҳаётни билмайди”.

Бу маслаҳат менга заҳардан аччиқ эди, бироқ мен барибир уни қулт этиб ичимга ютдим. Мен ҳақоратга чидадим, аммо бу нарсаларнинг барчасидан ўзимга наф олдим. “Энди бундан кейин ўзимни бунақа жирканч аҳволга солиб қўймайман, ўз таниш-билишлигимдан ҳеч қачон бу тариқа фойдаланишга ҳаракат қилмайман”, — деб аҳд қилдим ўзимча ва шундан буён бирон марта ҳам бу қоидадан четга чиққаним йўқ. Бу зарба менинг бундан кейинги бутун ҳаётимга таъсир кўрсатди.

Амалдорнинг олдига бориб, мен, албатта, тўғри қилмагандим. Аммо менинг хатоимни унинг асабийлашуви ва бетизгин ғазабига сира таққослаб бўлмасди. Мен ҳайдаб чиқарадиган даражада гуноҳ қилмагандим. Унинг бор-йўғи беш дақиқагина вақтини олгандим, холос. У фақат гапимни тинглашга тоқат қилолмади. У менга кетинг деб одамларча айтса бўлар эди, аммо ҳокимият уни қутуртириб юборганди. Кейинчалик билдимки, сабр бу амалдорнинг етти ухлаб тушига кирмайдиган нарса экан. Қабулга келганларни ҳақоратлаш унинг учун одатдаги ҳол экан. Тирноқча англашилмовчилик, одатда, соҳибнинг ғазабини тошириб юборар экан.

Ўша даврда мен, табиийки, кўпроқ унинг судида ишлардим. Аммо соҳиб билан ярашишга менинг кучим етмасди. Мен унинг олдида ўзимни ерга уришни истамасдим.

Вақт ўтган сайин мен маҳаллий сиёсий ишларни тушуна бордим. Катҳиёвар бир қанча майда давлатлардан ташкил топган ва сиёсатчилар учун бу ер бамисоли жаннатмакон жой эди. Алоҳида давлатлар ўртасидаги низолар, ҳокимият учун курашувчи амалдорларнинг фисқ-фужурлари — булар ҳам одатдаги ҳол эди. Ҳар доим ўзгалар мурувватига муте рожаларнинг қулоғи динг — хуфиялар қандай гап топиб келишяптийкин? Ҳатто соҳибнинг хизматкорига ҳам ялтоқланиш керак бўларди, соҳибнинг широстадори эса унинг хўжайинидан олдин турарди, чунки у унинг кўзи, қулоғи ва тилмочи эди. Широстадорнинг айтгани-айтган, дегани-деган эди, унинг даромадларига келсак, одамларнинг айтишича, улар соҳибникидан ҳам кўп экан! Балки бу муболағадир, аммо унинг фақат маошга қараб қолмагани аниқ эди.

Бундай муҳит мен учун заҳар-заққумдан иборатдай туюларди ва мен бу аҳволда қандай қилиб ўзимга ифлос юқдирмай қолсам бўлади деб бошим қотарди.

Менинг ич-ичдан эзилаётганимни акам кўриб турарди. Агар мен бирорта мансабга ўтирсам, бу фисқ-фужурлардан четлана олишимга иккаламизнинг ҳам кўзимиз етарди. Бироқ фисқ-фужурларга бош қўшмасдан вазирлик ёки судьялик лавозимини олиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас-

ди. Соҳиб билан жанжалимиз эса менинг суд амалиёти билан шуғулланишимга халақит берарди.

Пўрбандар хонлигини ўша вақтда Британия маъмурияти бошқарарди ва менга рожа ҳуқуқини кенгайтиришга эришиш топширилганди. Мерслардан олинувчи оғир ер солиғи — вигҳўтийни қисқартириш масаласи бўйича ҳам маъмур билан учрашиш керак эди. Бу амалдор ҳинд эди, бироқ такаббурликда, назаримда, соҳиб билан басма-бас келарди. У қобилиятли одам эди, аммо бу деҳқонлар қисматини енгиллаштирмади. Мен рожалар учун ҳуқуқларини бирмунча кенгайтиришга муваффақ бўлдим, аммо мерслар учун деярли ҳеч нарсага эришмадим. Ҳатто ҳеч ким уларнинг иши билан танишишни истамаганлиги мени ҳайратга солди.

Шундай қилиб, бу ерда ҳам ҳафсалам пир бўлди. Мен мижозларимга нисбатан адолатсизларча иш тутишди, деб ҳисоблардим, аммо шу билан бирга уларга ҳеч нарса билан ёрдам беролмас эдим. Жуда нари борганда мен сиёсий агентга ёки губернаторга мурожаат қила олар эдим, аммо улар ҳам "Биз бунга аралаша олмаймиз", деб аризамни рад этдилар. Борди-ю, бу жиҳатдан қандайдир қонун ёки қоидалар мавжуд бўлса, унда бундай мурожаатда маъно бўларди, аммо бу ўринда соҳибнинг хоҳиш-иродаси қонун ҳисобланарди.

Мен нима қилишимни билмай қолдим.

Шу орада Пўрбандардаги бир испан савдо уйи қуйидаги таклиф билан акамга мурожаат қилиб қолди: "Биз Жанубий Африкада иш қиляпмиз. Бизнинг фирмамиз — кучли корхона. Биз у ерда 40 минг фунт стерлинглик жиноий иш бўйича йирик тергов иши олиб борамиз. У анчадан бери чўзилиб келаяпти. Биз энг яхши вакил ва оқловчилар хизматларидан фойдаланамиз. Агар сиз у ёққа укангизни юборсангиз, бу бизга ҳам, унга ҳам фойда келтирган бўлур эди. У бизнинг ишончли шахсимизга бизнинг ўзимиздан кўра яхшироқ йўл-йўриқлар кўрсата оларди, бундан ташқари дунёнинг янги қисмини кўриш ва янги танишлар орттириш имкониятига эга бўлган бўлур эди".

Биз акам билан ушбу таклифни муҳокама қилдик. Менга бир нарса ноаниқ эди: мен ишончли шахсга шунчаки йўл-йўриқ кўрсатаманми? Аммо таклиф жозибали эди.

Акам мени ҳозирда марҳум шет Абдулла Карим Жҳаверий билан таништирди. У бу ерда сўз кетаётган "Дада Абдулла ва К" фирмасининг шериги эди.

— Иш қийин бўлмайди, — мени ишонтириб деди шет.— Сиз бизнинг кўзга кўринган овруполик дўстларимиз билан танишасиз. Бизнинг корхонамиз учун фойдали одам бўлишингиз мумкин. Биздаги хат-қоғозлар кўп ҳолларда инглиз тилида юритилади ва сиз бу ерда ҳам бизга ёрдам беришингиз мумкин. Ўз-ўзидан равшанки, бизнинг меҳмонимиз бўласиз, шундан келиб чиққан ҳолда, сиз ҳеч чиқимдор бўлмайсиз.

— Сизга қанча муддатгача хизмат қиламан? — сўрадим мен. — Менга қанчадан ҳақ тўлайсиз?

— Бир йилдан кўп эмас. Биз бориш ва келишингизга биринчи класс вагонига ҳақ тўлаймиз, барча ишлар учун эса ҳақингиз 105 фунт стерлинг бўлади.

Мени оқловчидан кўра кўпроқ фирма хизматчиси сифатида таклиф этишганди. Лекин менинг негадир Ҳиндистондан кетгим бор эди. Бундан ташқари, янги мамлакатни кўриш ва тажриба орттириш имконияти мени қизиқтирмоқда эди. Яна акамга 105 фунт стерлинг юбориб, хўжалик харажатларида унга ёрдам бера олар эдим. Савдолашиб ўтирмай, таклифни қабул қилдим ва Жанубий Африкага кетиш тадоригини кўра бошладим.

НАТАЛГА КЕЛГАНИМ

Жанубий Африкага кетар эканман, айрилиқ чоғида Англияга жўнаётганимдаги симилловчи оғриқни ҳис қилмадим. Энди онам йўқ эди. Мен дунё ҳақида ва чет эл саёҳати ҳақида айрим тасаввурга эга эдим, Ражкотдан Бомбейга сафар ҳам оддий иш бўлиб қолганди.

Бу гал хотиним билан айрилаётиб нохос қаттиқ оғриқ ҳис қилдим. Англиядан қайтиб келганимдан буён биз яна бир фарзанд кўргандик. Севгимиз шаҳватдан холи деб айтиб бўлмасди, бироқ у тобора покланиб бормоқда эди. Овруподан қайтиб келган вақтимдан кейин биз жуда оз муддат бирга яшадик. Энди мен унга ўқитувчилик қилаётганим боис, гарчи беғараз бўлмаса-да, унга ҳаётини ислоҳ қилишда ёрдам бермоқда эдим, ўз ислоҳларимизни бундан кейин ҳам амалга ошириб бориш учун бизлар кўпроқ бирга бўлишимиз зарурлигини икковимиз ҳам ҳис қилмоқда эдик. Бироқ Жанубий Африкага сафар иштиёқи айриликка чи-

дашни тақозо қиларди. "Биз бир йилдан кейин, албатта, кўришамиз", — дедим хотинимни тинчлантириб ва Ражкотдан Бомбейга равона бўлдим.

Бу ерда мен "Дада Абдулла ва К" фирмаси агентидан чипта олишим керак эди. Бироқ кемада жой қолмаган экан, тезда кетмаслик эса Бомбейда туриб қолишни англатарди.

— Биринчи классга чипта олиш учун қўлдан келганча ҳаракат қилдик, аммо бўлмади, — деди агент. — Балки палубада кетишга рози бўларсиз? Овқатни ичкарида ейишга келишиб олса бўлади.

Бу гаплар мен фақат биринчи классда саёҳат қилишим зарур деб ҳисоблаган вақтларда бўлган эди, бундан ташқари, оқловчининг йўловчи сифатида палубада кетиши мумкинлигини тасаввур қилолмасдим ва бу таклифни рад этдим. Мен агентнинг сўзлари ҳаққонийлигига шубҳа қилдим, зеро биринчи классга чипта бўлмаслигига ишона олмасдим. Агентнинг розилигига кўра чипта олиш билан ўзим шуғулландим. Мен кемага йўл олдим ва дарғага рўпара бўлдим. У менга ҳаммасини очиқ-равшан тушунтириб берди:

— Одатда бизда бунақа сузиш бўлмайди. Бироқ бизнинг кемамизда Мозамбикнинг генерал-губернатори кетаяпти ва барча жойлар банд.

— Мени бирон жойга тиқиб қўя олмайсизми? — сўрадим мен.

У менга бошдан-оёқ разм солиб қаради-да, жилмайди:

— Иложи, албатта, йўқ эмас, — деди у, — менинг каютамда яна бир койка бор, уни одатда йўловчиларга берилмайди. Аммо мен шуни сизга илинаман.

Мен унга миннатдорчилик билдирдим ва агентга чипта олишини таклиф қилдим. 1843 йилнинг апрелида тоқатим тоқ бир ҳолда бахтимни синаш учун Жанубий Африкага йўл олдим.

Биринчи бандаргоҳимиз Ламуга белгиланган бўлиб, бу ерга саёҳатимизнинг ўн учинчи куни етиб келдик. Бу вақт ичида биз дарға билан қаттиқ дўстлашиб қолдик. У шатранж ўйинини ёқтирарди, бироқ бошловчи шатранжчи бўлгани боис рақибининг анча тажрибасиз бўлишини истарди ва шу боис мени таклиф этди. Мен бу ўйин ҳақида кўп эшитган бўлсам-да, бироқ ҳеч қачон ўйнаб кўрмагандим. Ўйинчилар одатда шатранж ақлни чиниқтириш учун кенг имконият-

лар тақдим этади, дейишарди. Дарға менга шатранж ўйинини ўрганишни таклиф қилди. У мени қобилиятли шогирд деб ҳисобларди, зеро сабр деганидан менга худо берган эди. Мен ҳар гал ютқазардим ва унга сайин унинг ўргатгиси келаверарди. Ўйин менга ёқарди, бироқ шатранжга бўлган қизиқишим ўша-ўша кема бортида қолиб кетди, тушунчам эса доналарни суриш уқувидан нарига ўтолмади.

Ламуда кема уч-тўрт соатга лангарда турди ва мен бандаргоҳни томоша қилиш учун қирғоққа тушдим. Дарға ҳам тушди, у бандаргоҳ гавжум жой, кемага кечикмасдан қайтиб чиқ, деб огоҳлантирди.

Бу унча катта бўлмаган жой экан. Мен почтага кирдим ва у ерда ҳинд клеркларини кўриб, жуда суюниб кетдим. Мен у ерда яна африканларни ҳам кўрдим ва уларнинг қандай туриш-турмушларини суриштириб билдим, бу менга жуда қизиқ туюларди. Буларнинг ҳаммасига талай вақт кетди.

Палубадаги йўловчилардан бир қанча таниш одамлар ҳам ўзларига овқат пишириш ва бемалол еб-ичиб олиш учун қирғоққа тушишди. Уларни учратганимда, улар аллақачон кемага қайтиш тараддудини кўришмоқда эди. Бизлар битта қайиққа ўтирдик. Денгиз суви энг баланд нуқтагача кўтарилган, қайиқ эса одамга тўлиб-тошган эди. Кучли тўлқин қайиқни трап олдида тутиб туришга имкон бермаётганди. У трапга тегди деганда оқим уни бир томонга суриб юборарди. Аллақачон биринчи гудок чалиниб бўлганди. Мен асабийлашардим. Дарға ўз жойидан туриб, бизларни кузатарди. У кемани беш дақиқа ушлаб туришни буюрди. Кема олдида яна бир қайиқ пайдо бўлди, уни дарға мен учун ўн рупияга ёллаганди. Мен шунга бориб ўтирдим. Трап кўтариб қўйилганди. Шу боис палубага арқондан ушлаб чиқишимга тўғри келди, шундан кейингина кема сузиб кетди. Қайиқдаги бошқа одамлар қолиб кетишди. Шундагина дарғанинг нима учун огоҳлантирганини англаб етдим.

Ламудан кейин кема Минбисага кирди, кейин эса Занзибарга. Бу ерда кема узоқ — етти-саккиз кун турди, кейин эса бошқа кемага алмашиб ўтирдим.

Дарға мени жуда яхши кўриб қолганди, бироқ бу тескари тус олди. У ўзининг инглиз ошнаси ва мени сайр чоғида ўзига улфат бўлишга таклиф этди. Сайр мақсади ҳақида менда биринчи тасаввур йўқ эди. Дарға эса бундай ишларда ме-

нинг ғирт оми эканимдан мутлақо бехабар эди. Қўшмачи бизларни ҳабаш аёллар олдига олиб борди. Ҳар биримизни алоҳида хонага олиб киришди. Мен уятдан лов-лов ёнганча хона ўртасида турардим. Шўрлик аёлнинг мен ҳақимда нималар ўйлаши бир Худога аён. Дарға мени чақирганда қандай кирган бўлсам, ўшандай бегуноҳ чиқиб келдим. У буни англади. Аввалига мен ерга киргудек бўлдим, бироқ содир бўлган воқеа ҳақида нафратдан бошқа нарсани ўйлашим мумкин эмаслиги боис уят туйғуси ғойиб бўлди ва аёлнинг кўриниши мени бемаъни иш қилишга ундамаганидан Худога минг қатла шукрлар қилдим. Иродам бўшлиги учун ўзимни ўзим ёмон кўриб кетдим. Хонага киришдан бош тортишга журъат тополмаганим учун ўз ҳолимга ўзим қаттиқ ачиндим.

Бу менинг ҳаётимдаги шу турдаги учинчи кўнгилсиз ҳодиса эди. Кўпгина бегуноҳ ўсмирлар сохта уят туйғуси туфайли гуноҳга ботиб қолсалар керак. Булғанмасдан чиққанимни ўзимнинг жасоратим деб ҳисоблай олмайман. Ўша хонага киришдан бутунлай бош тортганимда эди, бунга балли деса бўларди. Гуноҳдан қутулиб қолганим учун Парвардигорга юз минг қатла шукроналар айтаман. Бу воқеа менинг Худога бўлган иймонимни янада мустаҳкамлади ва сохта уят туйғусини бирмунча даражага жиловлашни ўргатди.

Бандаргоҳда бир ҳафта бўлишимиз боисидан мен хонадон ижарага олдим ва шаҳарни айланиб, кўп қизиқ нарсаларни кўрдим.Малабар қирғоқбўйи ҳам Занзибарнинг ажойиб ўсимлик дунёси ҳақида тасаввур пайдо эта оларди. Баҳайбат дарахтлар ва меваларнинг катталиги мени ҳайратга солди.

Кейинги бекат Мозамбикда бўлди, майнинг охирларида Наталга етиб келдик.

...Наталь музофотининг бандаргоҳ шаҳри Дурбан бўлиб, уни яна Порт-Наталь деб ҳам аташади. Абдулла Шет мени айнан шу ерда кутиб олди...

Абдулла Шет аслида саводсиз эди, бироқ у бой ҳаётий тажрибага эга эди. У ўткир ақл эгаси бўлиб, буни ўзи ҳам биларди. У инглизча гапиришни унча-мунча эпларди. Ҳар тўкисда битта айб деганларидек, унинг ҳам бир камчилиги бор эди — у табиатан шубҳапараст эди.

У исломга ҳурмат билан қарарди ва ислом фалсафаси ҳақида мушоҳада қилишни яхши кўрарди. Араб тилини бил-

маса ҳам Қуръонни яхши эгаллаган, умуман ислом адабиёти билан яхши таниш эди. У ҳаддан ташқари кўп мисолларни биларди ва ҳар лаҳзада улар тайёр турарди. Яқиндан танишиб олгач, биз диний мавзуларда узоқ-узоқ суҳбатлашадиган бўлдик.

Келганимнинг иккинчи ё учинчи куни у мени Дурбан судига олиб борди. Шу ерда мени айрим шахсларга таништирди ва ўзининг ваколатли одами ёнига ўтқазди. Бош судья менга тикилиб гапга солди-да, охири салламни олиб қўйишимни айтди. Мен рад этдим ва суд биносидан чиқиб кетдим.

— Мусулмон кийими кийган, — деди у, — саллада қолиши мумкин, қолган барча ҳиндлар судга кираётганида уни ечиб қўйиши шарт.

Нозик тафовут тушунарли бўлиши учун айрим тафсилотларда тўхталиб ўтиш зарур. Мана шу икки-уч кун ичида билдимки, ҳиндлар бир неча гуруҳга бўлинган. Улардан ўзларини "араблар" деб билганлари мусулмон савдогарлардан иборат эди. Иккинчи гуруҳни "ҳиндулар" ташкил этарди. Яна бир гуруҳ парс клерклари эди. Ҳинду клерклари, агар ўз тақдирларини "араблар" билан боғламаган бўлсалар, бу гуруҳлардаги биронтасига кирмас эдилар. Парс клерклар ўзларини форслар деб атар эдилар. Мана шу учта гуруҳ бир-бири билан муайян ижтимоий муносабатларда турар эди. Бироқ энг кўпсонли гуруҳ шартномали ёки эркин ишчилар — тамиллар, телугулар ва Шимолий Ҳиндистондан келиб чиққанлар эди. Шартномали ишчилар Наталга шартнома асосида келган эдилар ва беш йил ишлаб беришлари керак бўларди. Уларни бу ерда "гирмитта" дер эдилар, бу "гирмит" — инглизча "эгримент" (agreement) сўзининг бузилган шаклидан олинган. Дастлабки уч гуруҳ билан фақат иш юзасидан муносабатда бўлар эди. Инглизлар бу одамларни "кулий" (ҳаммол) деб атар эдилар, ҳиндларнинг катта қисми меҳнаткашлар синфига мансуб бўлганидан барча ҳиндларни "кулий" ёки "самий" деб атай бошлаганлар. Самий — кўплаб тамил исмлари қўшимчаси кўринишида учрайдиган тамилча суффикс бўлиб, санскритча "свамий"дан ўзга нарса эмас ва таржимада жаноб, хўжайин маъносини англатади. Шу боис ўзини билган ҳинд унга "свамий" деб мурожаат қилганларида хафа бўлади ва бунга жавобан қуйидаги гапни айтиши мумкин: "Мени

“свамий” деб аташингизга қаршилигим йўқ, аммо сиз “свамий” жаноб, хўжайин деганини унутаяпсиз. Мен эса сизнинг хўжайинингиз эмасман-ку!” Баъзилар уни аччиқ киноя ўрнида ишлатганлар, баъзилари ҳиндлардан жаҳли чиққан, сўккан, кези келганда эса уларни урганлар ҳам: ахир “самий” уларнинг наздида ҳақоратловчи лақаб ҳисобланганда. “Самий”дан бу сўз “жаноб” деган маънони англатади, деган изоҳни эшитиш ҳақорат бўлиб туюлган!

Мени “оқловчи кулий” деб атай бошладилар. Савдогарларни “савдогар кулий” дердилар. Шундай қилиб, “кулий” сўзининг дастлабки “ҳаммол” маъноси унут бўлиб кетган ва у ҳиндларга нисбатан одатдаги мурожаатга айланиб қолган. Савдогар мусулмон жаҳли чиқиб, “мен кулиймас, арабман”, ёки “мен савдогарман” дейиши мумкин бўлган, агар савол берган инглиз одобли одам бўлса, ундан кечирим сўраган.

Мана шундай бир аҳволда салла ўраш алоҳида аҳамият касб этган. Саллани ечиш талабига бўйсуниш ҳиндлар учун ҳақорат заҳрини ичга ютиб кетавериш билан тенг бўлган. Шу боис мен ҳинд салласи билан хайрлашишга ва шляпа кийишга қарор қилдим. Бу мени ҳақоратлардан ва ноўрин гап эшитишлардан қутқарди...

ПРЕТОРИЯГА САФАР

Кўп ўтмай мен Дурбанда яшовчи насроний ҳиндлар билан танишдим. Улар орасида мазҳаби католик суд таржимони мистер Поль, шунингдек, ҳозирда марҳум, ўша вақтда протестант мубашширлиги қошида ўқитувчи, Ҳиндистонга 1924 йилда Жанубий Африка депутация аъзоси сифатида борган мистер Жейм Годфрининг отаси мистер Субҳон Годфри бор эди. Тахминан шу вақтларда марҳум парс Рустамжий ва Одамжий Миёнхон билан учрашдим. Илгари фақат иш юзасидан кўришиб юрган барча одамлар бориб-бориб, бир-бирлари билан узвий алоқа ўрнатдилар.

Ўша вақтда мен танишлар доирасини кенгайтирдим, фирма ўз ҳуқуқ маслаҳатчисидан хат олди, унда судга тайёргарлик кўриш ва Абдулла Шет Преторияга ўзи бориши ёки ўз вакилини жўнатиши кераклиги айтилганди.

Абдулла Шет менга хатни кўрсатар экан, Преторияга борасанми, деб сўради.

— Бунга ишни кўриб чиққанимдан кейин жавоб беришим мумкин, — дедим мен, — у ерда мен нима қилишим лозимлиги ҳозир менга қоронғи.

У шу заҳоти клеркларига мени иш билан таништиришни буюрди.

Ишни ўрганишга киришар эканман, уни энг бошидан бошлаш кераклигини ҳис этдим. Занзибардаёқ унинг иши билан танишиш учун бир неча кун судга қатнаган эдим. Парс оқловчи идора дафтарларидаги кредит ва дебетдаги қайдлар ҳақида саволлар бериб, гувоҳни сўроқ қиларди. Булар барчаси менга бошдан-оёқ машмашали бўлиб кўринди. Мен на мактабда, на Англияда бўлган вақтимда ҳисобчиликни ўрганмаган эдим. Шуни деб Африкага келганим ишда эса гап асосан ҳисобчилик, ҳисоб-китоблар тўғрисида кетарди. Ҳисобчининг ҳисобини билган одамгина уни шарҳлаб бериши мумкин эди. Абдулланинг хизматчиси дебет ва кредит ҳақида менга қайдлар тўғрисида сўзлади ва мен тобора кўпроқ жиловланганимни сездим. Қ.М. нима эканини билмасдим. Луғатда бу қисқартмани топа олмадим. Мен тушунмаслигимни клеркка очиқ айтдим ва ундан Қ.М. — қарз мажбурияти эканини билдим. Шунда мен ҳисобчилик ҳисоби бўйича дарсликни сотиб олдим ва гап нимадалигини англадим.

Ҳисобчилик қайдларини очиб беришни уддалай олмаган Абдулла Шет ўзининг ҳисобчилик тажрибаси шарофати билан барча шумликларни бемалол тушунишини пайқадим. Мен унга Преторияга боришга тайёрлигимни айтдим.

— У ерда қаерда қўнасиз? — сўради мендан Шет.

— Қаерни маъқул кўрсангиз, ўша ерда, — жавоб бердим мен.

— Унда ҳуқуқ маслаҳатчимизга ёзиб юбораман ва у уй топиш ғамини ейди. Бундан ташқари, лиман дўстларимга ҳам хат ёзиб юбораман, аммо уларникида қўнмаслигингизни маслаҳат бераман. Бизнинг рақибларимиз Преторияда катта эътибор қозонган. Борди-ю, бизнинг шахсий ёзишмаларимиз улардан бирининг қўлига тушиб қолгудек бўлса, бу бизга катта зарар келтиради. Улардан қанча узоқ юрсангиз, бизга шунча яхши.

— Сизларнинг ҳуқуқ маслаҳатчиларингиз мени қаерга жойлаштирса, ўша ерда қўнаман ёки ўзим жой топаман.

Илтимос, ташвиш қилманг. Сиз билан бизнинг сирларимиздан ҳеч ким воқиф бўлолмайди. Аммо мен рақибларимиз билан танишиб олиш ниятидаман. Улар билан дўстона алоқалар ўрнатмоқчиман. Агар имкони бўлса, ишни судсиз бир ёқлик қилишга уриниб кўраман. Нима бўлганда ҳам Тайиб Шет — сизга қариндош.

Шет Тайиб Ҳожи Хон Муҳаммад Абдулла Шетнинг яқин қариндоши эди.

Дўстона битим имкони ҳақида эслатув, назаримда, Шетни бироз ўйлантириб қўйди. Бироқ мен Дурбанда олти-етти кундан буён турганим боис биз бир-биримизни билар ва тушунар эдик. Мен энди унинг учун "оқ фил" эмасдим. Шу боис у:

— Ҳм-м, тушунарли, — деди, албатта, судсиз келишув энг яхши якун бўлар эди. Аммо бизлар қариндошларимиз ва бир-биримизни аъло даражада биламиз. Тайиб Шет битимга осонгина рози бўладиган одам эмас. У бизнинг кичкинагина хатомиздан фойдаланиб, сиқиб сувимизни ичади ва охири бошимизга чиқиб олади. Илтимос, шунинг учун бирон чора кўришдан олдин яна бир марта ўйлаб кўринг.

— Бу ёғидан ташвиш қилмасангиз бўлади, — дедим мен. — Менинг Тайиб Шет ёки бironта бошқаси билан ҳали иш моҳияти бўйича гаплашишимга ҳожат йўқ. Мен фақат унга битим тузишни ва шу тариқа ортиқча югур-югурлардан қутулишни таклиф этаман.

Келганимнинг еттинчи ёки саккизинчи куни мен Дурбандан чиқиб кетдим. Менга биринчи класс чиптаси олиб беришди. Боз устига одатда кўрпа-тўшак учун яна беш шиллинг тўлар эдилар. Абдулла Шет ўзимга кўрпа-тўшак буюришимни қайта-қайта тайинлади, бироқ ўжарлигим, мағрурлигим ва беш шиллингни тежаб қолишим учун мен кўнмадим. Абдулла Шет мени огоҳлантирди.

— Қаранг, бу ер Ҳиндистон эмас, — деди у. — Худога шукур, бундай харажатларга чўнтагимиз чидайди. Илтимос, керакли нарсаларга йўқ деманг.

Мен унга ташаккур билдирдим ва ташвишланмаслигини сўрадим...

Кечқурун соат саккизларда поезд Преторияга етиб келди...

ПРЕТОРИЯДА БИРИНЧИ КУН

Претория вокзалида мен Дада Абдулла вакилининг хизматчиларидан бирортасини кўриб қоларман деб ўйлагандим. Ҳиндлардан ҳеч ким мени кутиб олмаслигини билардим, чунки мен ҳиндларнинг уйида қўнмайман, деб қаттиқ ваъда бергандим. Бироқ вакил ҳеч кимни жўнатмади. Кейин билсам, мен якшанбада келганим боис хизматчини мени кутиб олгани жўнатиш ноқулай бўлган экан. Мен ҳайрон эдим ва бирорта ҳам отелда мени қабул қилмасликларидан қўрқиб, қаёққа борсам экан, деб ўйланиб қолдим.

1914 йилдаги Претория вокзали 1893 йилдаги ҳолатига сира ўхшамасди. Чироқлар кам эди. Йўловчилар оз бўларди. Қўли бўшаганда чипта олувчи назоратчидан сўраб кўрарман деган ўйда ҳамма чиқиб кетгунча кутиб турдим. Ким билсин, инсоф қилса, менга чоғроқ бир меҳмонхонани айтар ёки вокзалда тунашимга тўғри келмаслиги учун бориб ётишимга бошқа бирон жойни кўрсатар. Тўғрисини айтсам, ўзимни қўлга олиб, шу кичик бир илтимос билан мурожаат қилишга юрагим безиллаб турарди — сутдан оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичар, дейдилар-ку. Дунёда таҳқирланишдан ёмони йўқ.

Вокзал бўм-бўш бўлиб қолди. Мен чиптамни назоратчига бердим-да, ундан суриштира бошладим. У одоб билан жавоб қайтарарди, бироқ бундан бир иш чиқишига кўзим етмади. Бироқ суҳбатга ёнимизда турган бир америкалик занжи аралашди.

— Кўриб турибман, — деди у, — сиз бу ерда бегонасиз, дўстларингиз йўқ. Йўқ демасангиз, мен сизни бир чоғроқ меҳмонхонага олиб бораман. Унинг эгаси — америкалик, уни яхши биламан. У сизга жой тўғрилаб беради.

Бу таклиф бир жиҳатдан мени хавотирга соларди, бироқ мен рози бўлдим ва миннатдорчилик билдирдим. У мени Жонстон меҳмонхонасига олиб борди. У ерда у меҳмонхона эгасини бир четга тортди-да, у билан нималарнидир келишди ва меҳмонхона эгаси мени бир кеча қўйишга рози бўлди, аммо мен овқатни хонамда ейишим шарти билан.

— Ишонинг менга, — деди у, — мен ҳеч қандай ирқ-пирқни ажратмайман. Бироқ борди-ю сизни ошхонага қўйсам,

барча мусофирлар — оврупаликларнинг нафсонияти лат ейиши ва ҳатто меҳмонхонадан кетиб қолишлари ҳам мумкин.

— Менга бир кеча тунаб қолишимга изн берганингиз учун миннатдорман, — дедим мен. — Бу ердаги тартиб-интизомлар билан озми-кўпми даражада танишман ва хавотирланишингизни тушунаман. Ўз хонамда овқатланишимга қарши эмасман. Умид қиламанки, эртага бошқа бир жойнинг иложини қиламан.

Менга хона беришди ва тушлик хусусида бош қотира бошладим. Меҳмонхонада мусофирлар сийрак эди ва официант овқатни тезроқ олиб келар деган хаёлда эдим. Бироқ унинг ўрнига м-р Жонстон келди ва деди:

— Сизни хонангизда овқатланинг деб айтганимдан хижолатдаман. Шунинг учун мен бошқа мусофирлар билан гаплашдим ва сизнинг ошхонада овқатланишингизга розимисизлар, деб сўрадим. Улар майли дейишди ва сиз умуман бу ерда қанча хоҳласангиз шунча тураверишингиз мумкин. Марҳамат, малол келмаса, ошхонага борайлик ва хоҳлаганча шу ерда тураверинг.

Мен яна миннатдорчилик билдирдим, ошхонага бордим ва иштаҳа билан овқатни тушира кетдим.

Эртаси куни оқловчи А.У. Бейкер ҳузурига йўл олдим. Абдулла Шет у ҳақда менга гапириб берганди ва унинг мени очиқ чеҳра билан кутиб олганидан ҳайрон бўлмадим. Бейкер мен билан жуда илиқ муомалада бўлди ва лутф билан ҳамма нарса ҳақида суриштирди. Мен ўзим ҳақимда унга батафсил ҳикоя қилиб бердим.

— Бу ерда оқловчи сифатида сизга иш йўқ,— деди у,— чунки биз энг яхши ваколатли одамни чақирганмиз. Бу иш туя гўшти еб ётибди ва ғоят мураккаб, мен сизга фақат керакли маълумотни олишда ёрдам беришингиз учун мурожаат қиламан. Сиз мижоз билан алоқани енгиллаштирасиз, чунки ундан менга керак бўладиган барча маълумотларни энди мен сиз орқали оламан. Бу албатта фойда келтиради. Сизга ҳали хона топганимча йўқ. Аввал сиз билан танишиб олай, кейин топарман, деб ўйладим. Бу ерда ирқчилик балоси қаттиқ авж олган ва шунинг учун сизга ўхшаганлар учун хона топиш осон эмас. Лекин мен бир ғариб аёлни биламан, новвойнинг хотини, у сизга жой топиб берса керак, баҳонада оз-моз пул ишлаб олади. Кетдик ўшаникига.

У мени ўша аёлнинг олдига олиб борди, гаплашди ва ҳафтасига 35 шиллинг эвазига тўла паноҳига олди.

М-р Бейкер ваколатли одамгина эмасди, у муттасил ночерков ваъзхони сифатида ваъзлар ўқирди. У ҳали ҳам ҳаёт ва ҳуқуқшунослик фаолиятини ташлаб, бутунлай мубашширлик фаолиятига шўнғиб кетган. У бадавлат одам. Биз ҳозиргача хат ёзишиб турамиз. Ўз хатларида у мудом битта мавзуга батафсил дахл қилади. У насронийликнинг турли нуқтаи назарлардан афзаллигини исботлайди ва Исо Масиҳни худонинг ягона ўғли ва башарият халоскори деб тан олмагунча бандаси боқий дунёга дохил бўлолмайди деб уқтирали.

Дастлабки суҳбатлардаёқ м-р Бейкер менинг диний қарашларимга қизиқсинди.

— Мен ҳинду бўлиб туғилганман, дедим мен унга.— Аммо мен ҳам ҳиндувийликни бошқа динларга қараганда оз биламан. Кимлигимни, нимага ишонишимни ва нимага ишониш кераклигини ўзим ҳам аниқ билмайман. Мен ўз динимни, имкони бўлса бошқа динларни ҳам қунт билан ўрганмоқчиман.

Бейкер суюниб кетди ва:

— Мен Жанубий Африка бош мубашшири руҳонийларидан бириман,— деди.— Ўз маблағимга черков қурдирганман ва биз ҳар куни соат бирда бир неча дақиқага тўпланганимизда, биздан тинчлик ва нурингни дариғ тутма, деб мурожаат қиламиз. Бизга бош қўшсангиз, жуда кўнглимиздагидек бўларди. Мен сизни маслакдошларимизга таништириб қўяман ва ўйлайманки, уларнинг жамоаси сизга ҳам маъқул бўлади. Бундан ташқари, мен сизга ўқиш учун бир нечта китоб бераман, гарчанд китоблар китоби — бу Инжил ва уни мен сизга алоҳида тавсия этаман.

Мен м-р Бейкерга ташаккур айтдим ва имкони бўлса, мунтазам кундуз соат бирда тоат йиғинида қатнашишга рози бўлдим.

— Ундай бўлса, сизни шу ерда эртага кундуз соат бирда кутаман ва биз биргаликда ибодатга йўл оламиз, — деди Бейкер ва биз хайрлашдик.

Ҳозирча ўйлаб олишим учун менда бироз вақт бор эди.

Мен м-р Жонстон ҳузурига йўл олдим, у билан ҳисобкитоб қилдим ва энди янги гўшамда нонушта қилдим. Бека яхши аёл экан. У менга ўтхўрлик таоми пишириб берарди.

Кўп ўтмай мен ўзимни унинг оиласида уйдагидек ҳис эта бошладим.

Кейин мен Дада Абдулла менга хат берган одамнинг олдига йўл олдим. Жанубий Африкада ҳиндуларнинг маҳрумиятлари борасида мен ундан кўп нарса билиб олдим. У меникида қўнгин деб кўп ундади, бироқ мен яхши жойлашиб олганман, деб ташаккур айтдим. У ҳар қандай иш излашдан уялмай унга мурожаат қилаверишимни қаттиқ тайинлади.

Қоронғи тушиб қолганди. Мен уйга қайтдим, овқатландим, ўз хонамга ўтдим, ётдим ва чуқур ўйга толдим. Менинг шошилинч ишим йўқ эди. Мен бу ҳақда Абдулла Шетга маълум қилдим. М-р Бейкернинг менга қизиқиб қолгани нимани англатиши мумкин? Унинг диний маслакдошлари билан танишиш менга қандай фойда келтиради? Насронийликни қай даражада чуқур ўрганишим лозим бўлади? Ҳиндувийлик бўйича адабиётни қаердан топаман? Ўз динимни тузукроқ билмай туриб, насронийликнинг ҳақиқий ўрнини англай олармиканман? Мен битта тўхтамга келган эдим: мен нимага дуч келишимга тўғри келса, ҳаммасини холисанилло ўрганишим ва м-р Бейкер гуруҳи билан ўзимни Худо қандай буюрган бўлса ўшандай тутишим керак, то ўз динимни тўла англаб етмагунимча бошқа динни қабул қилиш тўғрисида ўйламаслигим лозим.

Шундай хаёллар билан ухлаб қолдим.

ҲИНДЛАР БИЛАН ЯҚИНЛАШИШГА ИНТИЛИШ

Дада Абдулла Наталда қандай мавқега эга бўлса, Шет Тайиб Ҳожи Хон Муҳаммад Преторияда ана шундай мавқега эга эди. Бирон-бир жамоатчилик ташаббуси усиз ўтмайди. Мен дастлабки ҳафтадаёқ у билан танишдим ва Преториядаги барча ҳиндлар билан яқинлашиш ниятидаман, деб айтдим. Мен уларнинг аҳволи билан танишишни хоҳлашимни билдирдим ва менга ёрдам беришини илтимос қилдим, у илтимосимга бажонидил рози бўлди.

Мен ишни Преториядаги барча ҳиндларни таклиф этиб, йиғилиш ўтказишдан бошладим ва уларга Трансваалдаги аҳвол манзарасини чизиб бердим. Йиғилиш Шет Ҳожи Муҳаммад Ҳожи Жоосабнинг уйида бўлиб ўтди, бунга менда

тавсия хати бор эди. Дарвоқе, Преторияда ҳиндулар умуман бармоқ билан санарли эди.

Бу йиғилишда ирод этганим нутқ, айтиш мумкинки, менинг биринчи оммавий нутқим эди. Мен сўзга чиқишга яхши тайёрлангандим, уни тижоратда ҳалоллик ҳақидаги масалага бағишлагандим. Мен кўпинча савдогарлар оғзидан тижорат ишларида ҳалоллик бўлиши мумкин эмас, деган гапларни эшитиб қолардим. Бу фикрга қўшилмаганман ва ҳозиргача қўшилмай келаман. Ҳозир ҳам тижоратчи дўстларим бор, улар ҳам ҳалоллик ва тижорат бир-бирига зид нарсалардир, деб айтишади. Тижорат, дейишади улар, амалий иш, ҳалоллик эса — динга оид нарса; улар амалий иш бошқаю дин бутунлай бошқа нарса деб исботламоқчи бўлишади. Уларнинг ҳисоблашича, тижорат ишларида охиригача ҳалол бўлиб қолиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас, фақат қулай пайтлардагина ҳақиқатни гапириш мумкин. Ўз нутқимда мен бу фикр устида обдан тортишдим, савдогарлар кўнглида улар учун икки баравар зарур бўлган бурч онгини уйғотишга ҳаракат қилдим. Уларнинг ҳалол бўлишдаги масъулияти ёт мамлакатда янада муҳим, чунки бу ерда айрим ҳиндларнинг ишларига қараб миллионлаб ватандошларимиз ҳақида мулоҳаза юритадилар. Мен халқимизни атрофдаги ишларимизга нисбатан ифлос шароитларда яшаяптилар, деб ҳисоблар эдим ва йиғилганлар эътиборини шу ҳолатга қаратдим. Мен ҳиндулар, мусулмонлар, парслар, насронийлар, гужаротлар, мадрасликлар, панжобликлар, синдҳлар, каччҳлар, суратчилар ва ҳоказолар ўртасидаги ҳар қанақанги тафовутларни унутиш зарурлигини таъкидладим.

Хотимада мен ассоциация ташкил этишни таклиф этдим, унинг номидан ҳукумат ҳинд муҳожирлари бошидан кечираётган зулмларга оид тасаввурларга эга бўлсин ва бу ишга қўлимдан келганча вақтимни ҳам, нақдимни ҳам аямаслигимни айтдим.

Мен нутқим йиғилганларда катта таассурот қолдираётганини кўриб турардим.

Нутқим юзасидан баҳс бошланиб кетди. Йиғилганлардан кўпчилиги менга айрим далилларни айтмоқчи бўлди. Мени қўллаб-қувватлаётганларини сездим. Йиғилганлардан айримларигина инглизча гапирар эди. Бу мамлакатда инглизчани билиш фойдали эканини англаб, мен кимнинг вақти мусо-

ида этса, инглиз тилини ўрганишини таклиф қилдим. Тилни ҳатто улуғ ёшда ҳам эгаллаш мумкин, деб айтдим ва тегишли мисоллар келтирдим. Бундан ташқари, агар келажакда инглиз тилини ўқитиш гуруҳлари тузилса, гуруҳ аъзоларига, шунингдек, тил билан шуғулланишни истовчи шахсларга ёрдам беришга ваъда қилдим.

Гуруҳ тузилмади, аммо башарти мен уларнинг олдига келадиган бўлсам, уч йигит инглиз тилини ўрганишга тайёрликларини изҳор этдилар. Улардан иккиси мусулмон — бири сартарош, бири клерк эди, учинчиси — ҳинду, майда боққол эди. Мен уларга ёрдам беришга рози бўлдим. Ўз ўқитувчилик қобилиятимга ишонардим. Шундай пайтлар бўладики, шогирдларим чарчаб қоларди, лекин мен чарчаш нималигини билмасдим. Гоҳо шундай бўлардики, уларнинг олдига фақат уларни ўз ишлари билан машғул пайтда кўриш учун келардим. Лекин мен чидар эдим. Учаловидан биттаси ҳам тилни чуқур эгаллашга интилмасди, аммо иккитаси саккиз ой мобайнида анча катта муваффақиятларга эришди. Улар ҳисобчилик дафтарлари юргизишга ва жўн ишхона хатлари ёзишга имкон берувчи билимга эга бўлишди. Сартарош мижозларга хизмат қилиш учун етарли бўлган билим билан чекланиб қўя қолди. Шундай қилиб, ўқиш давомида икки шогирд тилни, ишларни инглиз тилида бемалол олиб бориш даражасида эгаллади.

Мен йиғилиш натижаларидан қаноат ҳосил қилгандим. Бундай йиғилишларни, эсимда бўлса, ҳафтада бир ёки эҳтимол бир ойда бир ўтказиб туришга қарор қилишганди. Йиғилишлар оз ё кўп даражада мунтазам ўтказиларди ва уларда бемалол фикр алмашувлар бўлиб турарди. Кўп ўтмай Преторияда мен билмаган ва ҳаётий шароитлари билан таниш бўлмаган бирорта ҳам ҳинд қолмади. Бу мени Преториядаги Британия агенти м-р Жекоб де Вет билан танишишимга туртки берди. У ҳиндларга хайрихоҳлик билан қарар эди, бироқ обрўйи у қадар баланд эмасди. Шундай бўлса-да, у барибир қўлидан келганча бизга ёрдам беришга рози бўлди ва мендан ҳузурига истаган вақтда киравериишимни илтимос қилди.

Мен темир йўл мутасаддилари билан ҳам борди-келди қилар эдим ва уларга ҳиндлар поездда дуч келаётган зулмларни ҳатто улар жорий этган қоидалар билан оқлаб бўлмаслигини айтар эдим. Бунга улар хат билан жавоб қилишди.

Унда айтилишича, бундан кейин агар одамбашара бўлиб кийинган бўлишса, ҳиндларга ҳам биринчи ва иккинчи класс чипталари берилади. Бу масаланинг унча қониқарли ҳал этилмагани ўз-ўзидан кўриниб турарди, чунки ким "одамбашара" бўлиб кийинганини ҳал этиш станция бошлиғининг ихтиёрида эди.

Преториядаги Британия агенти мени ҳинд масаласига дахлдор айрим ҳужжатлар билан таништирди. Тайиб Шет ҳам менга тегишли ҳужжатларни тақдим этди. Улардан Норанжлар республикасида ҳиндлар билан нечоғлик шафқатсиз муносабатда бўлганларини билдим.

Қисқа қилиб айтганда, Преторияда бўлишим Трансваал ва Норанжлар республикасидаги ҳиндларнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий аҳволини чуқур ўрганиш имконини берди. Бу ўрганиш келажакда менга катта ёрдам беришини хаёлимга ҳам келтирмагандим. Башарти суд жараёни тугалланса, мен уйга йилнинг охирроғида ёки ундан эртароқ қайтишни ўйлардим.

Бироқ Худонинг хоҳиши бошқа эди.

"КУЛИЙ" БЎЛИШ НИМА ДЕГАНИ?

Трансваал ва Норанжлар республикасидаги ҳиндларнинг аҳволини батафсил тавсифлаш бу ерда ўринли эмас. Бу ҳақда тўла тасаввур ҳосил қилмоқчи бўлганлар менинг "Жанубий Африкада сатяграҳ тарихи"мга мурожаат қилишлари мумкин. Бироқ бу масалада умумий тарзда тўхталиб ўтиш зарур.

Норанжлар республикасидаги ҳиндлар 1888 йилда ёки ҳатто ундан олдинроқ махсус қонунлар билан қабул қилинган барча ҳуқуқлардан маҳрум эдилар. Агар ҳинд меҳмонхонада малай бўлиб хизмат қилса ёки худди шу турдаги бошқа бирон лавозимда ишласагина унинг бу ерга келиб жойлашувига рухсат бериларди. Арзимаган товон пули олиб, сотувчилар қувиб чиқарилганди. Улар норозилик билдирганлар, намойишга чиққанлар, бироқ фойдаси бўлмаган.

Трансваалда 1885 йилда ҳаддан ташқари қаттиқ қонун қабул қилинган. 1886 йилда унга баъзи ўзгартишлар киритилган эди. Тузатишлар киритилган бу қонунга кўра Трансваалга кириши чоғида ҳиндлар уч фунт стерлинг миқдори-

да жон солиғи тўлашлари шарт эди. Улар ўзлари учун ажратилган махсус жойлардагина ер олишлари мумкин эди, ҳолбуки улар у ерда ҳам мулкчилик ҳуқуқидан фойдаланмаганлар. Ҳиндлар яна сайлаш-сайланиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум эдилар. Булар бари "осиёликлар" учун махсус қонунда кўзда тутилар эди, бундан ташқари улар яна "ранглилар" учун белгиланган бошқа қонунларга ҳам бўйсунишга мажбур эдилар. "Ранглилар" учун қонунларга кўра, ҳиндлар тротуарларда юриш, кечки соат тўққиздан кейин рухсатсиз кўчада кўриниш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Тўғри, араблар деб қараладиган ҳиндлар учун бундай чекловлар жорий этилмасди. Шундай қилиб, қонунни қўллаш полиция ихтиёрига ташлаб қўйиларди, деса бўлади.

Бу ҳар иккала қоида нимани англатишини мен ўз бошимдан ўтказганман. Кечқурунлари мен кўпинча м-р Коатс билан сайр қилар эдим ва биз камдан-кам ҳолларда уйга соат ўндан олдин қайтар эдик. Полиция мени тутиб олса нима бўлади? Бу м-р Коатсни мендан кўпроқ ташвишга соларди. Ўз занжи хизматкорларига у рухсат бериши лозим эди. Аммо бу рухсатномани у менга бера олармиди? Рухсатномани фақат хизматкор ўз хўжайинидан оларди. Борди-ю, мен шундай рухсатни олишни истаганимда ҳам ва Коатс уни менга беришга рози бўлганида ҳам бу барибир иш бермасди, чунки бу хиёнат ҳисобланган бўларди.

Шу боис м-р Коатс ёки унинг танишларидан биронтаси мени оқловчи д-р Краузе ҳузурига бирга олиб борар эди. Маълум бўлишича, Лондонда биз битта ҳуқуқ корпорациясида бўлган эканмиз. Кечқурун соат тўққиздан кейин кўчага чиқиш учун менинг рухсат олишим кераклигини билиб у қаттиқ жиғибийрон бўлган эди. У менга ҳамдардлик изҳор қилди. Менга рухсатнома ёзишни буюриш ўрнига полиция тақиқига дучор бўлмасдан исталган вақтда чиқишга рухсат берадиган хат ёзиб берди. Кўчага чиқар эканман, ҳар доим шу хатни ўзим билан олиб олар эдим. Борди-ю, ундан бирон марта ҳам фойдаланишга тўғри келмаган бўлса, бу соф тасодифдир.

Д-р Краузе мени ҳузурига таклиф этди ва биз дўст бўлиб қолдик, десам бўлаверади. Унинг ҳузурига киришларимдан бирида мен унинг Йоганнесбургда қораловчи бўлган машҳур акам билан танишиб қолдим. Инглиз — бур уруши вақ-

тида инглиз зобитини ўлдиришга тайёргарликда иштироки учун ҳарбий судга тортилган ва етти йил қамоқ жазосига ҳукм қилинган эди. Ҳуқуқ корпорацияси сардори уни оқловчилик амалиётидан маҳрум қилганди. Уруш ҳаракатлари тугагач, у озод этилган ва обрў-эътибор билан Трансваал адвокатурасида қайта тикланган, амалиётини янгитдан бошлаб юборган эди.

Кейинчалик бу алоқалар менинг ижтимоий фаолиятимга фойда келтирди ва ишимни анча енгиллатди.

Тротуарларда юришнинг ман этилиши мен учун янада жиддийроқ оқибатларга сабаб бўларди. Мен ҳар доим Президент кўчасидан ўтиб сайр қилгани борардим. Мана шу кўчада президент Крюгернинг уйи жойлашганди. Бу ғоят жўн иморат эди, боғсиз, қўшни уйлардан фарқ қилмасди. Преториядаги кўп уйлар анча ҳашаматли кўринарди, улар боғ билан қуршалган бўларди. Президент Крюгернинг камтарлиги маталга айланиб кетганди. Фақат унинг уйи олдидаги полиция қўриқчилари бу ерда мансабдор шахс яшашидан гувоҳлик берарди. Полиция ёнидаги тротуардан мен деярли ҳар доим бемалол ўтиб кетаверардим.

Бироқ навбатчилар алмашиб турар эди. Бир куни полициячи ҳеч бир огоҳлантиришсиз, ҳатто тротуардан чиқишимни сўрамай, қўполлик билан мени тош йўлга туртиб юборди. Мен қўрқиб кетдим. Нега ундай қилганини сўраб улгурмасимдан тасодифан шу ердан от миниб ўтаётган м-р Коатс чақириб қолди.

— Ганди, мен ҳаммасини кўрдим. Агар сиз бу одатга қарши иш қўзғасангиз, мен жон-жон деб гувоҳликка ўтардим. Сизга бундай қўполлик қилганларидан жуда афсусдаман.

—Хафа бўлишга арзимайди, — дедим мен. — Бу шўрлик нимани ҳам тушунарди? Унинг учун ҳамма ранглилар бирдай. У мен билан барча занжилардай иш тутди. Шахсий тусдаги шикоятлар билан судга мурожаат қилишга ўрганмаганман. Шу боис мен уни судга бермоқчи эмасман.

— Бу ўзингизга ўхшадингиз! — деди Коатс. — Лекин барибир ўйлаб кўринг. Унинг адабини бериб қўйиш керак.

Сўнгра у полицияга мурожаат қилди ва унга ҳайфсан берди. Улар нима тўғрисида гаплашишганини тушунмадим, чунки полициячи бор эди ва улар голландча гаплашишганди. Бироқ полициячи олдимга келиб кечирим сўради, асли-

да бунга ҳеч қандай зарурат йўқ эди. Мен уни аллақачон кечиргандим.

Шундан бошлаб мен бу кўчадан сира юрмайдиган бўлдим: бу одамнинг ўрнида воқеадан бехабар бошқаси турган бўлиши ва у ҳам шундай қилиши мумкин эди. Зарурат-сиз яна тош йўлга чиқариб ташланишга на ҳожат? Мен бошқа йўлдан юра бошладим.

Бу воқеа ҳинд муҳожирларига нисбатан менинг ҳамдардлигимни кучайтирди. Британия агенти билан кўришгандан кейин агар иш қўзғаш зарур бўлиб қолгудек бўлса, шундай қилишга уриниш нечоғли мақсадга мувофиқлигини мен улар билан муҳокама қилдим.

Шундай қилиб, фақат ҳикояларни ўқиб ва тинглабгина эмас, балки ўз шахсий тажрибамда ҳинд муҳожирлари ҳаётининг оғир шароитларини билиб олдим. Жанубий Африка ўзини билган ҳинд яшаши мумин бўлган мамлакат эмаслигини кўрдим ва аҳволни қандай қилиб ўзгартириш тўғрисидаги савол мени тобора кўпроқ қийнар эди.

Лекин менинг асосий вазифам ўша вақтда Дада Абдулланинг иши эди.

СУДГА ТАЙЁРГАРЛИК

Преторияда бир йил бўлганим ҳаётимни бойитиб юборди. Айнан шу ерда мен ижтимоий фаолиятнинг қайсидир малакаларини ўрганиш ва ўзлаштириш имкониятига эга бўлдим. Айнан шу ерда диний руҳ менинг ҳаётий таянчим бўлди ва шу ерда яна ҳуқуқ амалиётининг ҳақиқий билимини олдим. Шу ерда мен ёш оқловчи катта оқловчилик хонасида биладиган нарсаларни ўргандим ва шу ерда ниҳоят мендан ҳақиқий оқловчи чиқишига ишонч шууримдан жой олди. Оқловчи муваффақиятининг сири қандайлигини Преторияда билдим.

Дада Абдулланинг иши кичик иш эмасди. Даъво пулининг умумий миқдори 40 минг фунт стерлингни ташкил этарди. Тижорат битимларидан келиб чиққан ҳолда у чигаллашиб кетган ҳисоб-китоблардан юзага келганди. Қисман даъво берилган векселларга асосланса, қисман вексель бериш ваъдасини ташкил этган мажбуриятларга асосланарди. Ҳимоя шунга таяниб иш кўрар эдики, қарз мажбуриятлари ёлғон тарзда тузилган ва етарли таъминотга эга бўлмаган.

Мана шу чалкаш ишга кўплаб можаролар илашиб қолган ва турли-туман қонунлар қўлланган эди.

Ҳар иккала томон ҳам энг яхши ҳимоячилар ва ваколатли шахсларни ёллаганди. Шундай қилиб, уларнинг ишини ўрганиш учун ажойиб имкониятга эга эдим. Менга ваколатли шахс даъвогарнинг ишини тайёрлашни ва даъвогар фойдасига далилларни олиб қўйишимни топширишди. Кузатиб туриб, мен ваколатли шахс нимани қабул қиладию нимани рад этади, шунингдек, ваколатли шахс тайёрлаган досьедан ҳимоячи қандай фойдаланади — шуларни билиб олдим. Судга тайёрланиш — исботларни олиб қўйиш учун менинг ақлий қувватим ва қобилиятларимнинг ажойиб мезони эканини англадим.

Иш мени қаттиқ қизиқтириб қўйди, унга бутун вужудим билан киришиб кетдим. Мен даъвога дахлдор битимлар бўйича барча ҳужжатларни қайта ўқиб чиқдим. Мижозим ғоятда лаёқатли одам эди, у менга мутлақо ишонар ва бу ишни енгиллаштирарди. Мен ҳисобчиликни қунт билан ўргандим ва таржима санъатида комилликка эришдим, чунки кўп қисми гузаротийда олиб бориладиган ёзишмаларни таржима қилишимга тўғри келарди. Гарчанд, олдин айтганимдай, мени динга сиғиниш ва ижтимоий фаолият масалалари қизиқтириб, вақтимни шунга сарфласам-да, бу пайтда у иккинчи даражали бўлиб қолганди. Асосий нарса суд жараёнига тайёрланиш эди. Қонунларни ўқиш ва зарурат туғилганда суд ҳолатларини қидириб топиш ҳар доим жуда кўп вақтни олар эди. Натижада менда ҳар иккала томон харажатлари бўлгани боис ишга тааллуқли шунчалик кўп далилларни билишга муваффақ бўлдимки, бунақасини ҳатто, назаримда, даъво қилаётган томонларнинг ўзлари ҳам билишмаса керак.

Мен марҳум м-р Пинкаттнинг сўзларини эсладим: далиллар — қонуннинг тўртдан уч қисми. Кейинчалик буни жанубий африкалик таниқли оқловчи м-р Леонард ҳам астойдил таъкидлаган эди. Менга топширилган ишни ўрганар эканман, гарчанд ҳақиқат менинг мижозим томонда бўлсада, қонун унга қарши тураётганини кўрдим. Мен зудлик билан ёрдам сўраб м-р Леонардга мурожаат қилдим. У ҳам ишнинг ҳолатлари ғоят мушкуллигини ҳис қилди.

— Ганди, — деди у, — мен фақат бир нарсани биламан: агар биз далилларнинг ғамини ейдиган бўлсак, қонун ўз

ғамини ўзи ейди. Келинг, далилларга чуқурроқ кириб борайлик.

Шундай қилиб, у менга ишни ўрганишда давом этишимни, кейин яна ҳузурига киришимни айтди. Мен яна далилларни ўргана бошладим, энди уларни мутлақо бошқа маънода қараб чиқардим, шунингдек, шу воқеага дахл қилувчи эски Жанубий Африка ишини ҳам титкилаб чиқдим. Суюниб, м-р Леонарднинг ҳузурига йўл олдим ва унга ҳаммасини сўзлаб бердим.

— Ажойиб, — деди у. — Биз ишда ғолиб чиқамиз. Энди фақат ҳакамлардан қайси бири ишни олиб боришини билиш керак.

Дада Абдулланинг ишини суд жараёнига тайёрлар эканман, далилларнинг биринчи даражали аҳамиятга эга эканини охиригача тушуниб етмагандим. Далилларда ҳақиқат бўлади ва агар биз ҳақиқатга риоя қиладиган бўлсак, қонун, табийки, ўзи бизга ёрдамга келади. Дада Абдулла ишида далиллар ҳақиқатан ҳам жуда аниқлигини ва қонун унинг томонида бўлиши кераклигини кўрдим. Лекин шу билан бирга, бу даъволашув, агар авж олиб кетаверса, қариндош ва ҳамюрт бўлган даъвогарни ҳам, жавобгарни ҳам — ҳар икковини хонавайрон қилишини кўриб турардим. Бу жараён қанча вақтгача чўзилишини ҳеч ким билмасди. Борди-ю, ишни судда кўрилишига қўйиб берилса, у ҳеч ҳам тугамаслиги ва ҳеч бир томон фойдасига ҳал бўлмаслиги мумкин эди. Ҳолбуки, ҳар икки томон ҳам, агар бунинг иложи бўлса, ишни зудлик билан тўхтатишни истамоқда эди.

Мен Тайиб Шетга ҳалоллик судига рози бўлишини ва бу ҳақда унинг оқловчиси билан гаплашиб олишини маслаҳат бердим. Мен, агар ҳар иккала томоннинг ишончини қозонган ҳакам топилса, иш тезда ниҳоясига етишига ишора қилдим. Оқловчилар ҳақи шунчалик тез ошиб бормоқда эдики, ҳатто иккала мижоздек бадавлат савдогарларнинг ҳам барча маблағини еб юбориши ҳеч гап эмасди. Иш улар томонидан шундай диққат-эътибор қилишни талаб этардики, бошқа иш учун вақт қолмаганди. Бунинг устига ўзаро адоват ортиб бормоқда эди. Менда ўз касбимга нисбатан нафрат уйғона бошлади. Оқловчилар каби ҳар икки томоннинг ишончли вакиллари ўз мижозлари фойдасига гапирувчи қонун моддаларини қидириб топишга мажбур эди-

лар. Ютиб чиққан томон барча сарфланган харажатлар учун ҳеч қачон товон тўламаслигини мен биринчи марта тушундим. Суд рағбатлари ҳақидаги қоидага кўра, томонлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар учун нарх-наволарнинг қатъий жадвали бор эди, аммо аслида мижоз ва оқловчи ўртасидаги ҳисоб-китоблардаги нархлар анчагина юқори эди. Мен бурчим ҳар икки томонга ёрдам бериш ва уларни яраштириб қўйишдан иборат эканини ҳис қилдим. Битимга келишиш учун мен бор кучимни ишга солдим ва Тайиб Шет, ниҳоят, бунга рози бўлди. Томонлар ҳакамлик судини танлашди ва унга ўз фикрларини баён этишди, натижада Дада Абдулла ишни ютиб чиқди.

Аммо мен бундан қониқиш ҳосил қилмадим. Агар мижозим суд қарорини бетўхтов бажаришни талаб қилганида, Тайиб Шет унинг гарданига қўйилган барча пулни тўлай олмаган бўларди, Жанубий Африкада яшаган пўрбандарлик испанларда эса сингандан ўлим афзал, деган норасмий қонун бор эди. Тахминан 37 минг фунт стерлинг, шунингдек, суд чиқимларини Тайиб Шет тўлашга қодир эмас эди, аммо у барча пулларини сўнгги пайтгача тўлашга азму қарор этганди — у ўзини синган деб аталишини истамаётганди. Бунинг учун биргина йўл бор эди. Дада Абдулла унга бу пулни нисбатан кичик-кичик бадаллар билан тўлаб боришига рухсат бериши керак эди. Дада Абдулла зўр инсоф кўрсатди ва тўлаш учун жуда кўп муддат берди. Бу ён беришга эришиш мен учун икки томонни ҳакамлик судига кўндиришдан ҳам қийин бўлиб кетди. Бироқ энди эса ишнинг натижасидан у томон ҳам, бу томон ҳам мамнун эди ва ҳар бирининг обрўйи ошгандан-ошди. Менинг севинчимнинг эса чеки йўқ эди. Мен қонунларни тўғри қўллашни, инсондаги энг яхши томонларни топишни ва одамлар юрагини забт этишни ўргандим. Даъволашаётган томонларни яраштириш — оқловчининг ҳақиқий мақсади эканлигини англаб етдим.

Бу сабоқ хотирамда бир умрга қолди ва оқловчилик амалиётининг сўнгги йигирма йили мобайнида юзлаб ҳолларда ишларни хусусий битим билан ниҳоялашга муваффақ бўлдим. Бунда мен зарар кўрмадим — пулимни йўқотмадим ва жонимга жабр қилмадим.

БАНДАНИНГМАС, ХУДОНИНГ АЙТГАНИ БЎЛАДИ

Суд тугади ва менинг Преторияда ортиқ қолишимдан маъно йўқ эди. Мен Наталга қайтиб келдим-да, Ҳиндистонга қайтиш тараддудини кўра бошладим. Аммо Абдулла Шет мени тантанали кузатув маросимисиз қўйиб юбораверадиган одам эмасди. У менинг шарафимга Сайденҳемда ана шундай зиёфат берди.

Бутун кунни ўша ерда ўтказиш кўзда тутилганди. Рўзномаларни кўздан кечириб ўтирарканман, тасодифан кўзим рўзнома саҳифаси бурчагидаги "Ҳиндларнинг сайлов ҳуқуқи" сарлавҳали мақолага тушди. Унда парламент кўриб чиқиши керак бўлган қонун лойиҳаси ҳақида эслатиб ўтилганди, унга кўра, ҳиндлар Наталдаги парламент аъзоларини сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганди. Мен бу қонун лойиҳаси тўғрисида ҳеч нарса билмас эдим, бошқа меҳмонлар ҳам у ҳақда тузукроқ тушунчага эга эмас эдилар.

Буни тушунтириб беришини сўраб, мен Абдулла Шетга мурожаат қилдим.

— Бундай масалаларни тушунишга бизга йўл бўлсин?— деди у. — Бизга савдодан гапиринг, бошқасини қўйинг. Биламиз, Норанжлар республикасида бизнинг барча савдоларни йўқ қилдилар. Бизлар бош кўтариб чиқмоқчи ҳам бўлдик, бироқ бундан ҳеч нарса чиқмади. Бизлар ночор ва омимиз. Одатдагидек, бизлар рўзномаларни бугун бозорда нарх-наво қандайлигини билиш учунгина варақлаб чиқамиз, холос. Қонун билан қанчалик ишимиз бор? Овруполик оқловчилар бизнинг қулоғимиз ва кўзимиз бўлиб қолишган.

— Ахир кўплаб ҳинд йигитлари шу ерда туғилиб, шу ерда таълим олганлар. Уларнинг сизларга ёрдам беришга қурблари етмайдими?

— Сизни қаранг-у! — алам билан деди Абдулла Шет. — Уларнинг бизлар билан неча пуллик ишлари бор? Тўғрисини айтсам, биз ўзимиз ҳам улар билан апоқ-чапоқ бўлишдан ўзимизни тортамиз. Улар насронийлар ва барчалари ҳукумат йўриғидан чиқмайдиган оқтанли руҳонийлар таъсирига тамоман берилиб кетишган.

Мен кўп нарсани англадим. Бу ҳиндларни ўзимизники деб билмоқ керак, ахир насронийликка ўтганлари билан

ҳинд бўлмай қоладиларми? Аммо мен ватанимга қайтиш тараддудида эдим ва миямда чарх ураётган фикрларим билан ўртоқлашишга жазм этмаётгандим, фақат Абдулла Шетга бундай дедим:

— Агар қонун лойиҳаси қонунга айланадиган бўлса, аҳволимизга маймунлар йиғлайди. Бу биз учун ўлим билан баравар. У қадр-қимматимизни таг-тугидан қуритиб юборади.

— Шундоқ, — фикримга қўшилди Абдулла Шет. — Бу масала тарихини сизга сўзлаб берай. Энг яхши оқловчиларимиздан м-р Эсконт — сиз уни биласиз, — то кўзимизни очмагунча сайлаш ҳуқуқи ҳақида биз ҳеч қандай тушунчага эга эмас эдик. Гап бундай бўлган эди. У ўлгудай жанжалкаш одам, бандаргоҳ муҳандиси билан чиқишолмагани боис у муҳандис ундан сайловчиларни олиб қўйишидан ва мағлубиятга учрашидан хавотирланиб юрар эди. Шунда у бизни ҳуқуқларимиз билан таништирди ва унинг маслаҳати билан ҳаммамиз сайловчи сифатида қайд этилдик ҳамда унга овоз бердик. Энди кўриб турганимиздек, сайлов ҳуқуқининг биз учун сиз ўйлаганчалик қадри қолмаган. Аммо сиз нимани назарда тутаётганингизни биз тушунамиз. Хўш, сиз бизга қандай маслаҳат берасиз?

Қолган меҳмонлар суҳбатимизни диққат билан эшитиб туришарди.

— Нима қилиш кераклигини айтайликми сизга? — деди улардан бири.— Сиз сафарингизни қолдирасиз, бу ерда яна бир ой бўласиз-да, сизнинг раҳбарлигингиз остида курашни бошлаб юборамиз.

Бошқалар уни қўллаб-қувватлади:

— Тўғри, тўғри! Абдулла Шет, сиз Ганди бҳайни олиб қолишингиз керак.

Шет ақлли одам эди.

— Мен энди унинг йўлига ғов бўлолмайман,— деди у.— Сизнинг унга қанчалик ҳаддингиз сиғса, мен ҳам шундайман. Аммо сизлар ҳақсизлар. Келинг, уни қолишга бирга кўндирайлик. Лекин у оқловчи-ку. Унинг ҳақи нима бўлади?

Ҳақ тўғрисидаги гап кўнглимга оғир ботди ва мен унинг гапини бўлдим:

— Абдулла Шет, ҳақ тўғрисидаги гапни бир четга қўяйлик. Жамоатчилик иши учун пул тўлаш керак эмас. Борди-ю, иш шунгача борадиган бўлса, мен бу ерда хизматчи сифа-

тида қолишим мумкин. Ўзингиз биласиз, мен бу ердагиларнинг кўпчилиги билан таниш эмасман. Бироқ, агар уларнинг менга ёрдам беришига имонингиз комил бўлса, яна бир ой қолишга тайёрман. Лекин сизга яна бир нарсани айтмоқчиман. Гарчанд менга ҳақ тўламасангиз-да, бошланиши учун барибир бирмунча маблағ зарур бўлади. Телеграммалар юбориш, қандайдир адабиётлар чоп этиш, турли сафарларга чиқиш, маҳаллий оқловчилар билан маслаҳатлашиш керак бўлади. Ҳуқуқшунослик маълумотлари сотиб олишим зарур, чунки сизларнинг қонунларингиз билан таниш эмасман. Буларнинг барчасига пул керак бўлади. Битта одам буларнинг ҳаммасининг уддасидан чиқолмаслиги аниқ. Унга бошқа кўплаб одамлар ёрдам бериши лозим.

— Аллоҳ қодир ва мурувватли, — бир овоздан ҳайқирди халойиқ. — Пул бўлади. Бизда одамлар истаганча топилади. Илтимос, қолинг, ҳаммаси яхши бўлади.

Хайрлашув маросими ишчи қўмита мажлисига айланиб кетди. Мен тезроқ овқатланиб, уйга қайтишни таклиф этдим. Хаёлимда аллақачон кампания режасини ишлаб чиққан эдим. Мен оқловчилар рўйхатига киритилган номерни аниқладим ва яна бир ой қолишга аҳд қилдим.

Шундай қилиб, Жанубий Африкада Худо ҳаётим тамал тошини қўйди ва миллий қадр-қиммат учун кураш уруғини дилимга солди.

НАТАЛЬ ҲИНД КОНГРЕССИ

Оқловчилик амалиёти мен учун иккинчи даражали иш эди ва шундай бўлиб қолди. Наталда бундан кейинги бўлишимни оқлаш учун бутун диққат-эътиборимни жамоатчилик ишига қаратишим керак эди. Бизни сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этган қонун лойиҳаси муносабати билан билдирилган норозиликнинг ўзи озлик қиларди. Колониялар вазирига таъсир ўтказиш учун шу норозиликни қўллаб-қувватловчи кенг ташвиқот ишларини йўлга қўйиш талаб этиларди. Бунинг учун доимий жамоатчилик ташкилоти керак бўларди. Биз бу масалани Шет Абдулла ва бошқа дўстлар билан муҳокама қилдик ва шундай ташкилот тузишга қарор қилдик.

Унинг учун ном топиш жуда қийин бўлди. Уни ҳеч бир фирқа билан қиёс қилиб бўлмас эди. "Конгресс" номи, менинг билишимча, инглиз консерваторлари (ақидапарастлари) орасида урф эмас эди, аммо конгресс Ҳиндистоннинг ҳаётий маркази ҳисобланарди. Мен уни Наталда оммалаштириш ниятида эдим. Бу номдан воз кечиш қўрқоқликни билдирар эди. Шундай қилиб, бу масала бўйича ўз мулоҳазаларимни баён қилиб, янги ташкилотни "Наталь Ҳинд конгресси" деб аташни маслаҳат бердим ва 22 май куни Наталь Ҳинд конгресси туғилган кун бўлиб қолди.

Шу куни Дада Абдулла хонадонидаги катта танобий одамга лиқ тўла эди. Келганлар конгресс таъсис этилишини ҳаяжон билан қарши олдилар. Унинг низоми оддий эди. Аммо бадаллари баланд эди. Ойига беш шиллингдан тўлаб тура оладиган одамгина конгресс аъзоси бўла олар эди. Ўзига тўқ одамлар қўлимиздан келганча тўлаймиз, деб ишонтиришди. Шет Абдулла икки фунт стерлинглик обуна варақаси очди. Яна икки таниш одам худди шу миқдорга обуна бўлди. Мен обуна варақасига шак келтиришим яхши эмас, деб ўйладим ва ойига бир фунт стерлингга обуна бўлдим — бу менинг маблағим бўйича оз пул эмасди.

Бироқ, борди-ю, ишга жойлашиб олсам, бу ёғини ўйламаса бўлади, дедим ўзимча. Қарангки, Худо ўзи мени қўллади. Сирасини айтганда, ойига бир фунтдан обуна бўлган аъзолар талайгина эди. Ўн шиллингданга обуна бўлганлар ундан ҳам кўп экан. Бундан ташқари, кимлардир садақа қилмоқчи эканини ҳам айтди ва бу мамнуният билан қабул қилинди.

Кейинчалик, тажрибанинг кўрсатишича, биринчи талаб бўйича ҳеч ким бадал тўламаган экан. Дурбандан ташқарида истиқомат қилувчи аъзоларга бундай талаб билан қайта-қайта мурожаат қилишнинг эса иложи йўқ эди. Бошида аланга олган қизиқиш, афтидан, кейин аста сўна бошлаганди. Ҳатто Дурбанда яшовчи конгресс аъзоларига ҳам бадал тўлаш лозимлиги ҳақида тинмай эслатиб туриш керак бўларди.

Мен котиб бўлганим боис аъзолик бадалларини йиғиш мажбурияти менинг зиммамда эди. Шундай вақтлар ҳам келдики, ёрдамчим билан бирга шу иш билан кун бўйи машғул бўлар эдим. Ёрдамчим бундай ишдан тоб ташлаб юборди ва аҳволни ўнглаш учун бадалларни ҳар ойда эмас, бир йилда бир, шунда ҳам бир йил олдин ундириш керак, деб ўйла-

дим. Мен конгресс йиғинини чақирдим. Ҳамма менинг таклифимни қўллаб-қувватлади; энг кичик йиллик бадал уч фунт стерлинг қилиб белгиланган эди. Бу бадал йиғиш ишини анча енгиллатди.

Аввал бошданоқ мен жамоат ишларини ваъда қилинган маблағга олиб бормасликка қарор қилган эдим. Барча масалаларда ҳар қандай одамнинг ваъдасига ишонса бўлади, аммо пул масаласи бундан мустасно. Мен ваъда қилинган пулни бўзчининг мокисидай қатнамагунча берган одамни ҳеч қачон кўрмаганман ва Наталь ҳиндлари ҳам бу маънода истисно эмаслар. Наталь Ҳинд конгресси нақд маблағларсиз ҳеч қанақа ишга қўл урмади ва шу боис ҳеч қачон қарз бўлиб қолмади.

Ходимларим ташкилотимизга янги аъзоларни жалб этишда зўр жонбозлик кўрсатишди. Бу иш уларга завқ бағишларди ва айни вақтда ҳаддан ташқари қимматли тажриба билан бойитди. Кўплар ҳузуримизга жон-жон деб келар ва бадалларини олдиндан тўлар эдилар. Мамлакат ичкарисидаги қишлоқларда ишлаш оғирроқ эди. У ерда ижтимоий фаолият нима эканини тушунишмасди. Шундай бўлса-да, бизга жуда олисдаги жойларга келиб кетинглар, деган таклифномалар келиб тушар ва ҳамма жойда йирик савдогарлар бизни дўстона қаршилар эдилар.

Шундай сафарлардан бирида бизни қийин аҳволга солиб қўйган бир воқеа юз берди. Мезбонимиз олти фунт стерлинг киритишига умид боғлаб тургандик, бироқ у уч фунт стерлингдан ортиқ тўламайман деб туриб олди. Агар биз ундан шу пулни ундирганимизда, бошқалар ҳам ундан ибрат олган ва йиғимларимиз анча камайган бўлар эди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган, ҳаммамиз очқаган эдик. Бироқ, ваъда қилинган пулни олмасак, томоқдан овқат ўтади дейсизми? Ҳеч бир гап-сўз кор қилмаётганди. Қарасак, мезбон бўйин эгадиганлардан эмас. Шу шаҳарнинг савдогарлари ҳам уни кўндиришга ҳаракат қилишди, бироқ ҳаммаси беҳуда. Биз тун бўйи шу алфозда ўтириб чиқдик, мезбон эса бир пенс ҳам қўшишни истамасди. Биз ҳам сўзимизда маҳкам туриб олгандик. Ҳамкасбларимиздан кўпчилигининг сабр косаси тўлиб кетди, бироқ ўзларини тутишга ҳаракат қилар эдилар. Охири тонг ота бошлаганда мезбон ён берди. У нақд олти фунт стерлингни тўлаб қўйди-да, бизни овқатлантирди. Бу барча гаплар тонготарда бўлиб ўтганига қарамай, бу

борадаги овозалар ҳатто Шимолий қирғоқбўйидан Станшергача ва мамлакат тўридаги Чарльстонгача бориб етди, бу эса, ўз навбатида, бадал йиғишдаги ишимизни енгиллатишга ёрдам берди...

...Колонияда туғилиб, таълим олган ҳиндлар билан ишлаш конгресс фаолияти жиҳатларидан биттаси эди. Конгресс ҳомийлиги остида колония аҳли — ҳиндларнинг таълим олиш масалалари бўйича Ассоциация тузилган эди. Ассоциация аъзолари, асосан, йигит-яланглардан иборат эди. Улардан номигагина бадаллар олинарди. Ассоциация уларнинг эҳтиёжлари ва имкониятларини ўрганар, ҳинд савдогарлари билан яқинлаштиришга, шунингдек, уларни ижтимоий фаолиятга жалб этишга имкон яратар эди. Ассоциация аъзолари мунтазам йиғилиб турли масалалар бўйича мақолаларни ўқир ва муҳокама қилар эдилар. Ассоциация қошида мўъжазгина кутубхона ташкил этилганди.

Конгресс вазифасига яна тарғибот ҳам кирарди. У Наталдаги ҳақиқий аҳволни Жанубий Африка ва Англиядаги инглизларга ва Ҳиндистондаги бизнинг ватандошларимизга тушунтиришдан иборат эди. Шу мақсадда мен иккита брошюра ёздим. Биринчиси "Жанубий Африкадаги барча британияликларга мурожаат" деб аталарди. Далилларга таянган ҳолда у Наталдаги ҳиндларнинг умумий аҳволи билан таништирарди. Иккинчи китобчам "Ҳиндларнинг сайлаш ҳуқуқи. Даъват" деб аталиб, унда Наталдаги ҳиндларнинг сайлаш ҳуқуқи тарихи қисқача баён этилганди. Мен бу китобчаларга кўп куч сарфлагандим, шунга яраша натижалар саъй-ҳаракатларимни оқлади. Брошюралар кенг ўқувчилар оммасига бориб етди.

Ўз фаолиятимиз натижасида биз Жанубий Африкадаги ҳиндлар учун кўплаб дўстлар орттирдик ва Ҳиндистоннинг барча сиёсий фирқалари бизни фаол қўллаб-қувватлади. Жанубий африкалик ҳиндлар учун яна ҳаракатнинг аниқ дастури кўзга ташланиб қолганди.

БАЛСУНДАРАМ

Қайноқ ва соф қалб амри ҳеч қачон бераво қолмайди. Ўз шахсий тажрибамда мен бунга қайта-қайта амин бўлар эдим. Камбағалларга хизмат қилиш — қалбим амри ана шундай, қалбим мени ҳар доим камбағаллар томон тортиб келар эди

ва улар билан бир жон-бир тан бўлиб кетишга имкон берар эди.

Наталь Ҳинд конгресси колония аҳли ва идора хизматчилари бўлган ҳиндлардан иборат эди, малакасиз ишчилар ва шартномали ишчилар улар доирасига кирмас эди. Конгресс ҳамон улар учун ёт бўлиб қолмоқда эди. Улар бадал тўлаёлмас ва конгрессга кирмас эдилар. Улар конгрессга меҳр қўйиб қолишлари учун конгресс уларга хизмат қилиши керак эди. На конгресс ва на мен бунга тайёр бўлмаган пайтимизда шундай имконият борга ўхшаб кўринарди. Мен борйўғи уч ёки тўрт ой ишлагандим, конгресс ҳам ҳали гўдак ёшида эди. Ҳузуримга энгил-боши йиртилган, бош кийимини қўлида ушлаб олган бир тамил йигити келди. Унинг икки олдинги тиши уриб синдирилган ва оғзи тўла қон эди. У йиғлаб, қалт-қалт титраганча хўжайини уни калтаклаганини ҳикоя қилиб берди. Ҳикояни бутун тафсилотларигача менга ўзи тамил бўлган идора югурдаги таржима қилиб берди. Балсундарам — йигитнинг оти шунақа эди — Дурбандаги таниқли овруполикда шартномадаги ишчи экан. Ундан дарғазаб бўлган хўжайин ўзини тутолмай, Балсундарамни қаттиқ калтаклабди, уриб иккита тишини синдирибди.

Мен ишчини докторга жўнатдим. У пайтда врачлар фақат оқтанлилар бўлар эди. Мен Балсундарамга етказилган жароҳат тури кўрсатилган тиббий гувоҳнома олмоқчи эдим. Шундай гувоҳномани олиб, жабрдийдани зудлик билан судьяга етаклаб бордим, унга Балсундарамнинг қасам остида берган кўрсатмаларини ҳавола қилдим. Уларни ўқиб чиқиб, судьянинг қовоғи солинди ва чақириқ қоғози билан хўжайинни судга чақирди.

Мен хўжайиннинг жазога тортилиши учун зинҳор ҳаракат қилмагандим, балки унинг Балсундарамни қўйиб юборишинигина истагандим. Шартномадаги ишчилар ҳақидаги қонун менга таниш эди. Борди-ю, оддий хизматчи огоҳлантиришсиз хизматни ташлаб кетса, хўжайин фуқаролик суди орқали унга даъво қилиши мумкин эди. Шартномадаги ишчининг аҳволи бутунлай бошқача эди. Бундай ҳолларда у жиноий суд олдида жавоб берар ва айблов ҳукми чиқарилган ҳолда эса қамоққа олинар эди. Уильям Хантер айтганидек, ишчиларни сафарбар қилиш тизими қарийб қуллик

билан баравар эди. Балиқлар каби шартномадаги ишчилар хўжайиннинг мулки эди.

Балсундарамни икки усулдан фақат биттаси билан озод қилиш мумкин эди: ё шартномадаги ишчилар ишлари бўйича протекторни шартномани бекор қилишга (ёки бу шартномани бошқа бировга ҳавола қилишга) мажбур этиш билан ёки хўжайинни Балсундарамни озод этишга мажбурлаш билан. Мен хўжайиннинг олдига бордим ва бундай дедим:

— Мен сизга қарши иш қўзғамоқчи ва сизни жазога тортмоқчи эмасман. Ўйлайманки, сиз кишини қаттиқ калтаклаганингизни англаб турибсиз. Сиз шартномани бошқа бировга ҳавола этсангиз, бўлгани, менга шу бемалол кифоя қилади.

У жон деб рози бўлди. Шунда мен шартномали ишчилар ишлари бўйича протекторга мурожаат қилдим. У Балсундарам учун янги хўжайин топиш шарти билан розилик билдирди.

Мен корчалон қидиришга тушиб кетдим. У овруполик бўлиши шарт эди, чунки ҳиндлар шартномали ишчи сақлаш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Мен шулардан бирига мурожаат қилдим ва у Балсундарамни ўзига олишга рози бўлди. Мен бундай илтифот учун ташаккур билдирдим. Чакана ишлар судьяси Балсундарамнинг хўжайинини айбдор деб топди ва шартномадаги ишчини бошқа шахсга ҳавола этиш мажбуриятини олган деб уни иш баёнига киритиб қўйилди.

Балсундарам иши барча шартномадаги ишчиларга маълум бўлди ва энди улар мени ўз дўстлари дер эдилар. Мен бу дўстликдан ўзимда йўқ суюндим. Идорамга кўплаб шартномадаги ишчилар келар эдилар ва мен уларнинг қайғу ва қувончлари билан танишиш учун ажойиб имкониятга эга бўлардим.

Балсундарам иши ҳақидаги хабар ҳатто Мадрасгача етганди. Бу музофотнинг турли ноҳияларидан шартнома бўйича Наталга келиб қолган ишчилари бу ҳақда ўз шартномадаги қардошларидан билишганди.

Бундоқ олиб қараганда иш у қадар жиддий эмасди, бироқ Наталда шарномадаги ишчилар билан шуғулланадиган ва уларни очиқ-ошкора ҳимоя қиладиган одам топилганининг ўзиёқ улар учун севинчли ва умидбахш воқеа эди.

Боя айтганимдек, Балсундарам бош кийимини қўлида тутганча идорамга кириб келганди. Шу кичик ҳолат таҳқир этилган инсон ахлоқи учун хосдир. Саллани ечиб қўй деб мендан талаб қилганларида суддаги можаро ҳақида гапириб ўтгандим. Хоҳ фуражка, салла ёки бошига ўраб олган бўйинбоғми, бундан қатъи назар, барча шартномадаги ишчилар ва умуман ҳиндлар овруполик пайдо бўлганда уларни бошидан олиб қўйишга мажбур эдилар. Иккала қўлни жуфтлаб салом бериш кифоя қилмасди. Балсундарам менга нисбатан ҳам шундай қоидага риоя қилиш керак деб ўйлаган кўринади. Бу менинг амалиётимдаги биринчи воқеа эди. Мен ўзимни ноқулай ҳис қилдим ва ундан бўйинбоғини ўраб олишини сўрадим. У бунга дарров журъат этмади, аммо унинг чеҳрасидаги мамнунлик аломати ҳам назаримдан қочгани йўқ.

Мен бир нарсани ҳеч тушунолмайман: яқинини таҳқирлашни одамлар қандай қилиб ўзи учун фахр деб ҳисоблайдилар?

ДИНЛАРНИ ҚИЁСЛАБ ЎРГАНГАНИМ

Модомики мен жамоа хизматига бошим билан шўнғиб кетган эканман, бунинг сабаби менинг ўзимни англашга бўлган интилишимдан иборат эди. Мен хизмат қилиш динини ўз диним қилиб олган эдим, чунки фақат шундагина Худони англаш мумкинлигини ҳис этган эдим. Хизмат қилиш мен учун бу Ҳиндистон учун хизмат қилиш эди, чунки бу туйғу менда ҳеч бир қидирувларсиз пайдо бўлганди. Бунга мойиллик — менга сут билан кирган эди. Аввало саёҳат қилиш баҳонасида, қолаверса, Катҳиёвар фисқ-фужурларидан қутулиш ва ўзимга тирикчилик учун маблағ топиш мақсадида мен Жанубий Африкага йўл олгандим. Бироқ, юқорида айтганимдай, мен Худога етишув йўлида ва ўзимни англаб етишишдаги интилишимда ўзимга эга бўлган эдим.

Насроний дўстларим менда билимга ташналик ҳиссини уйғотдилар, бу ташналикни сира қондириб бўлмасди ва борди-ю, мен лоқайд бўлишга ҳаракат қилган тақдиримда ҳам, улар мени ўз ҳолимга қўймас эдилар. Менинг кўнглимга йўл топган одам Дурбандаги Жанубий Африка бош мубашширлиги бошлиғи м-р Спенсер Уолтон бўлди. Мен қарийб унинг

оила аъзосига айланиб қолгандим. Албатта, бу танишувимизга менинг Преториядаги насронийлар билан танишувим сабаб бўлган эди. М-р Уолтон ғоят ўзига хос тарзда ҳаракат қилар эди. Унинг қачон бўлмасин, бирон марта мени насронийликка ўтишимни таклиф қилганини эслолмайман. Аммо у кўз олдимда ўз ҳаётини очиб берди ва менга унинг барча хатти-ҳаракатларини кузатиб боришим учун имкон яратди.

М-с Уолтон тиришқоқ ва Худо ярлақаган аёл эди. Бу жуфтликнинг менга нисбатан муносабати менга ёқарди. Орамизда чуқур фикрлар қарама-қаршилиги мавжудлигини биз билар эдик. Ҳеч қандай баҳс билан уларни текислаб бўлмасди. Бироқ фикрлардаги зиддиятлар ҳам фойдали бўлади. М-р ва м-с Уолтонларнинг ювошликлари ва бирсўзликлари, уларнинг ишга ихлослари менга ёқарди. Бизлар тез-тез кўришиб турардик.

Бу дўстлик менинг динга бўлган қизиқишимни қўллаб-қувватлар эди. Энди мен динни ўрганишга Преториядагидек вақт ажратолмай қолган эдим. Бироқ мен бисотимдаги ўша озроқ бўш вақтдан ҳам фойдаланар эдим. Менинг дин масалалари бўйича ёзишмаларим давом этар эди. Райчандбҳай менга кўрсатмалар бериб борарди. Дўстларимдан бири менга Нармадашанкарнинг "Дҳарма Вичар" китобини юборди. Ундаги сўзбоши менга кўп ёрдам қилди. Эшитишимча, шоир илоҳиёна ҳаёт кечирган экан ва сўзбошидаги динни ўрганиш шарофати билан содир бўлган ўзгариш тавсифи мени асир этганди. Мен бу китобни яхши кўриб қолдим ва уни диққат билан қайта ўқиб чиқдим. Макс Мюллернинг "Ҳиндистон — у бизга нимани ўргата олади?" китобини ҳам қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Шунингдек, Илоҳиёт жамияти чоп этган "Упанишадлар" таржимасини ҳам ўқиб чиқдим. Бу китоблар менинг ҳиндувийликка бўлган ҳурматимни оширди. Улар мени ўзига кўпроқ мафтун этди. Бироқ мен бошқа динларга нисбатан шубҳа билан қарамас эдим. Мен Вашингтон Ирвиннинг "Муҳаммад ва саҳобалари ҳаёти"ни ва Карлейлнинг пайғамбарга атаб ёзган панегирикини ўқиб чиқдим. Бу китоблар Муҳаммадни кўз ўнгимда юксакликларга кўтариб юборди. Мен яна "Зардушт тавваллоси" деб номланувчи китобни ҳам ўқиб чиқдим.

Шундай қилиб, мен турли динлар ҳақида кўпроқ билимга эга бўлдим. Уларни ўрганиш ўз-ўзимни таҳлил қилиш

қобилиятимнинг ривожланишига имкон яратди ва машғулотлар вақтида мени нима маҳлиё қилган бўлса, ҳаммасини амалга ошириш одатини сингдирди. Шундан кейин ҳиндувийлик китобларида келтирилган тавсифлар асли нималардан иборат эканлигини ўзим тушунган даражада йог тизими бўйича айрим машқларни бажара бошладим. Мен бу машқларни узоқ давом этдира олмадим ва Ҳиндистонга қайтгач, бironта мутахассис раҳбарлиги остида ўз машқларимни давом этдиришга қарор қилдим. Бироқ бу истагим истаклигича қолиб кетди.

Мен яна Толстой асарларини қунт билан ўргандим. Унинг "Қисқача инжил", "Хўш, нима қилмоғимиз керак?" ва бошқа китоблари менда кучли таассурот қолдирди. Мен кенг қамровли муҳаббатнинг чексиз имкониятларини тобора теранроқ тушунмоқда эдим.

Худди шу вақтларда яна бир насроний оила билан танишиб қолдим. Унинг таклифи билан ҳар якшанбада ўқув черковига бориб турар эдим. Шу куни мени мунтазам зиёфатга ҳам таклиф этишар эди. Черков менда яхши таассурот қолдирмади. Воизларнинг ваъзлари илҳомбахш эмас эди. Келувчиларнинг афт-ангорларидан ҳеч қандай руҳонийлик кўринмасди. Улар илоҳий жойларнинг издиҳоми эмас эди, балки кўнгил очиш ёки ўз удумларига кўра черковга келадиган дунёвий фикрдаги одамлар эди. Гоҳо мен ибодат чоғида беихтиёр пинакка кетиб қолар эдим. Мен бундан уялар эдим, бироқ қўшниларимдан бир қанчаси ҳам ўтирган жойида мудраётгани мендаги бу уят туйғусини енгиллатарди. Бундай тарздаги ибодатларга мен узоқ қатнай олмас эдим.

Мен ҳар якшанбада бориб турадиган оила билан алоқам бирданига узилди. Менга у ёққа бориб туришимни бас қилиш таклиф этилганди деса ҳам бўлади. Гап бундай бўлганди. Бека меҳрибон ва оддий, бироқ бирмунча чеклаб қўйилган аёл эди. Бизлар диний мавзуда кўп гаплашардик. Мен ўша пайтларда Арнольднинг "Осиё нури"ни овоз чиқариб ўқир эдим. Бир куни биз Исо Масиҳ ҳаётини Будданинг ҳаёти билан қиёслай бошладик.

— Жафокаш Гаутамни бир эсга олинг! — дедим мен. — У тортган азоб-уқубатлар фақат инсониятгагина эмас, балки барча жонли мавжудотларга ўтган. Унинг елкасида ётган чақалоқни бир кўришдаёқ юрагингиз раҳм-шафқат ҳиссига

тўлиб кетмайдими? Барча жонли мавжудотларга нисбатан бундай муҳаббат Исо Масиҳда йўқ.

Бундай қиёслаш оққўнгил аёлга оғир ботди. Мен унинг хафа бўлганини тушундим-да, суҳбатни тўхтатдим ва биз ишхонага ўтдик. Унинг беш ёшга энди қадам қўйган ва тақводорликда ундан қолишмайдиган ўғли ҳам биз билан бирга эди. Болалар орасида бўлганимда мен ўзимни дунёдаги энг бахтли одам деб биламан, мана бу болакай билан эса қачонлардан бери дўстлашиб қолган эдик. Мен унинг ликобчасида турган гўшт бўлаги ҳақида ноқулайроқ гап айтиб юбордим ва ўзимнинг ликобчамдаги олмани олиб, карс-курс чайнаб ея бошладим. Бегуноҳ боланинг менга ҳаваси келиб кетди ва менга эргашиб олмани мақтай кетди.

Она-чи? У даҳшатда эди.

Менга танбеҳ беришди. Мен суҳбатни бошқа томога бурдим. Келаси ҳафтада, одатдагидек ҳалиги оилани кўргани келганимда, бу ерга бошқа оёқ босмаслигим лозимлигини ва бундай қилиш тўғри бўлишини ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Бироқ оққўнгил аёл юзага келган вазиятга аниқлик киритди:

— М-р Ганди, — деди у, — илтимос, мендан хафа бўлманг. Сизга бир гапни айтиб қўймасам бўлмайди: сизнинг бизникига келиб туришингиз болага яхши таъсир кўрсатмаётир. Ҳар куни у гўштни эскими-янгими деб иккиланади ва ҳўл мева сўраб, сизнинг гапларингизни эслатади. Бунга ортиқ чидаб бўлмайди. Борди-ю, у гўшт емай қўйса, у оғримаган тақдирда ҳам озиб кетади-ку. Мен бунга бардош беролмайман. Бундан кейин сиз фақат биз, катталар билан гаплашишингизга тўғри келади. Суҳбатларингиз болаларга ёмон таъсир кўрсатаётгани аниқ.

— М-с... — деб жавоб бердим мен, — бундай бўлганидан жуда афсусдаман, албатта. Мен сизнинг ота-оналик туйғуларингизни тушунаман, чунки менинг ҳам болаларим бор. Бизлар бу нохуш ҳолатга жуда осонлик билан чек қўя оламиз. Нимани ейману, нимани йўқ, бу нарса болага менинг сўзларимдан кўра кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Шу боис бу ерга келиб туришни бутунлай бас қилганим афзал. Бу, албатта, бизнинг дўстлигимизга таъсир қилмаслиги керак.

— Миннатдорман сиздан, — деди аёл ошкора енгил нафас олиб.

УЙГА

Жанубий Африкага келганимга ҳам уч йил бўлди. Мен бу ерда яшовчи ҳиндлар билан танишиб олдим ва улар мени билишди. 1896 йилда мен уйга, Ҳиндистонга ярим йилга бориб келишга рухсат сўрадим. Қарасам, ҳали Жанубий Африкада узоқ вақтгача қоладиганга ўхшайман. Мен энди яхшигина тажрибага эга бўлган ва одамларга кераклигимга ишонч ҳосил қилган эдим. Шу боис хотин-болаларимни олиб, ватанга жўнашга, кейин қайтиб келиб, бирйўла ўрнашиб олишга қарор қилдим. Шу билан бирга, Ҳиндистонга келгач, у ерда жамоатчилик фикрига таъсир ўтказиш ва Жанубий Африкадаги ҳиндлар аҳволига нисбатан қизиқиш уйғотиш мақсадида айрим ишларни қила оламан деб ҳисоблар эдим. Гап шундаки, уч фунт стерлингли солиқ ҳақидаги масала ҳамон очиқ қолмоқда эди. То бу солиқ бекор қилинмас экан, тинчлик бўлиши мумкин эмасди.

Аммо менинг йўқлигимда таълим масалалари бўйича Ассоциация ва Конгресс ишига ким раҳбарлик қилади? Мен икки киши ҳақида ўйлаб юрардим: Одамжий Миёнхон ва парс Рустамжий. Тижоратчилар ичида энди ходимлар ишига ярайдиганлар талайгина эди. Бироқ котиблик мажбуриятини мунтазам бажара оладиган, шунингдек, ҳинд жамоаси ҳурматини қозонган энг етукларидан мана шу иккаласи эди. Тўғри, котиб инглиз тилини яхшигина билиши керак эди. Мен Конгрессга Одамжий Миёнхонни тавсия этдим ва Конгресс унинг котиб сифатида тайинланганини тасдиқлади. Тажриба шуни кўрсатдики, бу ғоят тўғри танлов бўлган эди. Одамжий Миёнхон бирсўзлиги, сабрлилиги, хайрихоҳлиги ва зийраклиги билан ажралиб турарди ва котиблик иши учун оқловчи дипломли ёки Англияда олинган олий маълумотли одам бўлиши шарт эмаслигини барчага исботлаб берди.

1896 йилнинг тахминан ўрталарида мен Калькуттага йўл олган "Понгола" кемасида уйга қараб сузиб кетдим.

Бортда йўловчилар жуда оз эди. Улар орасида — мен яқиндан таниб олган икки инглиз амалдори ҳам бор. Улардан бири билан мен кунда бир соатдан шахмат ўйнардим. Кема табиби менга тамиллар тилини ўргатувчи ўқитувчи топиб берди ва мен бу тилни ўрганишга киришдим. Наталдаги иш тажрибам шуни кўрсатдики, мусулмонлар билан яқинла-

шишим учун урду тилини, мадраслик ҳиндлар билан яқинлашиш учун тамил тилини ўрганишим керак эди...

...Йигирма тўрт кунлик ажойиб саёҳатдан кейин мен Калькуттага келиб тушдим, Хуглининг чиройи мени ҳайратга солди. Ўша куниёқ поездда Бомбейга қараб равона бўлдим.

ҲИНДИСТОНДА

Бомбей йўлида поезд Оллоҳободда 45 дақиқа тўхтаб қолди. Бундан фойдаланиб, шаҳарни томоша қилмоқчи бўлдим. Бундан ташқари, мен дори олишим керак эди. Дорини бергунча мудроқ дорихоначи узоқ ивирсиди, ниҳоят, дорини олиб, вокзалга келсам, поезд кетиб бўлибди. Станция бошлиғи менга ҳурматан поездни бир дақиқага тўхтатиб турибди, бироқ мендан дарак бўлавермагач, юкларимни платформага чиқариб ташлашни буюрибди.

Мен Кёлнер меҳмонхонасида қўндим ва дарҳол ишга киришиб кетдим. Оллоҳободда чиқадиган "Пайонир" рўзномаси ҳақида кўп эшитган эдим ва уни ҳиндларнинг орзуларига адоватли орган деб билар эдим. Эсимда, ўшанда унинг муҳаррири м-р Чесни-ўғил эди. Мен барча фирқаларнинг ёрдамига таянмоқчи эдим ва ишни м-р Чеснига мактуб ёзишдан бошладим. Унда поезддан қолиб кетганимни, эртанги поездда кетгунимга қадар мени қабул қилишини сўрадим. У ўша заҳоти мени ҳузурига чорлади ва бундан бошим осмонга етди, унинг гапимга диққат билан қулоқ солаётгани эса нур устига аъло нур бўлди. Чесни нима ҳақда ёзсам, ҳаммасини ўз рўзномасида ёритишга сўз берди, бироқ қўшимча қилиб, ҳиндларнинг барча талабларини қўллаб-қувватлайман деб ваъда беролмаслигини, чунки инглизларнинг нуқтаи назари билан ҳисоблашмаса бўлмаслигини айтди.

— Агар масалани ўрганиш билан шуғуллансангиз ва уни ўз рўзномангизда муҳокама қилсангиз, шунинг ўзи етарли. Биз ҳаққимиз бўлган адолатлиликни сўраймиз ва истаймиз, холос, — дедим мен.

Куннинг қолган қисмида ажойиб манзара — уч дарё қуйилган Тривенини мириқиб томоша қилдим ва олдимда турган ишларнинг режасини атрофлича ўйлаб кўрдим...

...Бомбейда тўхтамасдан, тўғри Ражкотга ўтиб кетдим ва Жанубий Африкадаги аҳвол тўғрисидаги китобчам устида

ишлай бошладим... Китобчам ўн минг нусхада босилиб чиқди ва барча рўзномалар таҳририятларига ҳамда барча фирқаларнинг раҳбарларига тарқатилди...

...Бу вақтда Бомбейда вабо тарқалган эди. Ҳамма ерда ваҳима авж олган. Ўлат Ражкотга ҳам тарқалишидан хавотир бор эди. Санитарлар гуруҳига бироз фойдам тегар деб ҳукуматга ўз хизматимни таклиф этдим. Таклифим қабул қилинди ва мени шу масалалар билан шуғулланувчи ҳайъат таркибига киритишди. Мен айниқса, ҳожатхоналарни тозалашга зўр берар эдим ва ҳайъат бутун шаҳарда ҳожатхоналарнинг аҳволини текширишга қарор қилди. Қашшоқлар текширишга қарши турмас эдилар ва янада муҳимроғи, ҳожатхоналар ҳолатини яхшилаш борасида ҳайъат берган кўрсатмаларни жон-жон деб бажарар эдилар. Бироқ бойларнинг уйларига етганимизда улардан айримлари уйларига ҳам киритмадилар ва албатта, бизнинг таклифларимизга мутлақо эътибор бермадилар ҳам. Умуман, бизнинг барчамизда бойларнинг уйларидаги ҳожатхоналар бешбадтар экан-да, деган таассурот пайдо бўлди. Улар қоп-қоронғи, бадбўй, чиқинди ахлатларга тўла бўлиб, қуртлар ғимирларди. Биз таклиф этган яхши усуллар ғоят оддий эди, масалан: ҳожатхонадаги бавлу нажасларни дуч келган жойга чиқариб ташлайвермай, махсус идишларга солиш, уни ерга тўкиб ташламаслик, ҳожатхона ҳавоси тоза ва ичи ёруғ бўлиши ҳамда ахлатчига ҳожатхонани тозалаш осон бўлиши учун ташқи девор ва ҳожатхона оралиғида тўсиқ (четан) тиклаш ва ҳ.к. Олий табақалар бу тадбирга қарши минглаб эътирозлар билдирдилар ва кўпчилиги айтганимизни қилишмади.

Ҳайъат дахлсизларнинг маҳаллаларини ҳам кўздан кечириши керак эди. Ҳайъат аъзоларидан фақат биттаси менга ҳамроҳлик қилишга рози бўлди. Бошқалари учун бу маҳкамаларга бориш қандайдир ярашмаган иш бўлиб кўринди, ҳожатхона тўғрисида-ку гапирмаса ҳам бўлади. Бироқ дахлсизлик маҳаллалари мен учун кутилмаган янгилик бўлди. Мен биринчи марта у жойларга боришим эди. Эркак ва аёллар бизнинг келганимиздан озмунча ҳайратга тушишмади. Мен улардан ҳожатхоналарни кўрсатишини илтимос қилдим.

— Бизда ҳожатхона нима қилсин, — таажжуб билан дейишди улар. — Биз очиқ ҳавода, далада қиламиз у ишларни. Ҳожатхона сизларда, катта одамларда бўлади-да.

— Бўпти, яхши, унда уйингизни кириб кўрсак бўладими? — тиниб-тинчимадим мен.

— Бизни маъзур тутасиз, сэр. Уйларимизнинг ҳамма бурчакларигача кириб кўраверинг. Уй қаёқда, қушнинг уяси десангиз-чи.

Мен ичкарига кирдим ва ташқари қанчалик саришта бўлса, ичкари ундан ҳам покизароқ эканини кўриб, ёқа ушладим. Эшик олди обдан супуриб-сидирилган, уйнинг ери мол тезаги билан силлиқ қилиб сувалган, бармоқ билан санарли идиш-товоқлар эса тозалаб ювилганидан чарақлар эди. Бу маҳаллада ўлат тарқалишидан асло чўчимаса бўларди.

Олий табақаларнинг маҳаллаларида шундай ифлос ҳожатхоналар бор эдики, қандай таърифлашни билмайсан, киши. Ҳар бир хонада ариқча бўлиб, юз-қўлни ҳам шунга чайишарди, пешобни ҳам шунга қилишарди. Натижада бутун уйни бадбўй ҳид тутиб кетарди. Бошқа бир уйда иккинчи қаватдаги ётоқ хонанинг ўзидан ҳожатга чиқилар, бавлу нажас қувурдан биринчи қаватга оқиб тушар эди. Бу хонадаги бадбўй ҳид чидаб бўлмас даражада кучли эди. Яшовчилар бундай бадбўйлик ичида қай тариқа ётиб ухлашади — бу ёғини китобхон ўзи тасаввур қилаверсин.

Ҳайъат яна вишнупарастларнинг ҳавелийлари — ибодатхоналарини бориб кўрди. Ҳавелий коҳини бизнинг оиламиз билан дўстона муносабатда эди. Шу боис у ҳамма жойни бир бошдан кўриб чиқишга розилик берди ва қўлимдан келганча аҳволни яхшилашга ҳаракат қиламан деб сўз берди. Биз эҳромда шундай бир жойга дуч келдикки, бу жойни коҳиннинг ўзи ҳам энди кўриб туриши экан. Девор бурчагида ликобча ўрнида фойдаланилган япроқлар ва чиқиндилар уюми ётарди. У ерни қарға ва қузғунлар маскан қилиб олганди. Ҳожатхоналари ҳам, афсуски, ифлос эди. Кўп ўтмай мен Ражкотдан кетдим ва коҳин биз таклиф қилган тадбирлардан қанчасини бажарди, қанчасини йўқ — билмайман.

Нима бўлганда ҳам Худонинг уйида бундай ифлосни кўриш менга ёқимли эмасди, албатта. Модомики, муқаддас жой деб аталар экан, у ердаги хоналарда тозалик қоидаларига қатъий риоя қилиниши ҳам керак. Ўша пайтдаги билишимга қараганда, "Сирити"нинг муаллифлари ички ва ташқи тозаликка риоя қилиш зарурлигини алоҳида таъкидлар эдилар.

Хотиним ва болаларим билан бу менинг биринчи саёҳатим эди. Олдин айтиб ўтганимдек, аҳоли ўрта қатламига мансуб ҳиндулар ўртасидаги болалар никоҳи натижасида фақат эркаккина қандайдир маълумот ола биларди, хотин эса саводсизлигича қолиб кетаверарди. Оқибатда улар чуқур жарликнинг икки томонида қолиб кетар ва хотинини ўқитиш эрнинг зиммасига тушарди. Шундайин, мен хотиним ва болаларимга муносиб кийим-кечак ғамини ейишим, об-овқати ва ётиб-туриши улар учун бу янги муҳитда эътироф этилган қоидаларга тўғри келиш-келмаслигини кўрсатиб боришим керак бўларди. Ўша пайтга тегишли айрим хотиралар чинданам завқли эди.

Ҳиндунинг хотини эрига сўзсиз итоат этишни ўзининг олий диний бурчи деб билади. Ҳинду эр ўзини унга ҳар доим гирдикапалак бўлиб хизмат қилишга мажбур хотинининг хўжайини ва ҳукмдори деб ҳис қилади.

Ўшанда мен маданиятли бўлиш — демакки, кийим ва феъл-атворда иложи борича овруполикларга ўхшаш деб ўйлардим. Фақат шу йўл билан обрў топиш мумкин, бусиз жамиятга хизмат қилиб бўлмайди, дердим.

Шу боис хотиним ва болаларим учун кийимларни қунт билан танлар эдим. Мен уларни Катҳиёвар боққоллари деб билишларини истамасдим. Ўша вақтларда ҳиндлар орасида парслар энг маданиятли одамлар ҳисобланарди, оврупоча услуб бизга тўғри келмагани учун ҳам биз парсларнинг удум-одатларига риоя қила бошлагандик. Масалан, хотиним парсларнинг сарийсини кийса, ўғилларим. худди парслардек, куртка ва иштон кияр эдилар. Оёқларига ҳам, ўзўзидан равшанки, ботинка ва пайпоқ кийишарди. Бу кийимларга ўрганишлари анча оғир бўлди, ботинка оёқларини уриб, қавартирар, пайпоқлари эса тердан сасиб кетарди. Улар салгина эътироз билдиришса, оғзиларидан олиб ёқаларига ёпиштирардим. Бироқ сўзларимдан кўра обрўйимга қулоқ солишларини сезиб турардим. Оилам бошқа иложи йўқлигидан бундай янгиликларга чидашга мажбур эди. Пичоқ ва санчқилардан фойдалана бошлаганимиздаги уларнинг нафрати бадтар ортганди. Тамадуннинг бу нишоналарига завқим сўнганидан кейин санчқи ва пичоқ яна истеъмолдан

чиқиб кетди. Улардан узоқ вақтгача фойдалангандан кейин ҳам осонгина воз кечиб қўя қолишди. Энди ўзимизни "тамаддун"ча безаклар юкидан халос қилгач, ўзимизни анча эркинроқ ҳис қилаётганимизни кўриб турардим.

Биз кетаётган кемада қариндошларимиз ва танишларимиз ҳам кетишаётганди. Худди бошқа класс йўловчилари каби мен уларни тез-тез бориб кўриб турардим. Менга истаган жойга боришга рухсат берилганди, чунки кема менинг мижозим дўстларига қарашли эди.

Кема бошқа бандаргоҳларга кирмай тўғри Наталга йўл олгани учун саёҳатимиз атиги ўн саккиз кун давом этди. Худди қуруқликда биз учун тайёрлаб қўйилган бўрондан дарак бергандай, Наталга етишимизга тўрт кун қолганида денгиз тўфони бошланиб қолди. Декабрь — жанубий ярим шарда ёзги муссонлар ойи ва денгизда бу вақтда кўпинча бўрон туради. Аммо биз дуч келган тўфон шу қадар кучли ва давомли эдики, йўловчилар қўрқа бошлашди. Бу ғоят даҳшатли манзара эди: умумий хавф олдида ҳамма бир жонбир тан бўлган эди. Мусулмонлар, ҳиндулар, насронийлар ва бошқа барча одамлар ягона Худога тавалло қилиб, диний тафовутлар ҳақида унутган эдилар. Айримлар турли онтлар ичмоқда эдилар. Дарға, гарчи тўфон хатарли бўлсада, мен бундан ҳам кучлироғини кўрганман, деб юпатар эди. Яхши қурилган кема ҳар қандай бўрон-довулга ҳам бардош беради, деб тасалли берарди. Бироқ одамлар тинчий олмасди. Узлуксиз қасир-қусур ва тарақ-туруқлардан шундай тасаввур ҳосил бўлардики, гўё кема мажақланиб кетаётгандай. У гоҳ айланар, гоҳ у, гоҳ бу томонга шунақанги отилардики, ҳализамон тўнкарилиб кетадигандай. Ўзўзидан равшан, ҳамма палубадан кетганди. Эслашимча, бўрон бир кеча-кундуз давом этганди. Ниҳоят ҳаво очилди, қуёш чиқди ва дарға бўрон тамом бўлди деди. Одамларнинг юзи ёришди, хавф бартараф бўлганди, оғизлардан энди Худо номи эшитилмасди. Одамлар яна ўйнабкуйлай, еб-ича бошладилар. Ўлим хатари гўё бўлмагандай эди ва астойдил қилинган дуонинг қисқа муддатли ҳолати майага ўз ўрнини бўшатиб берганди. Йўловчилар намоз ўқиб, бошқа дуоларни такрорласалар-да, булар бари даҳшатли соатларда бўлган ҳалиги алоҳида тантанаворлигини йўқотган эди.

Бўрон мени йўловчилар билан яқинлаштирди. Мен ўзим бўрондан унчалик қўрқмасдим, бу борада менинг унча-мунча тажрибам бор эди. Чайқалишларга бардош берар ва денгиз касали менга писанд эмасди, шу боис бўрон вақтида бир йўловчидан бошқаси олдига бемалол борар, уларга ғамхўрлик қилар ва далда берар эдим. Ҳар соатда мен уларга дарғадан янгиликлар олиб келардим. Шу тариқа қўлга киритилган дўстлик, кўриб турганимиздек, менга яхшигина хизмат қилди.

18 ёки 19 декабрь куни кема Дурбан бандаргоҳига лангар ташлади. Ўша куни иккинчи кема "Нодирий" ҳам изимиздан етиб келди.

Бироқ ҳақиқий бўрон ҳали олдинда эди.

БЎРОН

Олдин айтганимдай, ҳар иккала кема Дурбанга 18 ёки 19 декабрда етиб келди. Жанубий Африка бандаргоҳларида синчиклаб тиббий кўрикдан ўтказилмагунча йўловчиларнинг кемадан тушишларига рухсат берилмайди. Борди-ю, кемада юқумли касаллик билан оғриган йўловчи бўлса, карантин эълон қилинади. Биз Бомбейдан чиққанимизда, у ерда вабо бор эди ва биз бирмунча муддат карантинда қолиб кетишдан қўрқаётгандик. То барча йўловчилар кўрикдан ўтиб бўлмагунча кема узра сариқ байроқ ҳилпираб туради, врач тегишли гувоҳнома бергандан кейингина байроқ туширилади. Қариндош-уруғлар ва таниш-билишларга ҳам шундан кейингина кемага киришга рухсат берилади.

Бизнинг кемада ҳам сариқ байроқ осилган. Доктор келди, бизларни кўриб чиқди ва беш кунлик карантин эълон қилди. Бунда унинг ўз ҳисоб-китоби бор эди: тўла ривожланиши учун вабо бациллаларига йигирма уч кун керак бўлади ва шу боис биз Бомбейдан сузиб чиққан кунимиздан бошлаб ушбу муддат тугагунча карантинда қолишимиз керак. Бироқ бу гал карантин фақат тиббиёт тартиботи важидангина эълон қилинмаганди.

Дурбаннинг оқтанли аҳолиси бизни ватанимизга қайтариб юборишни талаб қилмоқда эди. Карантин қўлланишининг сабабларидан бири шу эди. "Дада Абдулла ва К" фирмаси шаҳарда нелар бўлаётганини муттасил хабар қилиб ту-

рарди. Оқтанлилар ҳар куни кўпкишилик митинглар ўтказар, бизларга дўқ урар, агар иккала кема қайтариб юборилса, зарарларни қоплар эдик деб "Дада Абдулла ва К"ни аврашга ҳаракат қилардилар. Бироқ фирмани кўндириш осон гап эмасди. Фирма бошқарувчиси ўшанда Шет Абдул Карим Ҳожи Одам эди. У кемани верфга олиб бориб, нима қилиб бўлса ҳам йўловчиларни туширишга аҳд қилганди. Ҳар куни у менга барча содирликлар ҳақида хабар йўллаб турарди. Бахтимизга, ўшанда оқловчи Мансуҳлаъл Нозир Дурбанда эди, эндиликда марҳум бу одам мени кутиб олиш учун бу ерга келганди. Бу лаёқатли ва жасур киши ҳинд жамоасига бошчилик қиларди. Жамоа оқловчиси м-р Лаутон ҳам чўчиш нималигини билмайдиганлардан эди. У оқтанлиларнинг ишини қоралар ва ҳинд жамоасига шикоятни кўриб чиқаётган оқловчи бўлибгина эмас, балки самимий дўст сифатида ёрдам берарди.

Шундай қилиб, Дурбан нотенг кураш майдонига айланди. Бир томонда бир ҳовуч камбағал ҳиндлару уларнинг оз сонли инглиз дўстлари бўлса; иккинчи томонда оқтанлилар бўлиб, улар қуроли, миқдори, маълумоти ва бойлиги билан кучли эдилар, бунинг устига давлат томонидан қўллаб-қувватлаб турилар эдилар (Наталь ҳукумати уларга очиқ-ошкора ёрдам берарди). Ҳукуматнинг энг мўътабар аъзоси м-р Гарри Эсколб уларнинг митингларида иштирок этар эди.

Шундай қилиб, карантин белгиланишининг асосий мақсади йўловчилар ва компания агентларини қўрқитиб, ҳиндларни Ҳиндистонга қайтариб юборишга мажбурлашдан иборат эди. Шундай пўписалар қулоққа чалинарди: "Агар изингизга қайтмасангиз, биз сизларни денгизга улоқтирамиз. Борди-ю, қайтишга рози бўлсангиз, ҳатто қайтиш йўлингиз учун кира пули ҳам олишингиз мумкин". Мен турли йўллар билан далда берган ҳолда нуқул йўловчи дўст-ўртоқларим олдида айланиб юрардим. Бундан ташқари, мен "Нодирий" кемаси йўловчиларига тинчлантирувчи хатлар йўллар эдим. Одамлар хотиржам ва мардонавор турар эдилар.

Зерикиб қолмаслик учун биз кемада турли ўйинлар ўйнар эдик. Рождествода дарға биринчи класс йўловчиларини зиёфатга таклиф этди. Мен оила аъзоларим билан ҳамманинг диққат марказида эдим. Зиёфатдан сўнг нутқ сўзладим, унда ғарб тамаддуни ҳақида гапирдим. Айни ҳолда жиддий мавзу

ноўрин эканлигини билардиму, аммо бошқача иш ҳам тутиб бўлмасди. Мен ўйин-кулги қилаётганлар ичида бўлсамда, бутун фикри ёдим Дурбанда кураш олиб бораётганларда эди. Бу кураш асосан менга қарши қаратилган эди. Менга иккита айблов қўйилганди: биринчидан, Ҳиндистонда бўлган вақтимда мен Наталдаги оқтанлиларга адолатсизларча ҳужумлар қилганмишман; иккинчидан, мен Натални ҳиндларга тўлдириб юбориш учун атайлаб колониячилар билан бирга иккита кема олиб келганмишман.

Зиммамдаги масъулият қандайлигини англаб турардим. Мени ўз кемаси бортига олиб, "Дада Абдулла К" фирмаси катта таваккал қилганди. Йўловчиларнинг ҳам, менинг оила аъзоларимнинг ҳам ҳаёти хавф остида қолганди.

Бироқ менинг ҳеч қандай айбим йўқ эди. Мен бирорта ҳам йўловчини Наталга боришга қистамагандим. Ҳатто уларнинг кемага қачон чиққанларини ҳам билмасдим. Ҳозир ҳам, ўз қариндош-уруғларимни истисно қилганда, юзтадан биттасининг исмини ё билардим, ё билмасдим. Ҳиндистонда бўлган вақтимда Наталнинг оқтанлилари ҳақида илгари Наталнинг ўзида гапирганларимга нисбатан ҳеч қандай янги гап айтмаган эдим. Буларнинг барчасига менда исботлар тўлиб-тошиб ётарди.

Зиёфатдаги нутқимда мен маҳсулоти, вакиллари ва курашчилари Наталдаги оқтанлилар бўлган тамаддунни қоралаган эдим. Бу тамаддун ҳақида мен кўпдан бери ва кўп ўйлар эдим, ҳозир ҳам ўз нутқимда унча катта бўлмаган шу масала бўйича фикр-мулоҳазаларимни баён этдим. Дарға ва бошқа дўстларим сабр билан тинглаб туришди ва нутқимни мен қандай маъно бермоқчи бўлсам, шундай тушунишди. Уларда кўнгилдагидек таассурот қолдирдимми, йўқми — билмайман. Кейинчалик дарға ва бошқа зобитлар билан ғарб тамаддуни тўғрисида суҳбатлашишимизга тўғри келди. Ўз нутқимда мен шарқ тамаддунидан фарқли ўлароқ, ғарб тамаддуни асосан зўравонликка асосланганини уқтирдим. Савол берувчилар мени фикримдан қайтаришга ҳаракат қилдилар. Кимдир, дарға бўлса керак, деди:

— Дейлик, оқтанлилар зулм қилишда давом этадилар; шунда сиз ўзингизнинг куч ишлатмаслигингиз билан нима қилган бўлар эдингиз?

Бунга мен бундай деб жавоб бердим:

— Уларни кечиришим ва уларни судга тортишдан тийилишим учун тангри менга матонат ва ақл беришига умид қиламан. Менинг улардан жаҳлим чиқмайди, балки уларнинг жоҳиллиги ва ақли ноқислигидан афсус-надомат чекаман, холос. Биламан, улар нимаики қилаётган бўлсалар, ҳаммаси ҳаққоний ва яхши эканига қаттиқ ишонадилар. Шу боис менинг улардан жаҳлим чиқишига асос йўқ.

Савол берган, эҳтимол, ишонқирамай жилмайиб қўйди.

Кунлар чўзилгандан-чўзилиб ўтарди: карантин қачон тугаши ҳамон номаълум эди. Карантин бошлиғи бу масала менинг ихтиёримдан чиқиб кетган ва қачон ҳукуматдан фармойиш олсам, шундагина сизларга қирғоққа тушишингизга рухсат бераман, дерди.

Ниҳоят, йўловчилар ва менга ультиматум қўйилди. Агар тирик қолишни истасак, бўйсунишимизни таклиф қилишарди. Жавоб хатимизда айтдикки, Порт-Наталда тушишга тўла ҳақлимиз ва жонимиз хатарда қолса ҳамки, Наталда кемадан тушиш қароримиз қатъий, дедик.

Йигирма уч кундан кейин кемаларнинг бандаргоҳга киришига ва йўловчиларнинг қирғоққа тушишига рухсат берилди.

СИНОВ

Шундай қилиб, кемалар бандаргоҳга кириб олди, йўловчилар эса соҳилга туша бошлашди. Бироқ м-р Эскомб дарғадан айтдириб юборибдики, оқтанлилар менга қарши қаттиқ тиш қайраганлар ва менинг ҳаётим хавф остида, шунинг учун ҳам мен оилам билан қош қорайгандан кейин кемадан тушганим маъқул бўларди, шунда бандаргоҳ бошқарувчиси м-р Татум бизни уйга кузатиб қўяди. Дарға шу гапларни менга етказди ва мен маслаҳатга қулоқ солишга қарор қилдим. Бироқ ярим соат ўтдими, йўқми, м-р Лаутон дарғанинг олдига келиб, бундай деди:

— Агар йўқ демасангиз, м-р Гандини мен ўзим билан олай. Кема компанияси ҳуқуқшуноси сифатида айтишим керакки, сиз м-р Эсконт кўрсатмаларига риоя қилишингиз шарт эмас.

Сўнг у менинг олдимга келди-да, тахминан қуйидагиларни айтди:

— Агар қўрқмасангиз, бир таклифим бор, миссис Ганди болалари билан мистер Рустамжийникига борса, биз эса пиёда уларнинг ортидан етиб борамиз. Сизнинг шаҳарга ўғрилардай тунда кириб боришингизни истамасдим. Сизга бирон-бир хавф-хатар солади деб ўйламайман. Энди ҳаммаси тинчиди. Оқтанлилар тарқалишди. Ҳар ҳолда сизнинг шаҳарга яширинча киришингиз керак деб ўйламайман.

Мен жон деб рози бўлдим. Хотиним болаларим билан бемалол Рустамжийникига йўл олди, мен эса дарғанинг рухсатига кўра Лаутон билан биргаликда соҳилга тушдим. Рустамжийнинг уйи бандаргоҳдан икки милча узоқликда жойлашган эди.

Биз қирғоққа тушишимиз ҳамон қандайдир болакайлар мени таниб қолишди ва: "Ганди! Ганди!" деб қичқира бошлашди. Уларга яна бир неча киши қўшилди. Оломон тўпланишидан қўрқиб кетган Лаутон рикша чақирди. Мен рикшага минишни ёқтирмасдим ва умримда биринчи марта ҳаракатнинг бу туридан фойдаланишимга тўғри келди, бироқ болалар мени мингани қўйишмади. Улар рикшачини шунақанги қўрқитиб юборишдики, шўрлик қочиб қолди. Биз юрганимиз сайин оломон катталашиб борарди ва охири йўлимизни тўсиб қўйди. Лаутонни бир четга суриб юборишди, менга эса тошлар, ғишт парчалари ва палағда тухумлар отишарди. Кимдир бошимдан салламни олиб қочди, ўзимни ура бошлашди. Мен ўзимни ёмон ҳис қила бошладим ва нафасимни ростлаш учун ҳовли деворига суяндим. Бироқ бу ҳам бўлмади. Мени калтаклашда давом этишди. Тасодифан сал наридан мени биладиган катта полиция зобитининг хотини ўтиб қолди. Бу жасур аёл оломонни ёриб менинг олдимга етиб келди-да, аллақачон қуёш ботганига қарамай, шамсиясини очди ва мен билан оломон ўртасига туриб олди. Бу дарғазаб оломонни ҳовуридан туширди, миссис Александерга тегмасдан менга етишнинг иложи йўқ эди-да.

Бу орада барча томошани кўриб турган қандайдир ҳинд ўсмири полиция маҳкамасига чопиб кетган экан. Катта полиция зобити, м-р Александер мени қуршаб олиш ва тайинланган жойга бешикаст олиб бориб қўйиш учун полиция гуруҳини юборди. Гуруҳ ўз вақтида етиб келди. Полиция маҳкамаси Рустамжий уйи йўлида эди. Биз маҳкамага етиб келгач, м-р Александер мени ўша ерда яширинишимни так-

лиф этди. Бироқ мен рад этдим. "Ўз хатоларини англаб етганларидан кейин улар тинчиб қолишса керак, — дедим мен. — Мен улардаги адолат туйғусига ишонаман". Полиция қўриқчилигида саргузаштларсиз Рустамжий уйигача етиб олдим. Аъзои баданим мўматалоқ бўлиб кетганди, аммо шилиниб-қонаган жой йўқ эди. Кема врачи Дадибаржўр ўша заҳоти менга зарурий тиббий ёрдам кўрсатди.

Уй ичкариси жимжит эди, аммо атрофда оқтанлилар оломони тўпланган эди. Тун чўкмоқда эди, бироқ оломон ичидан: "Гандини бизга беринглар!" — деган қичқириқлар келарди. Эҳтиёткор катта полиция зобити аллақачон уйга етиб келган ва оломонни дўқ-пўписа билан эмас, ҳазил гаплар билан тинчитишга ҳаракат қиларди. Бироқ барибир у хавотир олди ва менга бундай деб айттириб юборди: "Агар оилангизга, шунингдек, дўстингизнинг уйи ва мулкига зарар етмасин десангиз, бегона кийим кийиб олиб, уйни тарк этишингизни маслаҳат бераман".

Шу тариқа, бир куннинг ўзида мен иккита бир-бирига мутлақо қарама-қарши маслаҳатга кирдим. Ҳаёт учун хавф тасаввурдагина мавжуд бўлганида м-р Лаутон менга ошкора иш тутишини маслаҳат берди ва мен бу маслаҳатга кирдим. Хавф бутунлай аниқ бўлганда эса бошқа дўстим менга ғирт тескари маслаҳат берди ва мен бу маслаҳатга ҳам рози бўлдим. Нима учун мен шундай қилдим? Ҳаётим хавф остида бўлгани боисиданми ёки дўстимнинг уй-жойию мол-мулкини, хотиним ва болаларим ҳаётини таваккал остига қўйишни истамаганимданми? Ва бу икки ҳодисадан қайси бирида тўғри йўл тутдим? Оломонга рўбарў чиққанимдаги биринчи галдами ёки бошқа кийимга яширинганимдаги иккинчи галдами?

Бироқ бўлиб ўтган ишларим тўғри ёки нотўғрилиги тўғрисида фикр юритишдан маъно йўқ. Имкониятига қараб келажакка сабоқ чиқариш учун ҳамма нарсани миридан-сиригача билиб олмоқ зарур. У ёки бу одам ўзини маълум ҳолатларда қандай тутиши лозимлигини дангал айтиши қийин. Бироқ унинг ишларига қараб ҳам кишига баҳо бериш қийин, чунки бундай баҳо етарли даражада асосга эга бўлмайди.

Нима бўлганда ҳам қочишга тайёргарлик кўриш мени еган зарбаларимни унутишга мажбур қилди. М-р Александер таклифи билан мен ҳинд полициячиси либосини кийдим, бошимга эса худди дубулғадай, юзимни кўринмайдиган қилиб,

мадрасча бўйинбоғни ўраб олдим. Қидирув полициясининг мен ҳамроҳ бўлган икки агентидан биттаси ҳинд савдогари кийимини кийиб олди ва ҳиндга ўхшаш учун башарасига ул-бул суртди. Наригиси қандай кийингани эсимдан чиқибди. Тор йўлкадан қўшни дўконга, ундан жут қоплари тўла омборхонадан ўтиб кўчага чиқдим ва оломон орасидан ёриб ўтиб, кўча бошида бизни кутиб турган аравага яқинлашдим. Унда биз м-р Александер яқинда мени яширинишга таклиф қилган ҳалиги полиция маҳкамасига келган эдик. Мен ундан ва қидирув полицияси агентларидан миннатдор эдим.

Мен қочиб кетаётган вақтимда м-р Александер оломонни қуйидаги қўшиқ билан авраб турган эди:

Қария Гандини осинг
Ёввойи олма дарахтига!

Бизнинг полиция маҳкамасига етиб олганимизни билгач, у оломонга мана бу янгиликни туҳфа этди:

— Сиз таъқиб қилган одам қўшни дўкондан қочиб қолибди. Яхшиликча уй-уйларингга тарқалинглар!

Айримларнинг жаҳли чиқибди, баъзилар кулибди, бир хиллари эса бунга ишонмабди:

— Бўпти, — дебди м-р Александер, — борди-ю, менинг гапимга ишомасангиз, орангиздан бир-иккита вакил тайинланглар ва мен уларга уйга киришга рухсат бераман: агар улар уйда Гандини топишса, мен жон-жон деб уни сизларга топшираман. Борди-ю, у ерда Гандини топишолмаса, ҳаммангиз тарқаласиз. Ахир сизлар Рустамжийнинг уйини бузиш ёки Гандининг хотин, бола-чақаларига зарар етказиш ниятида бўлмасангиз керак?

Оломон уйни тинтиб чиққани ўз вакилларини юборибди. Кўп ўтмай улар қайтиб чиқишибди ва ҳеч кимни тополмаганини айтишибди. Оломон тарқала бошлабди, охири кўпчилиги катта зобитнинг хатти-ҳаракати ҳақида яхши гапларни айтибди, аммо айримлари тилини тиёлмай, вайсабди ва астойдил ғазабланибди.

Ҳозирда марҳум, ўшанда колонияларнинг собиқ вазири м-р Чемберлен Наталь ҳукуматига телеграмма юборди, ҳужумда иштирок этган шахсларга қарши жиноий иш қўзғашни таклиф этди. М-р Эсконт мени ҳузурига таклиф қилиб, деди:

— Ишонинг, сизга қилинган ҳатто энг майда таҳқирлардан ғоятда афсусдаман. Сиз м-р Лаутоннинг таклифини қабул қилишга ва тавакқал этишга ҳақли эдингиз, аммо ишонаманки, агар сиз менинг сўзларимга янада хайрихоҳлик кўрсатганингизда, бу қайғули воқеа содир бўлмаган бўларди. Борди-ю, айбдорларни таний олсангиз, мен уларни ҳибсга олишга ва судга тортишга тайёрман. Шундай қилишимни м-р Чемберлен ҳам хоҳлаяпти.

— Мен ҳеч қандай иш қўзғашни истамайман,— дедим мен бунга жавобан.

Тўғри, бир ёки иккита айбдорни таний оларман, бироқ уларнинг жазоланишларидан нима фойда бор? Бундан ташқари, менга ҳужум қилганларни суд қилиш лозим деб ҳисобламайман. Уларга айтишганки, гўё мен Ҳиндистонда Наталдаги оқтанлилар борасида нотўғри маълумотлар берган ва уларга туҳмат қилган эмишман. Улар бу гапларга ишонишган ва қаттиқ даргазаб бўлишганидан ажабланмаслик керак. Уларнинг раҳбарларини ва, мени маъзур тутгайсиз, сизни суд қилиш керак. Сиз халқни тўғри йўлга бошлашингиз лозим эди, гўё мен ўзимни қандайдир хуружлардан тўхтатиб қолмаганимни хабар қилган Рейтер агентлигига ишонмаслигингиз керак эди. Мен ҳеч кимни судга тортмоқчи эмасман ва бу одамлар ҳақиқатдан воқиф бўлгач, ўз ишларидан афсус чекишларига ишонаман.

— Сиз буларнинг барини ёзма равишда баён этмайсизми? — сўрад Эсконт. — Гап шундаки, мен м-р Чемберлен телеграммасига жавоб беришим керак. Сизнинг пала-партиш баёнот беришингизни истамайман. Узил-кесил бир қарорга келишдан олдин, агар хоҳласангиз, м-р Лаутон ва бошқа дўстлар билан маслаҳатлашиб олишингиз мумкин. Тан олишим керакки, борди-ю айбдорларни жавобгарликка тортиш ҳуқуқингиздан воз кечадиган бўлсангиз, маълум даражада менга осойишталикни тиклашга ёрдам берган ва бундан ташқари обрўйингизни оширган бўлур эдингиз.

— Миннатдорман сиздан, — дедим мен. — Мен ҳеч ким билан маслаҳатлашмоқчи эмасман. Сизнинг ҳузурингизга келгунимга қадар мен бир тўхтамга келиб бўлганман. Айбдорларни жавобгарликка тортиш керак эмас деб ўйлайман ва ҳозироқ ўз қароримни ёзма равишда баён этишга тайёрман.

Мен шартта талаб этилган баённомани ёзиб ташладим.

БРАҲМАЧАРЙА — I

Мен қиссамизнинг шундай даврига етиб келдимки, бунда браҳмачарйа онти ичиш тўғрисида жиддий ўйлаб кўрмасам бўлмасди. Бир марта уйланиш — уйланган вақтимдан буён менинг олий мақсадим эди, хотинга вафодорлик эса мен учун ҳақиқатни севишдан келиб чиққанди. Бироқ Жанубий Африкада мен ҳатто хотинимга нисбатан ҳам браҳмачарйага риоя қилиш мумкинлигини англай бошлагандим. Қандай ҳолат ва қайси китоб менинг фикрларимга бундай йўналиш берганини аниқ айта олмайман, бироқ, эслашимча, олдин ҳикоя қилганим Райчандбҳайнинг таъсири ҳал қилувчи омил бўлганди. У билан шу мавзудаги суҳбатимиз ҳалигача ёдимдан кетгани йўқ. Қайси бир суҳбатимизда мен м-с Гладстоннинг эрига вафодорлигини кўкларга кўтара бошладим. М-с Гладстон эри учун ҳатто жамоалар палатасида ҳам чой дамлаб бериш ҳуқуқини ҳимоя қилиб чиққанини, бу машҳур эр-хотиннинг ҳаётида қоидага айланганини, уларнинг барча хатти-ҳаракатлари мунтазамлиги билан ажралиб турганини ўқиган эдим. Йўл-йўлакай эр-хотиннинг муҳаббатларини алқаб, бу ҳақда шоирга сўзлаб берган эдим.

— Сиз қайси бирини юксак қадрлайсиз, — сўраганди Райчандбҳай, — м-с Гладстоннинг эрига хотин сифатидаги муҳаббатиними ёки унинг м-р Гладстонга нисбатан муносабати қандай бўлишидан қатъи назар унга ихлос билан хизмат қилишиними? Дейлик, аёл унинг синглиси ёки содиқ чўриси бўлган эди ва худди ўшандай жонини жабборга бериб хизматини қилар эди, бунга сиз нима деган бўлардингиз? Ахир бундай содиқ сингиллар ва чўрилар бўлмайдими? Дейлик, сизга худди ўшандай меҳрибон ва содиқ эркак хизматкор учраб қолди, у ҳам сизга худди м-с Гладстондек ёққан бўлармиди? Мен айтган нарсалар устида яхшилаб ўйлаб кўринг.

Райчандбҳайнинг ўзи уйланган одам эди. Бу сўзлар аввалига менга унинг ҳиссиётсизлигини намоён этиб тургандек туюлди, бироқ улар менда ўчмас таассурот пайдо қилди. Хизматкорнинг садоқати хотиннинг эрга ихлосига қараганда минг карра кўпроқ мақтовга сазоворлигини англадим. Хотиннинг эрга садоқатида ажабланарли ҳеч нарса йўқ, чунки улар узвий ришталар билан боғланган. Бундай садоқат

мутлақо табиийдир. Бироқ шундай садоқатга тўлиқ муносабатларни хўжайин ва хизматкор ўртасида ўрнатиши учун алоҳида саъй-ҳаракат талаб этилади. Шоирнинг нуқтаи назари менга тобора кўпроқ ёқмоқда эди.

Мен ўзимга ўзим савол берардим: бундай ҳолда мен ўз хотинимга қандай муносабатда бўлишим керак? Наҳотки менинг хотинимга садоқатим менинг шаҳватимни қондириш учун уни восита қилиб олмоғимдан иборат бўлса? Ҳозирча мен васваса қулиман, садоқатимнинг уч пуллик қиммати йўқ. Хотиним тўғрисида ҳаққоният шундан иборатки, у ҳеч қачон шаҳватга мазахўрак бўлган эмас. Шу боис, агар кўнглим тусаб қолгудек бўлса, браҳмачарйа ақидасини қабул қилиш мен учун ҳеч қандай қийинчилик туғдирмаган бўларди. Аммо иродам заифлиги ва ҳирс туйғуси панд берарди.

Ҳатто мен буни англай бошлаганимдан кейин ҳам икки марта муваффақиятсизликка учрадим. Менинг муваффақиятсизлигим шу билан изоҳланар эдики, уринишим сабаблари разил хоссаларга эга эди. Менинг асосий мақсадим ортиқ бола кўрмаслик эди. Англияда мен ҳомилага қарши воситалар тўғрисида ўқиган эдим. Ўтхўрлик тўғрисидаги бобда туғилишни назорат қилишни тарғиб этган д-р Аллинстоннинг фаолияти хусусида гапирган эдим. Қайсидир давргача унинг фаолияти менга маълум даражада таъсир кўрсатган эди. Бироқ бундай усулларнинг собиқ мухолифи ва ташқи воситаларга, яъни ўзини ўзи назорат қилишга зид равишда ички уринишларнинг тарғиботчиси м-р Хилл менда анча катта таассурот қолдирганди ва мен вақти-соати билан унинг эътиқодли маслакдошига айлангандим. Ортиқ бола кўришни хоҳламаган ҳолда мен ўзимни тийишга ҳаракат қила бошладим. Бу ҳаддан ташқари қийин нарса бўларкан. Биз бошқа-бошқа ёта бошладик. Мен кун бўйи қилинган ишдан кейин бутунлай силлам қуригандагина ётиб ухлашга қарор қилдим. Бу барча ҳаракатлар, бир даражада, айтарли натижалар бермаётгандай эди, бироқ энди бундоқ ўйлаб қарасам, мен мана шу алоҳида-алоҳида муваффақиятсиз уринишлар жамланмаси орқали узил-кесил қарорга келган эканман.

Мен 1906 йилдагина узил-кесил қарорга келдим. Сатйаграҳ ҳали бошланмаган эди; унинг пишиб-етилиб келаётганига шубҳа қилмасдим. Наталда инглиз — бур урушидан кей-

ин кўп ўтмай зулуслар "қўзғолони" содир бўлганда мен Иоганнесбургда оқловчи бўлиб ишлар эдим. Шу муносабат билан Наталь ҳукуматига ўз хизматларимни таклиф этишим керак деб ҳисоблардим. Таклифим инобатга олинган эди, бу ҳақда бошқа бобда гапирарман. Бу иш тийилишим зарурлиги тўғрисида муттасил ўйлашга мажбур қиларди ва мен, одатда, бу борада ишдаги ўртоқларим билан фикрлашдим. Мен шундай хулосага келдимки, бола туғдириш ва болага муттасил ғамхўрлик қилиш жамиятга хизмат қилиш билан асло чиқиша олмайди. "Қўзғолон" чоғида хизмат қилиш ҳолатида бўлмоғим учун мен Иоганнесбургдаги уй-рўзғоримга барҳам беришим керак бўларди. Мен хизматимни таклиф қилганимдан бир ой ўтгач, минг машаққатлар билан жиҳозлаган уйдан воз кечишга мажбур бўлдим. Мен хотин-бола-чақаларимни Фениксга жўнатиб юбордим, ўзим эса Наталь қуролли кучларига берилган ҳинд санитар гуруҳига бошчилик қила бошладим. Биз амалга оширишимизга тўғри келадиган оғир юришлар вақтида миямга бир фикр келиб қолди: модомики мен ўзимни жамоат ишларига бағишламоқчи эканман, бола кўриш, фаровонлик ҳақидаги истакларимни унутишим ва уй-рўзғор ташвишларидан воз кечган одам — ванпрастҳ ҳаётини ихтиёр этишим керак.

"Қўзғолон" билан боғлиқ ишларда мен кўпи билан олти ҳафтагача машғул бўлдим. Бироқ унча катта бўлмаган бу давр менинг ҳаётимда ғоят муҳим бурилиш бўлди. Қасамёдларнинг аҳамиятини илгаригидан бир неча баробар кўпроқ англай бошладим. Қасамёд чинакам озодлик сари олиб борадиган йўлни беркитмайдигина эмас, балки, аксинча, уни очади. Ирода кучининг йўқлиги, ўзимга ва худонинг марҳаматига ишонмаслик шу пайтгача муваффақиятга эришишимга йўл бермай келар эди. Шу боис шуурим шубҳаларнинг бўронли уммонида чарх уриб айланиб юрар эди. Шу нарсани тушундимки, қасамёд ичишдан бош тортиб, одамзот ўзини хаёлий лаззатга асир қилиб қўяди. Қасамёд унинг учун тубанликдан ҳақиқий эр-хотинликка ўтиш воситаси бўлиб хизмат қилади. "Мен ҳаракатимга ишонаман, мен ўзимни қасамёдлар билан занжирбанд қилиб қўймайман" — бундай ўйлаш заифликни билдиради ва ундан воз кечиш керак бўлган пинҳоний хоҳиш намоён бўлади. Узил-кесил қарорга келишдаги қийинчилик нимадан иборат? Чақиши-

ни билганим илондан қочишга азму қарор этар эканман, мен шунчаки ундан қочишга ҳаракат қилаётганим йўқ. Фақат уринишгина тўғри ўлимни англатиши мумкинлигини биламан, чунки уриниш — илон албатта чақади деган бор гапни менсимасликдир. Шундай қилиб, мен фақат уриниш билан кифояланиб қола оламан, деган гап мен ҳали ҳал қилувчи ҳаракат зарурлигини охиригача аниқлаб ололганим йўқ деган нарсани англатади. Бизни кўпинча мана бу хилдаги шубҳалар қўрқувга солади: "Фараз қилайликки, менинг қарашларим келажакда ўзгаради, бу ҳолда мен ўзимни қандай қилиб қасамёд билан боғлаб қўя оламан?" Бироқ бундай шубҳа аксарият муайян нарсадан воз кечиш зарурлигини ёрқин англаш йўқлигидан дарак беради. Нишкулананд мана бундай куйлагани бежиз эмас:

Нафратсиз бирон нарсадан воз кечиш узоққа бормайди.

Бинобарин, воз кечиш онти — хоҳиш йўқолишининг табиий ва муқаррар натижасидир.

БРАҲМАЧАРЙА — II

1906 йилда ҳар томонлама муҳокама қилиб ва ҳар тарафлама ўйлаб олгандан кейин мен қасамёд этдим. Бунгача хотинимга фикрларимни билдирганим йўқ ва қасамёд этаётган вақтимдагина у билан маслаҳатлашдим. Хотиним йўқ демади. Лекин узил-кесил қарорга келиш мен учун ғоят қийин бўлди. Кучим етмаётганди. Ўз туйғуларимни бўйсундира олармиканман? Эркак хотини билан жинсий алоқа қилишдан воз кечиши ўшанда ғалати туюларди. Бироқ Худонинг мустаҳкамловчи кучига ишонган ҳолда шундай қадам қўйишга азму қарор этдим.

Онт ичган вақтимдан буён ўтган йигирма беш йилга қайрилиб қарар эканман, вужудимни лаззатбахш ҳайрат чулғайди. 1901 йилдан бошлаб озми ё кўпми даражада ҳаётимга тийиқликни муваффақиятли олиб киришга муваффақ бўлдим. Бироқ мен онт ичганимдан кейин пайдо бўлган эркинлик ва шодлик туйғуларини 1906 йилгача ҳеч қачон ҳис этмаган эдим. Шунгача мен муттасил васваса ғалабасидан хавфсираб юрардим. Энди қасамёд ундан қутулишнинг ишончли ҳимояси бўлиб қолганди. Браҳмачарйанинг улкан имкониятлари

кундан-кун мен учун яққол намоён бўлмоқда эди. Мен Фениксга келганимда онт ичган эдим. Санитар гуруҳидаги ишдан халос бўлиб, Фениксга йўл олдим, у ердан Иоганнесбургга қайтиб кетишим керак эди. Иоганнесбургга қайтгандан кейин тахминан бир ой ичида сатйаграҳга асос солинган эди. Брахмачарйа онги мени бунга инон-ихтиёримдан ташқарида тайёрлаб келарди. Сатйаграҳ олдиндан пухта ўйлаб олинган режа натижасида қабул қилинмаганди. У бирданига, хоҳиш-иродамдан ташқарида пайдо бўлганди. Бироқ шу нарсани яққол кўриб турардимки, менинг барча олдинги қадамларим муқаррар равишда шунга олиб келарди. Мен Иоганнесбургдаги уй харажатларимни қисқартирдим-да, браҳмачарйа онти ичгани Фениксга йўл олдим. Браҳмачарйага аниқ риоя қилиш браҳман ҳолатига етишишга олиб келишини тушунишим шастрларни ўрганишим шарофатидан эмасди. Мен аста-секинлик билан, ҳаётий тажрибам асосида шунга келган эдим. Бу масалага оид шастр матнларини мен анча кейин ўқигандим. Онт ичгач, кундан-кун шунга ишончим ортиб бормоқда эдики, браҳмачарйа бадан, ақл ва жонни ҳимоя қилишни ўз ичига оларкан. Зеро браҳмачарйа энди мен учун оғир тавба-тазарру жараёни эмасди, балки менга хотиржамлик ва севинч бағишларди. Ҳар куни мен унда яхши бир гўзалликни кашф этар эдим.

Бироқ онгга риоя қилиш, гарчи у менга тобора кўпроқ севинч бағишлаётган бўлса-да, зинҳор менга осон бўлаяпти деб ўйламанг. Ҳатто ҳозир ҳам, 56 ёшга етганимда бунинг нечоғли оғир эканини ҳис қилиб турибман. Қасамёдга риоя қилиш қилич дамида юришни эслатишига кўпроқ ишонмоқдаман ва ҳар дақиқада мудом ҳушёр бўлиш зарурлигини ҳис этиб турибман.

Нафс туйғулари устидан назорат ўрнатиш — браҳмачарйа қасамёдига риоя қилишдаги бош шарт. Шунга иймоним комил бўлдики, нафс устидан тўла назорат ўрнатиш қасамёдга риоя қилишни ҳаддан ташқари енгиллаштиради ва ўтхўр сифатидагина эмас, балки браҳмачарйа сифатида ҳам ўзимнинг парҳезлик тажрибаларимни ўтказа бошладим. Бу тажрибалар натижасида шундай хулосага келдимки, браҳмачарйанинг озуқаси мўл-кўл эмас, балки оддий ширинликларсиз ва иложи борича қайнатилмаган бўлиши керак.

Олти йиллик тажрибам шуни кўрсатдики, браҳмачарйанинг энг аъло таоми — янги ҳўл мевалар ва ёнғоқлардир. Бундай озуқа истеъмол қилганимда ўзимни ҳирслардан бутунлай холи ҳис қиламан. Браҳмачарйага риоя қилиб Жанубий Африкада ёлғиз ҳўл мевалар ва ёнғоқлар билан озиқланиб юрганимда мен ўзимда ҳеч қандай зўриқиш ҳис этмасдим. Бироқ сут ича бошлаганимдан бери онтимга риоя қилишим анча қийинлаша бошлади. Мен яна қандай қилиб сут истеъмол қила бошлаганим хусусида кейинроқ сўзлаб бераман. Ҳозир шу нарсани таъкидлайманки, сут браҳмачарйага риоя этишни қийинлаштиришига заррача шубҳа қилмайман. Бироқ барча браҳмачарйалар ҳам сутдан воз кечиши керак экан-да, деган хулоса чиқариш нотўғри. Ҳар хил овқатнинг браҳмачарйага таъсир этишини узоқ тажрибалардан кейингина аниқлаш мумкин. Мен ҳали ҳўл мевалардан тайёрланадиган ва сутнинг ўрнини босадиган овқатни топишим керак эди, токи у ўша даражада мушакларим ривожланишига имкон туғдирсин ва баданимда енгил ўзлашсин. Врачлар, вайдйалар ва ҳакимлар бу борада менга жўяли маслаҳат беролмадилар. Шу боис, гарчи сут бир жиҳатдан қўзғатувчи восита экани менга маълум бўлса-да, ҳозирча ҳеч кимга ундан воз кечишни маслаҳат беролмайман.

Браҳмачарйага риоя қилишни енгиллаштириш учун овқатни танлаб ва таомдан ўзини чеклабгина қолмай, киши рўза ҳам тутиши керак. Бизнинг нафсимиз шунчалик кучлики, уни ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан қатъий қоидаларга солган тақдирдагина тийиш мумкин. Барчага маълумки, агар умуман овқат ейилмаса, иштиёқлар сусаяди ва шу тариқа нафсни тийиш мақсадида рўза тутиш, шубҳасиз, ғоят фойдали. Тўғри, рўза фойда бермайдиган одамлар ҳам бўлади, зеро улар соф ғайриихтиёрий равишда рўза тутиб ҳам васваса-ларга берилмаслик мумкин деб ҳисоблайдилар. Улар баданни зарурий озуқадан маҳрум қилиб қўядилар; бироқ, айни вақтда, рўза тугагандан кейин нуқул ейиш ва ичишларини ўйлайвериб, ўз зеҳнларини турли хил қандолатлар билан тотинтириб турадилар. Бу хилдаги рўза на қурсоқ нафсни ва на ҳирсни тийишга ёрдам беради. Ақл очиққан баданни қўллаб-қувватлаганда ёки бошқача айтганда, у бадан инкор этган нарсаларга нисбатан нафрат уйғотгандагина фойдали бўлади. Ақл ҳар қанақанги ҳиссийлик сарчашмаларида жойлашган

бўлади. Шу боис рўзанинг фойдалилиги чекланган, чунки рўза тутаётган одамнинг минг қилганда ҳам эҳтирослари жунбушга келиб турган бўлиши мумкин. Аммо ишонч билан айтиш мумкинки, одатда браҳмачарйага риоя қилиш учун зарур бўлган рўзасиз жинсий ҳирсни тийишнинг иложи йўқ. Браҳмачарйага риоя қилишга интилувчи кўп одамларнинг муваффақиятсизликка учраганларининг сабаби шундаки, улар ўзларининг бошқа туйғуларига нисбатан браҳмачарйа бўлмаган одамлардек йўл тутганлар. Шу боисдан ҳам уларнинг уринишлари силлани қуритувчи ёз ойларида тетиклантирувчи қиш совуғини ҳис этишга интилишдек туюлади. Браҳмачарийнинг ҳаёти билан браҳмачарий бўлмаганнинг ҳаёти ўртасидаги тафовутни англаш ғоят муҳим. Улар ўртасидаги ўхшашлик юзаки. Шундай бўлса-да, тафовут кундузги ёруғдай равшан бўлиши керак. Униси ҳам, буниси ҳам кўради, бироқ браҳмачарий кўзидан илоҳий шарафни кўриш учун, униси эса уни қуршаб турган беҳудаликларни кўриш учун фойдаланади. Униси ҳам, буниси ҳам ўз қулоқларидан фойдаланади, бироқ айни вақтда биттаси тангрига ҳамду санолардан бошқа ҳеч нарсани эшитмаса, наригиси фақат ярамас, уят гапларнигина зеҳнига жойлайди. Ҳар иккаласи ҳам кўпинча ярим тунгача бедор бўлади, бироқ биттаси бу соатларини тоат-ибодатларга бағишласа, иккинчиси уларни беҳуда телба-тескари дилхушликларга сарфлайди. Иккаласи ҳам қорин ғамини ейди, бироқ аввалгиси худонинг уйини яхши ҳолатда сақлаш учун овқат еса, кейингиси балои нафсига бўкиб овқатланади-да, муқаддас идишни бадбўй ахлат ўрага айлантиради. Шундай қилиб, ҳар иккаласи худди бир-бирига қарама-қарши қутбларда яшаётгандек бўлади, уларни ажратиб турувчи масофа эса вақт ўтиши билан қисқармайди, балки ортиб боради.

Браҳмачарйа фикрлардаги, сўзлардаги ва хатти-ҳаракатлардаги туйғуларнинг тийиқлигини англатади. Мен юқорида тилга олган феъл-атвор чекловларининг зарурийлигига кундан-кун кўпроқ ишонмоқда эдим. Браҳмачарйа имкониятлари чексиз бўлгани каби тийилиш имкониятлари ҳам чексиздир. Браҳмачарйага фақат қисман қилинган уринишлар билан эришиб бўлмайди. Кўплар учун браҳмачарйа олий мақсад бўлиб қолаверади. Браҳмачарйага интилган одам ҳар доим ўз камчиликларини англайди, қалбининг энг чуқур

жойида яширинган эҳтиросларини қидириб топади ва муттасил улардан халос бўлишга интилади. Токи ирода фикрни тўла қўлга олмагунча ҳақиқий браҳмачарйа ҳам бўлмайди. Беихтиёр юзага келадиган фикр ақл бетоблигидир; уни жиловлаш ақлни жиловлашни англатади, бу шамолни жиловлагандан ҳам қийинроқдир. Шундай бўлса-да, бизга жо бўлиб қолган Худо ҳатто ақлни ҳам назорат қилишга имкон беради. Қийин бўлгани учун бунинг иложи йўқ деб ўйлаш керак эмас. Бу олий мақсад ва шу боис унга етишиш учун бутун куч-қувватни сарфлаш зарурлиги табиийдир.

Ҳиндистонга қайтиб келгандан кейингина шу нарсага амин бўлдимки, ёлғиз инсоний уринишлар ёрдамидагина браҳмачарйага эришишнинг иложи йўқ экан. Илгари бир ҳўл мева парҳези барча эҳтиослар илдизига болта уради, деб ўйлаб ва бундан бошқа ҳеч нарса қилиш керак эмас, деган фикр билан ўзимни овутиб янглишган эканман.

Бироқ ҳар гапнинг ўз мавриди бўлади. Рухсатингиз билан бир нарсани тушунтириб берсам. Худони англашга интилиб, браҳмачарйага риоя қилмоқчи бўлганлар афсусланмасалар бўлади, зеро уларнинг Худога ишонишлари ўз кучларига ишониш билан тенгдир.

Воз кечган жон учун ҳиссий манбалар
ғойиб бўлади, улар лаззатни ёқтирмайди,
Бироқ олий зотни идрок этганлар учун
лаззат ҳам бутунлай ғойиб бўлади.

Шу боис Унинг номи ва Унинг марҳамати мокша ҳолатига етишишга интилаётган одам учун сўнгги ошиёндир. Бу ҳақиқатни мен Ҳиндистонга қайтиб келганимдан кейингина тушундим.

ОДДИЙ ҲАЁТ

Мен тинч ва қулай ҳаёт кечира бошладим. Уйим яхши жиҳозланган бўлишига қарамай, мени ўзига тортмасди. Кўп ўтмай яна харажатларимни қисқартирдим. Кирчининг ҳисоблари жуда катта эди, кирчи хотинда саришталик етишмагани боис йигирмата-ўттизта кўйлагим бўла туриб, кўйлакка ёлчимасдим. Ёқани ҳар куни алиштиришга тўғри келарди, кўйлакни эса ҳеч бўлмаганда кунора. Булар бари менга ор-

тиқчадек кўринаётган харажатлар билан боғлиқ эди ва тежамкорлик мақсадида кир ювиш ашёларига эга бўлиб олдим. Мен кир ювиш бўйича қўлланма сотиб олдим, ўзим кир ювиш маҳоратини ўргандим ва хотинимга ҳам ўргатдим. Тўғри, ишига иш қўшилганди, бироқ бу машғулотнинг янгилиги уни ёқимли қилиб кўрсатарди.

Биринчи ювган ёқам сира эсимдан чиқмайди. Мен уни керагидан ортиқ оҳорлаб юборибман ва куйдириб қўйишдан қўрқиб, салгина қизиган дазмолни унга урибман. Ёқа анча қаттиқ экан, ортиқча оҳор эса тинмай тўкиларди. Шу ёқани тақиб, судга йўл олдим, кўриб, касбдош оқловчилар қотиб-қотиб кулишди.Бироқ мен энди пичингли кулишларга эътибор бермайдиган бўлиб қолгандим.

— Нима қипти, — дедим мен, — ахир бу менинг ёқа ювишдаги биринчи тажрибам, ортиқча оҳор суриб юборганим сабаби шунда. Лекин бундан мен заррача хафа бўлмайман, қайтанга сизларни хурсанд қилганим қолди.

— Ахир бизда кирчи дегани тиқилиб ётибди-ку, — деди дўстларимдан бири.

— Кирхоналарда кир ювдириш жуда қиммат туради, — жавоб бердим мен. — Ёқани ювиш янги ёқанинг нархи билан тенг, бунинг устига доим кирчи хотиннинг қош-қовоғига қарашинг керак. Мен ўз буюмимни ўзим ювишни афзал биламан.

Бироқ дўстларимга ўзига ўзи хизмат қилишнинг барча қулайликларини англатиш осон иш эмасди. Вақти келиб мен ҳақиқий кирчи бўлдим ва кирларни кирхонадагидан ёмон ювмасдим. Ёқаларим у қадар қаттиқ бўлмас ва бошқаларникидан кам товланмасди.

Гўкҳале Жанубий Африкага келганида у ўзи билан Маҳодев Гўвинд Ранаде совға қилиб берган бўйинбоғни ола келганди. Гўкҳале эсдалик сифатида бу буюмни ер-кўкка ишонмасди: у бўйинбоғни фақат тантанали маросимлардагина тақарди. Бир гал уни Иоганнесбургдаги ҳиндлар шарафига берилган зиёфатга тақиб бориши керак бўлиб қолди. Бўйинбоғ ғижимланиб ётарди ва уни дазмоллаш керак эди. Бўйинбоғни кирчига топшириш ва уни вақтида олишнинг сира иложи йўқ эди. Мен ўз санъатимни синаб кўришини таклиф қилдим.

— Сизнинг оқловчилик қобилиятингизга тан бераман, аммо кир ювиш борасидаги истеъдодингизга ишонмайман, —

деди Гўкҳале. — Бўйинбоғимни ишдан чиқариб қўйсангиз нима бўлади? У мен учун қандай аҳамиятга эгалигини биласизми?

У бу совғани қандай ҳолатларда олганини завқ билан сўзлаб берди. Лекин мен сўзимда туриб олдим, ишнинг сифатига кафолат беришимни айтдим ва бўйинбоғни дазмол қилиш учун рухсат олдим. Натижада мақтов сўзлари эшитдим. Ҳозир ҳам кимдир менга бундай мақтов сўзлари айтишни рад этгудай бўлса, пинагимни ҳам бузмайман.

Мен кирхона зулмидангина қутулиб қолмай, сартарошдан ҳам мустақилликка эришдим. Англияда бўлиб келган одамлар у ерда соқолини ўзи олишни камдан-кам ўрганадилар, аммо ўз сочини ҳам ўзи олишни, менинг билишимча, ҳеч ким ўрганмаган. Менга буни ҳам эгаллашимга тўғри келди. Бир куни Преториядаги сартарошхонага киргандим. У нафрати қўзиб, сочимни олиб қўйишдан бош тортди. Қаттиқ хафа бўлдим, бироқ ўша заҳоти қайчи сотиб олдим-да, ойна олдида сочимни ўзим тўғриладим. Олд томонни-ку озми-кўпми даражада эпақага келтиргандим; аммо энсани бузиб қўйдим. Суддаги дўстларим қотиб-қотиб кулишди.

— Сочингизга нима қилди, Ганди? Каламушлар кемириб кетдими?

— Йўқ, оқтанли сартарош менинг тим-қора сочимга қўл тегизиб, ўзини ерга ургиси келмади, — жавоб бердим мен, — сўнг сочимни ўзим тўғрилашга қарор қилдим, ёмон чиққан бўлса ёмондир, менга шуниси ҳам бўлаверади.

Жавобимдан дўстларим ажабланишмади.

Сартарошнинг бунда кераги ҳам бўлмади. Қоратанлиларга хизмат қилиб, у мижозларини йўқотишни истамади. Ҳиндистонда биз сартарошларимизга дахлсиз биродарларимизга хизмат кўрсатиш учун рухсат бермаймиз. Бунинг учун Жанубий Африкада мени боплаб тузлашди— бир эмас, бир неча бор. Бу бизнинг гуноҳларимиз учун берилган жазо экани ҳақидаги фикр мени ғазабга минишдан сақлаб турарди.

Ўз-ўзига хизмат кўрсатишга ва оддийликка бўлган иштиёқим охир-оқибатда қандай чоралар кўришимга олиб келганини бошқа жойда тасвирлаб берарман. Уруғлар анча олдин сепилган эди. Униб чиқиши, гуллаши ва мева бериши учун улар суғоришга муҳтож эди, холос. Керакли пайтда эса улар суғорилди ҳам.

БУР УРУШИ

1897 ва 1899 йиллар оралиғида бошимдан кечирган кўплаб воқеаларни бу ерда ташлаб ўтишга ва тўғридан-тўғри бур урушига кўчишга мажбур эдим.

Уруш эълон қилинганида менинг шахсий хайрихоҳлигим бутунлай бурлар томонда эди. Лекин ўшанда бундай ҳолларда ўзимнинг мутлақо шахсий муносабатимни изҳор этишга ҳақли эмасман, деб билар эдим. Кечирган ички курашимни мен Жанубий Африкадаги сатйаграҳ тарихи бўйича китобимда муфассал тасвирлаганман ва энди буни такрорлаб ўтирмоқчи эмасман. Қизиқувчиларни ушбу китобга йўллайман. Инглиз ҳукуматига нисбатан холислигим мени урушда инглизлар тарафида туриб иштирок этишга ундаганини айтишим етарлидир. Борди-ю, Британия фуқароси сифатида ҳуқуқ талаб қилсам, ўз-ўзидан Британия империясини ҳимоя қилишда иштирок этишим керак деб ўйлардим. Ўшанда Ҳиндистон фақат Британия империяси доирасида ва унинг ҳамкорлигида мустақил бўла олади, деб тахмин қилардим. Шу боис мен иложи борича кўпроқ ўртоқ орттиришга киришдим ва катта машаққат билан бизни армияга санитарлар сифатида қабул қилишларига эришдим.

Оддий инглиз ҳиндларни қўрқоқ, таваккал қилишга ёки ўз шахсий манфаатларидан устун келишга ноқобил деб ҳисоблайди. Шу боис кўплаб инглиз дўстларим менинг режамга шубҳа билан қарашарди. Бироқ д-р Бут мени қизғин қўллаб-қувватлади. У бизларга санитарлар ишини ўргатди ва биз тиббий хизматга тайёрлик тўғрисидаги гувоҳнома олдик. М-р Лаутон ва м-р Эскомб менинг режамни қизғин қўллаб-қувватлашди ва бизни фронтга жўнатишларини илтимос қилдик. Ҳукумат бизга миннатдорчилик билдирди, аммо айни пайтда бизнинг хизматимизга муҳтож эмаслигини хабар қилди.

Лекин бу жавоб мени қаноатлантирмади. Д-р Бут тавсиясидан фойдаланиб, мен Наталь епископи ҳузурига бордим. Гуруҳимизда кўп насроний ҳиндлар бор эди. Епископ менинг таклифимдан ҳаяжонда эди ва бизга ёрдам беришга ваъда қилди.

Вақт ҳам бизнинг фойдамизга ишлаётган эди. Бурлар кутилганидан ҳам кўпроқ жасорат, матонат ва қатъият кўрсат-

моқда эдилар ва ниҳоят бизнинг ёрдамимиз керак бўлиб қолди.

Гуруҳимиз бир минг юз нафар одамдан иборат бўлиб, шулардан қирқтаси командирлар эди. Уч юзга яқини эркин ҳиндлар бўлиб, қолганлари шартномадаги ишчилар эди. Д-р Бут ҳам биз билан бирга эди. Гарчанд биз ўт чизиғи ортида ҳаракат қилишимиз лозим бўлиб, "Қизил Хоч" ҳимояси остида бўлсак-да, нозик пайтда бизни олдинги сафларга ўтишимизни сўрашди. Арьергардда бўлиш бизнинг хоҳишимиз билан шартланмаганди: ҳокимиятнинг ўзи бизни олдинги чизиққа қўйиб юборишни истамаётганди. Бироқ Сипон — Кона ёнидаги мағлубиятдан кейин аҳвол ўзгарди. Генерал Буллер бизга гарчанд биз ўзимиз тавакқал қилишга мажбур бўлмасакда, жанг майдонидан ярадорларни олиб чиқишга рози бўлсак, ҳукумат биздан миннатдор бўлишини хабар қилди. Биз ҳеч бир иккиланишсиз Симон — Кона ёнидаги уруш ҳаракатлари вақтида олдинги чизиқда ишлай бошладик. Ўша кунлари замбилларда ярадорларни олиб 20—25 милдан йўл босиб ўтишимизга тўғри келди. Генерал Вуттайтга ўхшаган жангчиларни кўтариб юриш шарафига эга бўлгандик.

Олти ҳафталик хизматдан кейин гуруҳ тарқатиб юборилганди. Британ бош қўмондони Симон — Кона ва Ваалькранц ёнида мағлубиятга учраб, Ледисмит ва бошқа манзилгоҳларга тўсатдан ҳужум қилиб забт этишдан воз кечди. У Англия ва Ҳиндистондан қўшимча куч келишини кутиб, аста-секин олға силжишга қарор қилди.

Бизнинг камтарона ишимиз ўшанда оғизга тушганди ва бу ҳиндларга бўлган эътиборни ошириб юборганди. Рўзномаларда бизнинг шарафимизга қуйидаги нақарот билан қасидалар чоп этилганди: "Не бўлса ҳам бизлар Империя ўғлонларимиз".

Генерал Буллер расмий ахборотида гуруҳ ишини таъкидлаб ўтганди ва унинг барча командирлари медаллар билан мукофотланганди.

Ҳинд жамоаси ташкилоти аста-секин яхшилана бошлади. Мен шартномадаги ҳиндлар билан яқиндан танишдим. Уларнинг анча кўзи очилган ва ҳиндлар, мусулмонлар, насронийлар, тамиллар, гужаротлар, синдҳийлар бир ватан фарзандлари деган ишонч-эътиқод уларнинг онгларига чуқур ўрнашиб қолган эди. Ҳамма оқтанлиларнинг ҳиндларни таҳ-

қирлаганлари учун ўз айбларини шиббалаб юборишларига ишонар эди. Ўшанда бизга оқтанлиларнинг нуқтаи назарлари жиддий ўзгаргандек туюларди. Уруш вақтида улар билан ғоят илиқ муносабатлар ўрнатилган эди. Бизга минглаб инглиз аскарлари билан иш кўришимизга тўғри келганди. Улар биз билан дўстона муносабатда бўлар ва хизматларимиз учун ташаккурлар айтар эдилар.

Синов чоғида одам боласи ўзини яхши томони билан кўрсатишига ўрнак бўлиб хизмат қила оладиган бир воқеа ҳақидаги ёқимли хотирани сўзламай ўтолмайман. Биз Чивели-Кемп томонга ўтаётган эдик, у ерда лорд Робертснинг ўғли лейтенант Робертс қаттиқ яраланиб, ҳалок бўлган эди. Гуруҳимиз чекига жанг майдонидан унинг жасадини олиб чиқиш вазифаси тушганди. Кун иссиқ, ҳамма ташналикдан қийналарди. Йўлда бир кичик дарёча учраб қолди ва ташналик балосидан қутулиш имкони пайдо бўлди. Аммо ким биринчи бўлиб сув ичади? Биз, аввал инглиз аскарлари ичсин, деб таклиф киритдик. Бироқ улар аввал сизлар ичинглар, деб туриб олишди. Биринчиликни бир-бирига тақдим этишдаги бу ёқимли мусобақа анчагача давом этди.

ЯНА ҲИНДИСТОНДА

Шундай қилиб, мен ватанимга сузиб кетдим. Кема йўл-йўлакай авлиё Маврикия ороли бандаргоҳига кириб ўтди. Узоқ туриб қолдик ва мен маҳаллий шароитлар билан яхшироқ танишиш учун соҳилга тушдим. Оқшомлардан бирида колония губернатори сэр Чарльз Брусникида бўлдим.

Ҳиндистонга қайтиб келгач, бирмунча вақт мамлакат бўйлаб айландим. 1901 йили Калькуттада ҳозирда марҳум мистер (кейинчалик сэр) Диншоу Вач раислигида Конгресс мажлиси бўлиб ўтди. Ўз-ўзидан равшанки, мен Конгресс мажлисига йўл олдим ва у ерда унинг иши билан биринчи марта танишдим.

Бомбейдан мен сэр Ферузшоҳ Меҳта билан битта поездга чиқдим, чунки у билан Жанубий Африкадаги ишлар ҳақида гаплашиб олишим керак эди. Унинг шоҳона яшаётганини билардим. У махсус, буюртма қилинган салон-вагонда борарди ва суҳбат қилиш учун у билан биргаликда бир станциялик масофа таклиф этилганди. Олдиндан белги-

ланган станцияда мен салон-вагонга келдим-да, келганимни хабар қилишларини сўрадим. Меҳта билан м-р Вач ва м-р (эндиликда сэр) Чиманлаъл Сеталвад борарди.

— Ганди, афтидан, сиз учун ҳеч нарса қилиш керак эмас,— деди мени кўриб сэр Ферузшоҳ Меҳта.— Тўғри, биз сиз таклиф қилган резолюцияни қабул қиламиз. Аммо бу мамлакатда биз қандай ҳуқуқларга эгамиз? Ўйлайманки, то ўз мамлакатимизда ҳокимиятга эга бўлмас эканмиз, колонияларда аҳволни яхшилашга эришолмайсиз.

Мен ҳанг-манг бўлиб қолдим. М-р Сеталвад, афтидан, унинг фикрини қўлларди. М-р Вач менга ҳамдардона қараб қўйди.

Мен сэр Ферузшоҳга эътироз билдиришга ҳаракат қилдим, бироқ мендай бир одамнинг Бомбейнинг тожсиз қиролига гап уқдириши мутлақо мумкин бўлмаган нарса эди. Ўз резолюциямни муҳокамага олиб киришга рухсат берилгани билан қаноатланиб қўя қолдим.

— Резолюциянгизни менга кўрсатарсиз, албатта, — деди м-р Вач, менга далда бериш учун.

Мен ташаккур билдирдим-да, кейинги бекатда вагондан тушдим.

Биз Калькуттага етиб келдик. Ташкилий қўмита президентни катта тантана билан кутиб олди. Кўнгиллилардан қаёққа боришимни сўрадим. У мени делегатларнинг бир қисми жойлашган Рипон коллежига олиб борди. Тақдир менга мурувватли эди. Йиғилишлардан бирида мен Локманйа билан бирга ўтириб қолдим. Янглишмасам, у бир кун кейин келганди.

Локманйани, ўз-ўзидан равшанки, унинг дарборисиз тасаввур қилиб бўлмасди. Рассом бўлганимда, мен уни каравотда ўтирган ҳолда тасвирлаган бўлардим. У менинг хотирамда ана шу ҳолатда ўрнашиб қолган. Унинг ҳузурига қадам ранжида қилган сонсиз одамлардан фақат биттаси — ҳозирда марҳум, "Амрита базар патрика" жаридаси муҳаррири бобу Мўтийлаъл Гҳўзенигина эслайман. Келганларнинг қаҳ-қаҳ уриб кулишларию ҳукмдор доираларнинг жинояткорона ишлари ҳақидаги суҳбатларини унутиш мумкин эмасди.

Конгресс ишлаган муҳит ҳақида батафсилроқ ҳикоя қилиб бераман. Кўнгиллилар бир-бирини аямай сўкар эдилар. Борди-ю, сиз улардан бирига бир иш топширгудек бўлсангиз, у буни бошқа биттасига топширар, у эса ўз навбатида, учин-

чисига топширар эди ва ҳоказо. Делегатларга келсак, уларнинг қўлидан умуман бир иш келмас эди.

Мен бир қанча кўнгиллилар билан дўстлашиб олдим ва Жанубий Африка ҳақида уларга гапириб бердим; улар ўзларининг фаолиятсизликларидан бироз хижолат тортишди. Мен уларга жамиятга хизмат қилишнинг пинҳоний маъносини тушунтиришга уриниб кўрдим. Афтидан, улар мени тушунишди. Бироқ хизмат қилиш руҳи бирданига юзага келмайди. У биринчи навбатда хоҳиш борлигини, ундан кейин эса тажрибани кўзда тутади. Ўша соддадил, кўркам йигитларда хоҳишдан кўпи йўқ, аммо тажриба дегани анқонинг уруғи эди. Конгресс йилда бир марта уч кунга йиғиларкан, қолган вақтда ҳеч бир иш қилмас экан. Унинг уч кунлик мажлисларидагина иштирок этиб, қанақа тажриба тўплаб бўларди? Делегатлар кўнгиллилардан ҳеч нимаси билан фарқ қилмасди. Уларда тирноқча ҳам ортиқча тажриба йўқ эди. Уларнинг ўзлари ҳеч иш қилмас эдилар. "Ҳой, кўнгилли, уни қил, ҳой кўнгилли, буни қил", — улар муттасил бир-бирларига шундай буйруқ берар эдилар, холос.

Ҳатто шу ерда ҳам мен дахлсизлик муаммосига дуч келдим. Тамилларнинг ошхонаси бошқа ҳамманикидан бир четда жойлашганди. Тамил делегатлар ёт одамларнинг улар овқатига бир карра назар тушишиданоқ ўзларини ҳақоратланган деб ҳис этар эдилар. Шу боис улар учун коллежнинг бошқа ҳамманикидан девор билан тўсилган компаундида махсус ошхона қурилган эди. У ер ҳар доим тутун ва дим бўлар эди. Бу бир вақтнинг ўзида ошхона, емакхона ва юз-қўл чаядиган жой ҳисобланарди — туйнук-деразасиз қоп-қоронғи бир қути. У менга варндҳари латифасини эслатиб юборди.

"Борди-ю, Конгресс делегатлари ўртасида ноиттифоқлик мавжуд бўлса, — ўйладим мен уҳ тортиб, — унинг сабабчилари орасида қанчалик тарқалганини тасаввур қилса бўлади".

Делегатлар тозаликка зид шароитларда яшашарди. Ҳаммаёқ чилп-чилп лой. Атиги икки-учтагина жамоат ҳожатхонаси бор эди; у ердан анқиётган бадбўй ҳид ҳалигача димоғимдан кетмай, нафратимни уйғотади. Мен бу тўғрида кўнгиллиларга айтдим. Улар менга кескин жавоб беришди:

— Бу бизнинг эмас, ахлатчиларнинг иши.

Мен супурги сўрадим. Мурожаат қилган одамим менга ҳайрон бўлиб қараб қўйди. Мен супургини олдим-да, ҳожат-

хонани тозалаб қўйдим. Халқ шу қадар кўп, ҳожатхоналар шу қадар оз эдики, уларни тез-тез тозалаб туришга тўғри келарди, бунга битта менинг ўзимнинг кучим етмасди. Шу боис мен фақат ўзимни ўзим эплай олардим, холос. Қолганлар эса, афтидан, ифлослик ва сассиққа бепарво эдилар.

Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Айрим делегатлар тунлари ўз заруратларини бажариш учун хоналари айвончасидан фойдаланишдан уялишмасди. Эрталаб буларнинг барини кўнгилларга кўрсатдим. Лекин ҳеч ким тозалаш билан шуғулланишга кўнмади, бу шарафли ишни мен билан баҳам кўришни истамади. Ўшандан буён шароитлар яхшилик томонга хийла ўзгарган бўлса-да, бироқ ҳозир ҳам айрим енгилтак делегатлар ўз ҳожатларини кўнгиллари истаган жойда чиқариб, Конгрессни шармисор қилмоқда эдилар, кўнгиллилар эса ҳар доим ҳам уларнинг орқасини тозалашни истамасдилар.

Борди-ю, Конгресс сессияси узоқроқ давом этадиган бўлса, ўлат тарқалиши ҳеч гап эмасди, чунки у ердаги шароит бунга тўла қулайлик туғдириб бермоқда эди.

КОНГРЕССДА

Ниҳоят Конгресс очилди. Ҳайҳотдай танобий уй, қаддини ғоз тутган кўнгиллилар сафлари ва супада ўтирган оқсоқоллар — булар барчаси менда катта таассурот уйғотди. Бундай гавжум йиғилишда мен қаерга ўтиришимни билмай қолдим.

Президентнинг мурожаати бутун бир китобдан иборат бўлиб, уни бошдан-оёқ ўқиб чиқишнинг иложи йўқ эди. Шу боис айрим жойларинигина ўқиб чиқилди.

Сўнг Ташкилий қўмита сайлови бўлиб ўтди. Гўкҳале мени ўз мажлисига олди.

Сэр Ферузшоҳ резолюциямни муҳокамага киритишга ўз розилигини билдирди, бироқ мен уни қўмитага ким ва қачон таклиф этажагини билолмасдим. Гап шундаки, ҳар бир резолюция бўйича узун-узун, бунинг устига инглиз тилида нутқлар ирод қилинаётган эди ва ҳар бир резолюцияни қайсидир таниқли раҳбар қўллаб-қувватларди. Менинг товушим Конгресс фахрийларининг кўс ноғорадай гумбури остида заиф писиллашдай овоз берди. Кун охирига келиб юрагим тез-тез ура бошлади. Эслашимча, кун охи-

рида муҳокамага киритиладиган резолюциялар яшин тезлигида ўтказиб юборилаётганди. Ҳамма йиғилишни тарк этишга шошиларди. Соат ўн бир эди. Менинг нутқ қиладиган ҳолим қолмаганди. Мен Гўкҳале билан кўришиб олгандим ва у резолюцияни кўриб чиққанди. Мен курсимни унга томон сурдим-да:

— Илтимос, мен учун бирон нарса қилинг,— дедим.

— Сизнинг резолюциянгизни унутганим йўқ. Кўриб турибсиз, улар шошаяпти. Аммо сизнинг резолюциянгиз эътибордан четда қолишига йўл қўймайман,— деб жавоб берди.

— Шундай қилиб, тугатдикми? — сўради Ферузшоҳ.

— Йўқ, йўқ, Жанубий Африка бўйича яна битта резолюция бор. М-р Ганди анчадан бери кутиб ўтирибди, — қичқирди Гўкҳале.

— Сиз бу резолюцияни ўқиб чиқдингизми? — сўради Ферузшоҳ.

— Албатта.

— У мутлақо мақбул.

— Яхши, қани, Ганди уни бизга ўқиб берсин.

Мен титроқ товушда резолюцияни ўқиб бердим. Гўкҳале мени қўллаб-қувватлади.

— Бир овоздан қабул қилинсин, — қичқирди ҳамма.

Бу гапларнинг ҳеч бири менга асло ёқмади. Ҳеч ким резолюциянинг мазмунига чуқурроқ кириб боришни хаёлига ҳам келтирмаётганди. Ҳамма уйга шошарди, Гўкҳале резолюция билан таниш бўлгани сабабидан қолганлар унинг ўқилишини ва тушунишни зарур деб ҳисобламаётганди!

Эрталабдан ўз нутқим борасида безовта бўла бошладим. Беш дақиқа ичида нимани ҳам гапира олардим? Мен яхши тайёргарлик кўргандим, аммо сўзлар бошқача эди. Мен нутқни ўқиб беришга эмас, бадиҳа билан сўзлашга қарор қилдим. Бироқ Жанубий Африкада орттирганим нутқ енгиллиги, афтидан, бу гал менга панд берди.

Навбат менинг резолюциямга етиб келганда, м-р Вач менинг исмимни айтди. Мен ўрнимдан турдим. Бошим айланиб кетди. Бир амаллаб резолюциямни ўқиб бердим. Кимдир Ҳиндистондан муҳожирликка кетиш тараннум этилган достонни машинкада босди ва нусхаларни делегатларга тарқатиб чиқди. Мен достонни ўқиб бердим-да, Жанубий Африкадаги муҳожирларнинг дарду аламлари ҳақида гапира

бошладим. Худди шу паллада м-р Вач қўнғироқни чалди. Ҳали беш дақиқа гапириб бўлмаганимга ишончим комил эди. Бу менда ҳали икки дақиқа вақт борлигидан огоҳлантириш эканини билмагандим. Бошқаларнинг ярим соатлаб, чорак кам бир соатлаб гапирганларини эшитганман, уларни қўнғироқ чалиб гапдан тўхтатиб қўймасдилар. Мен дилим қаттиқ оғриб, раис қўнғироқ чалиши ҳамон жойимга чўкдим. Бироқ болаларча соддадиллик билан мен ўшанда достонда сэр Ферузшоҳга жавоб борлигини ҳис этган эдим. Резолюция ҳеч қандай эътирозга сабаб бўлмади. Ўша кунларда меҳмонлар ва делегатлар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ эди. Овоз беришда униси ҳам, буниси ҳам иштирок этарди. Менинг резолюциям худди шундай қабул қилинди ва у мен учун ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмай қолди. Шундай бўлса-да, унинг Конгресс томонидан қабул қилиниши юрагимни севинч ва умидга тўлдирди. Конгресснинг эътирофи бутун мамлакат эътирофи эканини англаш ҳар қандай одамни қувонтирмай иложи йўқ.

ЛОРД КЕРЗОН ДАРБОРИ

Конгресс мажлислари тугади, бироқ Савдо палатасига боришим ва менинг Жанубий Африкадаги ишимга дахлдор бир қанча одамлар билан учрашишим керакли важидан Калькуттада яна бир ой қолиб кетдим. Меҳмонхонада ётмасликни афзал билиб, Ҳинд клубида хона олиш учун тавсиянома олдим. Бу клуб аъзоларининг кўпчилиги таниқли ҳиндлар бўлиб, улар билан танишиш, шу баҳонада уларни Жанубий Африкада ишлашга қизиқтириш ниятида эдим.

Гўкҳале биллиард ўйнагани клубга тез-тез келиб турарди. Менинг Калькуттада яна бирмунча вақт қолишимни билиб, мени ўзиникига келиб туришимни таклиф этди. Мен таклиф учун миннатдорчилик билдирдим, аммо уникига ўзим боришни ноқулай ҳис этдим. Гўкҳале бир-икки кун кутиб турди-да, кейин ўзи ёнимга келди. Мени кулбаи вайронамдан қидириб топди-да, шундай деди:

— Ганди, сиз мамлакатда қолишингиз керак. Хонани эса ўзгартирмасангиз, бўлмайди. Сиз иложи борича кўпроқ одамлар билан алоқа ўрнатишингиз керак. Сизнинг Конгресс учун ишлашингизни истардим.

Гўкҳаленинг уйида кечирган ҳаётимни тавсифлашдан олдин Ҳинд клубида рўй берган бир воқеани айтиб бермоқчиман.

Тахминан шу вақтда лорд Керзон дарбор чақирди. Дарборга таклиф этилганлардан баъзи рожа, маҳарожалар клуб аъзолари эди. Мен ҳар доим уларни клубда ажойиб бенгал дҳўтийси, кўйлак ва бўйинбоғда кўрар эдим. Дарборга боришда улар фақат хонсомонлар киядиган шимда, ялтироқ ботинкаларда бўлар эдилар. Буни кўриб хафа бўлиб кетдим ва уларнинг биттасидан кийимни ўзгартириб олиши сабабини сўрадим.

— Биз ўзимиздан ўтганини ўзимиз биламиз. Бойлик ва мансабдан ажралиб қолмаслик учун қанақанги хўрликларга чидашимиз фақат ўзимизгагина аён, — жавоб берди у.

— Хонсомоннинг мана бу саллаларию ярқироқ ботинкаларга нима дейсиз? — сўрадим мен.

— Биз билан хонсомоннинг ўртасида фарқ борми денг? — сўради у ва қўшимча қилди:

— Биздаги хонсомонлар ўзимизники, биз эса — лорд Керзоннинг хонсомонларимиз. Борди-ю, қабулда иштирок этмасак, кўп ўтмай ҳолимиз вой бўлади. Агар мен ўз кийимимда келсам, буни ҳақорат деб тушунишади. Сиз ҳали мени лорд Керзон билан гаплашмоқчи деб ўйлаётгандирсиз? Тушингизни сувга айтинг!

Бу қадар очиқ дил одамга қаттиқ раҳмим келиб кетди ва мен яна бир дарборни эсладим. У Ҳинд дорилфунуни пойдевори кўтарилиши муносабати билан ташкил этилган бўлиб, биринчи ғиштни лорд Хардинг қўйган эди. Дарборда, маълумки, рожа ва маҳарожалар ҳам иштирок этаётганди. Пандит Малвияжий мени махсус таклиф қилган ва мен келган эдим.

Аёлларга ўхшаб ясан-тусан қилиб олган маҳарожаларга кўзим тушиши билан ҳафсалам пир бўлди — эгниларида шойи пижамалар ва ачканлар, бўйинларида дур-маржонлар, билакларида билагузуклар, саллаларида дур ва олмос шокилалар. Булар ҳам етмагандай белларида тилла сопли шамширлар осилиб турарди.

Булар барчаси қироллик шавкатининг эмас, балки қуллик асоратлари эканини ҳис этиб турардим. Кўнглимга бу ошиқлик тимсолларини улар ўз ихтиёрлари билан кийганлар деган ўй келди, бироқ менга айтишдики, мана бунга ўхшаган маросимларда рожалар ўзларининг бор тақинчоқ-

ларини тақиб олишлари шарт экан. Билишимча, айримлар ҳатто дарборга ўхшаган алоҳида тантаналардан ташқари вақтда қимматбаҳо тақинчоқлар тақишни ва башанг кийинишни хоҳламас эканлар.

Бу маълумотлар қанчалик тўғрилигини билмадиму, аммо бошқа пайтларда улар тақинчоқларни тақиш-тақмасликларидан қатъи назар вице-қирол дарборига фақат хотинларгагина ярашадиган тақинчоқларни тақиб бориш турган-битгани шармандаликдир.

Бойлик, ҳокимият ва мартаба деб инсон содир этган гуноҳлар ва қилмишлар тўлови нақадар оғир!

ГЎКҲАЛЕНИКИДА ЎТГАН БИР ОЙ

Гўкҳаленикига келганимнинг биринчи кунидан бошлаб ўзимни уйдагидай ҳис этдим. У менга укасидай муомала қилар, феъл-атворимни ўрганар ва менинг ҳеч нимадан қисилмаслигимни кузатар эди. Хайриятки, менинг эҳтиёжларим ғарибона эди ва ҳамма ишни ўзим қилиб ўрганганим боис чет кишилар хизматига ҳаддан ташқари кам муҳтожлик сезардим. Ҳамма ишимни ўзим қилиб ўрганганим, саришталигим, орасталигим ва ички интизомим унда кучли таассурот қолдирганди ва у кўпинча том маънода мени мақтаб кетарди.

Назаримда, унинг мендан сир тутадиган нарсаси йўқ эди. У уйларида бўлган барча етук одамлар билан таништирди. Энг яхши эсимда қолгани д-р (эндиликда сэр) П.Рай эди. У шундоқ ёнимизда турарди ва тез-тез Гўкҳаленикига келиб турарди.

Гўкҳале уни қуйидагидек таништирди:

— Бу профессор Рай. У ойига саккиз юз рупия ишлаб топади, бироқ ўзига қирқ рупия олиб қолади, қолганларини жамоат эҳтиёжларига бериб юборади. У уйланмаган ва уйланмоқчи ҳам эмас.

Шундан буён д-р Рай кам ўзгарганди. У ҳозир қандай бўлса, ўшанда ҳам шунақа оддий кийинар эди, бор-йўқ фарқи шундаки, энди, ўз-ўзидан маълум, кҳадийдан тикилган кўйлакда юради, илгари эса ҳинд фабрика сурупидан киярди. Мен Гўкҳале билан д-р Райнинг гапларини эшитиб тўймасдим, чунки уларнинг суҳбатлари ҳар доим ижтимо-

ий фаровонликка тааллуқли бўлар ва тарбиявий аҳамият касб этарди. Бироқ улар гоҳо жамоат арбобларини танқид қилганларида менга ёқмай кетарди. Натижада илгари менга толмас курашчи бўлиб кўринган одамлар ўз улуғликларидан маҳрум бўлардилар.

Гўкҳаленинг ишини кузатиш ҳам севинчли, ҳам ибратли эди. У бирон дақиқа вақтини бекор кетказмасди; ўзининг шахсий муносабатлари ва дўстона алоқаларини бутунлай ижтимоий фаровонлик манфаатларига бўйсундирганди. Унинг барча суҳбатлари нуқул Ҳиндистон фаровонлиги ҳақида бўлар, уларда ёлғон ва носамимийликдан асар ҳам бўлмасди. У ҳар доим Ҳиндистоннинг қашшоқлиги ва мазлумлиги тўғрисида ўйлар ва гапирар эди. Кўплар уни бошқа нарсаларга қизиқтиришга ҳаракат қилар эдилар, лекин у яккаш шундай жавоб берар эди:

— Бу ёғини сизларга қўйиб бердим, мен эса, келинг, ўз ишимдан қолмай. Мен Ҳиндистон учун озодлик истайман. Биз унга эришгач, бошқа нарсалар ҳақида ўйлаш мумкин бўлади. Бутун вақт ва кучимни сарфлаш учун бугунги кунда шу кифоя.

Унинг Раниде олдидаги ҳурмати ҳар бир қадамда яққол кўриниб турарди. Ҳар қандай масала бўйича Раниденинг фикри унинг учун ҳал қилувчи фикр бўлар ва у кўпинча ундан иқтибослар келтирарди. Гўкҳале мунтазам тарзда Раниденинг ўлган куни (ёки туғилган куни, аниқ эсимда йўқ)ни нишонлар эди. Гўкҳаленикида яшаб турган вақтимда ҳам шундай бўлган эди. Мендан ташқари, ўша вақтда у билан унинг дўстлари — профессор Катавате ва судьянинг ёрдамчиси ҳам бўлар эдилар. Гўкҳале бизларни тантанада иштирок этиш учун таклиф қилди ва Раниде борасидаги хотираларини сўзлаб берди. У Ранидени, ҳар ҳолда, Теланг ва Мандлин билан қиёслади. У Телангнинг мафтункор услубини ва ислоҳотчи сифатида Мандлиннинг улуғворлигини, ўз мижозларига ғамхўрлигини эслар экан, у бизга бир латифани сўзлаб берди, унга кўра, ҳар доим кетадиган поездига у бир кун кечикиб қолади, Мандлин мижозини ҳимоя қилиши лозим бўлган судга вақтида етиб бориш учун махсус поездга буюртма беради. Бироқ Раниде, деди Гўкҳале, ўзининг ҳартарафлама истеъдоди билан улардан баланд турарди. У нафақат буюк судья, балки худди ўшандай даражадаги буюк тарихчи, иқтисодчи ва ислоҳотчи эди.

Судья ўлароқ, у барибир Конгресс мажлисларига дангал бораверарди. Ҳамма унинг зийраклигига шунчалик ишонардики, у таклиф этган қарорларни муҳокамасиз қабул қилар эди. Ўз устозининг ақлий ва руҳий сифатларини таърифу тавсиф қилиш, шубҳасиз, Гўкҳалега чексиз лаззат бағишлар эди.

Гўкҳале ўша вақтларда соябонли аравада юрарди. Бунга қанақа зарурият бўлганини мен тушунмадим ва бир куни таънаомуз сўрадим:

— Наҳотки трамвайда юра олмасангиз? Ёки бу раҳбар обрўйига путур етказадими?

Менинг танбеҳим, назаримда, унга айил ботди, шекилли, шундай деди:

— Демак, сиз ҳам мени тушунмас экансиз! Мен ўз маошимни шахсий манфаатларимга сарфламайман. Мен сизнинг эркинлигингизга ҳавас қиламан, шунинг шарофати билан сиз трамвайда юра оласиз, мен эса, афсуски, ундай қилолмайман. Борди-ю, сиз ҳам мен каби мана шундай кенг оммага танилиш қурбони бўлганингизда, сизга ҳам қийин ва ҳатто трамвайда юришингиз амримаҳол бўларди. Раҳбарлар ҳамма нарсани шахсий машғулотлари учун қиладилар, деб ўйлаш тўғри эмас. Сизнинг оддий ҳаёт тарзингиз менга ёқади ва мен ҳам иложи борича оддий яшашга ҳаракат қиламан, бироқ мендай бир одам учун баъзи чиқимлар қилиш зарурийдир.

Шу тариқа менинг иштибоҳларимдан биттаси осон бартараф бўлди, аммо тағин бир эътирозим қолганди.

— Лекин сиз сира сайр қилгани ҳам чиқмайсиз, — дедим мен. — Доим сирқовланиб юрганингизга ажабланмаса ҳам бўлади. Наҳотки жамиятга хизмат қилиш жисмоний машқлар учун ҳам вақт қолдирмаса?

— Ўзи сайр учун бўш вақтим қолишини сира кўрганмисиз? — жавоб берди у.

Мен азбаройи Гўкҳалени ҳурмат қилганимдан ҳеч қачон унга қарши гап гапирмас эдим. Гарчи унинг жавобидан мен қаноатланмаган бўлсам-да, бу гал ҳам сукут сақладим. Ўшанда ва ҳозир ҳам одамнинг қанча иши бўлишидан қатъи назар, худди овқат каби киши жисмоний машқлар учун ҳам етарли пайт топиши керак деб ҳисоблайман. Жисмоний машқлар иш қобилиятини сусайтирмайди, аксинча, уни оширади деб ўйлайман...

...Шундай қилиб, менинг Гўкҳаленикида туришим Калькуттадаги ишларимни анча осонлаштирди, энг таниқли бенгал оилалари билан танишишим учун имкон яратди ва менинг Бенгалия билан узвий алоқаларимга тамал тоши қўйди.

Бу унутилмас бир ой тўғрисидаги кўп хотираларни ташлаб ўтишимга тўғри келади. Мен фақат Бирмага қилган қисқа муддатли саёҳатим ҳақида ва у ердаги фунгилар хусусида эслатиб ўтаман, холос. Улардаги ҳаётга бўлган умидсизлик мени ҳайратга солди. Мен олтин ибодатхонани кўрдим. Ибодатхонада сонсиз майда шамлар ёқиб қўйилгани менга ёқмади, саждагоҳ ёнида изғиб юрган каламушлар эса Свамий Даёнанднинг Мўрвийдаги бошидан кечирганлари ҳақида ўйлашимга мажбур қилди. Эркин ва жўшқин Бирма аёллари менга ёқди, танбал эркаклар эса оғир таассурот қолдирди. Ўзимнинг қисқа саёҳатим давомида мен шу нарсага амин бўлдимки, Бомбей — Ҳиндистон бўлмагани каби, Рангун ҳам Бирма эмас эди ва биз Ҳиндистонда инглиз савдогарлари ўртасида даллол бўлганимиздай, бу ерда, Бирмада инглиз савдогарлари билан биргаликда биз бирмаликлардан худди шундай даллоллар сифатида фойдаланамиз.

Бирмадан қайтиб келгач, мен Гўкҳале билан хайрлашдим. Ажрашиш оғир эди, аммо Бенгалиядаги, тўғрироғи Калькуттадаги ишимни тугатган эдим ва у ерда ортиқ қолишим учун асос йўқ эди...

ИЙМОН СИНОВИ

Гарчи Фортда хона ва Гургаунда уй ижара олган бўлсамда, Худо у ерда туришимни буюрмаган экан. Янги уйга кўчиб ўтишимиз билан бир неча йил муқаддам сувчечакнинг оғир тури билан оғриган иккинчи ўғлим Манилаъл безгакка чалиниб қолди, боз устига укаси ҳам шамоллаб қолиб, тунлари алаҳсираб чиқарди.

Докторни чақирдик. У дори таъсир қилиши қийин, аммо товуқ шўрва билан тухум наф қилади, деди.

Манилаъл энди ўн ёшдан ўтган бола эди, шу боис унинг айтганларига кираверишмумкин эмасди. Унинг мураббийи сифатида буни мен ҳал қилишим керак эди. Доктор жуда яхши парс кишиси эди, унга бизлар ўтхўрлармиз, ўғлимга айтган таомларингиздан биронтасини ҳам беролмайман,

деб тушунтирдим. Балки бошқа бир нарсани маслаҳат берарсиз?

— Ўғлингизнинг ҳаёти хавф остида, — деди оққўнгил доктор. — Биз унга сув аралаштирилган сут беришимиз мумкин, аммо бу унинг учун тўйимли эмас. Ўзингизга маълумки, мени кўплаб ҳинду оилаларига таклиф қиладилар ва у ерда мен ёзиб берган нарсаларга сира эътироз билдирмайдилар. Ўйлайманки, сиз ҳам фарзандингизга нисбатан бу қадар бешафқат бўлмассиз.

— Айтган гапларингизнинг бари тўғри, — дедим мен. — Доктор сифатида сиз бошқача йўл тутмайсиз, аммо менинг зиммамда улкан масъулият турибди. Агар ўғлим катта йигит бўлганида, ўз-ўзидан равшанки, нима истайсан деб ўзидан сўраган ва унга ҳурмат билан муомала қилган бўлардим. Лекин, айни ҳолда, мен ҳамма томонини ўйлаб кўришим ва унинг учун бир қарорга келишим керак. Менимча, фақат мана шундай пайтларда инсон иймони ҳақиқий синовга дуч келади. Билмадим, тўғрими ёки йўқми, аммо ўз диний эътиқодимга кўра одам гўшт, тухум ва шунга ўхшаган нарсалар емаслиги керак, деб ўйлайман. Бизни ўлмайдиган ҳолда тутиб турадиган овқат билангина чекланмоғимиз керак. Ҳатто ҳаётнинг ўзини деб ҳам муайян ишларни қилмаслик лозим. Менинг тушунчамдаги дин ҳатто мана бундай ҳолларда ҳам на менга, на менинг яқинларимга гўшт ва тухум ейишга рухсат беради. Шу боис сиз айтган нарса ҳақида таваккал қилишга мажбурман. Аммо сиздан бир ўтинчим бор. Сизнинг маслаҳатларингиздан фойдалана олмаслигим боисидан сув муолажасини синаб кўришни таклиф этаман. Уни қандай қўллашни биламану нафас ва томир уришини қандай кузатишни билмайман. Агар сиз вақти-вақти билан ўғлимнинг юрагига қулоқ солиб, унинг аҳволидан мени воқиф қилиб турсангиз, сиздан миннатдор бўлар эдим.

Доктор муддаомни тушунди ва илтимосимни қондиришга рози бўлди. Гарчи Манилаъл ҳали мустақил қайси йўлни танлашни билмаса-да, мен унга доктор билан суҳбатимизни сўзлаб бердим ва унинг фикри қандайлигини сўрадим.

— Сув муолажангизни синаб кўра қолинг, — деди у. — Мен товуқ шўрвани ҳам, тухумни ҳам хоҳламайман.

Гарчи, агар унга бу таомлардан қайси бирини берса ҳам, эҳтимол, тановул этиши мумкинлигини англаб турсам-да, бундан суюниб кетдим.

Менга Куне услуби бўйича муолажа маълум эди ва уни синаб кўргандим. Бундан ташқари, бундай ҳолларда рўза ҳам жуда фойдали эканини билардим. Куне услубини қўллаган ҳолда мен Манилаълни белигача сувга ўтқаздим ва ваннада уч дақиқадан кўпроқ тутиб турдим. Сўнг уч кунгача унга фақат сув аралаштирилган пўртаҳол шарбати бериб турдим.

Бироқ ҳарорат тушмади ва 38 даражага етди. Тунлари Манилаъл алаҳсирарди. Мен ташвишлана бошладим. Менинг тўғримда нималар дейишмайди энди? Манилаълнинг акаси нима деб ўйлайди? Бошқа докторни чақирсаммикан? Аюрведа врачи хизматидан фойдалансам бўлмайдими? Ота-оналарнинг ўз нағмаларини болаларга тарқатишга нима ҳақлари бор?

Бунга ўхшаган ўйлар менга тинчлик бермасди. Сўнг тескари жараён бошланди. Мен ўғлимни ўзим даволанган усулда даволаётганимни кўриб, ўз-ўзидан маълумки, Худо завқланаётганди. Мен сув муолажасига ишонардим ва алопатларга эса унчалик ишонмасдим. Жуда нари борганда улар тажриба қилишлари мумкин, холос. Ҳаёт ипининг учи Худонинг қўлида эди. Нима учун бу ҳаётни унга ишонмаслик ва уни деб мен тўғри дея эътироф этган муолажани давом эттирмаслик керак экан?

Бир-бирига зид фикрлардан миям ғовлаб кетди. Тун чўкди. Мен Манилаъл билан бирга унинг тўшагида ётардим. Уни ҳўл чойшабга ўрашга қарор қилиб, ўрнимдан турдим, чойшабни намладим, сиқдим ва унга Манилаълни ўрадим, фақат бошини чиқариб қўйдим, сўнг устидан иккита адёлни ёпдим. Бошига ҳўл сочиқ қўйдим. Унинг аъзойи бадани қиздирилган темирдай лов-лов ёнарди. Бадани қуп-қуруқ бўлиб, бир томчи ҳам тер чиқмаётганди.

Манилаълга қараб туришни онасига топширдим-да, ҳорғин ва ғамгин ҳолда ташқарига чиқдим, бироз ҳаво олгани Чаупатигача ўтиб келмоқчи бўлдим. Соат ўнлар эди. Ўткинчилар сийрак. Ўйга чўмганимдан мен уларни деярли кўрмаётгандим ва ўзимча такрорлар эдим:

— Менинг ор-номусим сенинг қўлингда, эй тангрим, синов соати бу.

Мен "Ром номи барҳақ" дуосини замзама қилардим. Бирмунча вақт ўтганидан кейин юрагим дук-дук қилганча қайтиб келдим.

Хонага кирар-кирмас Манилаълнинг овози қулоғимга чалинди:

— Қайтиб келдингизми, ота?

— Ҳа, болажоним.

— Илтимос, мени бўшатинг, олов бўлиб ёнаяпман.

— Терладингми, қўзичоғим?

— Жиққа ҳўлман. Илтимос, мени ечинг.

Мен қўлимни унинг пешонасига қўйдим. Боланинг пешонасида терлар реза-реза бўлиб турарди. Ҳарорат тушганди. Мен Худога шукроналар айтдим.

— Манилаъл, энди безгагинг ўтиб кетади. Яна озгина терлашинг керак, шундан кейин сени ечаман.

— Йўқ, отажон, мени бу ўтхона ичидан олиб чиқинг. Кейин, агар истасангиз, майли, яна ўранг.

Чалғитишга ҳаракат қилиб, уни яна бир неча дақиқа ўроғлигича ушлаб турдим. Тер манглайидан жилғадай оқиб тушарди. Мен уни ечдим-да, қуп-қуруқ бўлгунча артдим. Ота билан бола битта тўшакда уйқуга кетдик.

Биз тош қотиб ухладик. Эртаси куни Манилаълнинг безгаги унча хуруж қилмади. Қирқ кунгача уни сут ва мева шарбати аралашмасида сақлаб турдим. Аммо энди унинг учун қўрқмай қўйгандим. Бу безгакнинг сурункали тури эди, аммо ўша пайтдан бошлаб биз энди касални даф эта олардик.

Ҳозир Манилаъл ўғилларим ичида энг бақуввати. Тузалиб кетгани учун у кимдан миннатдор бўлсин: Худонинг марҳаматиданми, сув муолажасиданми ёки яхши парваришу қаттиқ парҳезданми? Буни ҳар ким ўз иймон-эътиқодига кўра ўзи ҳал қилсин. Мен эса ор-номусимни Худо сақлаб қолганига ишонаман ва бу ишончни бугунги кунгача асраб келаяпман.

ЯНА ЖАНУБИЙ АФРИКАГА

Манилаъл тузалиб борарди, бироқ Гургаундаги уйда яшаш жуда нобоплигига ишончим комил бўлди. У ер рутубатли ва қоронғи эди. Шри Ревшанкар, Жагживан билан маслаҳатлашиб, Бомбей атрофидан бир яхши бунгалони ижара олишга

қарор қилдим. Мен Бандра ва Санта Крусда қидирув билан машғул бўлдим. Лекин Бандрада кушхона бор эди ва шу боис у ерда туришга кўнглимиз бўлмади. Гҳўткўпар ва унинг теварак-атрофи денгиздан анча узоқда эди. Охири Санта Крусдаги Черчгейттача биринчи классга мавсумий чипта сотиб олдим ва гоҳо ўз купемда биринчи класснинг ягона йўловчиси эканимдан суюнардим. Кўпинча Бандрага борардим, у ердан тезкор поездга ўтириб, тўғри Черчгейтга етиб келардим.

Бомбейда оқловчилик тажрибам ўзим кутганимдан ҳам муваффақиятлироқ борар эди. Жанубий африкалик мижозлар менга турли ишларни топширишарди ва тирикчилигим учун шунинг ўзи бемалол етиб-ортарди.

Олий судда иш олишга ҳалигача муваффақ бўлганим йўқ эди. Гарчи ҳеч қачон иштирок этишга қарор қилмаган бўлсам-да, ўша вақтларда ташкил этиладиган суд жараёнини саҳналаштиришда қатнашар эдим. Эсимда, бош ролни ҳар доим Жамиатрам Нанабҳай ўйнарди. Бошқа янги оқловчиларга ўхшаб, мен билимимни ошириш ҳақида қайғуришдан кўра кўпроқ денгиздан келаётган енгил сув тўзонидан ҳузурланиш учун Олий суддаги ишларни тинглар эдим. Қарасам, бундай қиладиган битта мен эмас эканман — бу одат тусига кирган бўлиб, бундан ҳеч ким уялмас экан.

Мен Олий суд кутубхонасига қатнай бошладим, янги танишлар орттирдим ва яқинда Олий судда иш олишимни сеза бошладим.

Бир томондан, қайсидир маънода ўз касбимни ўзлаштириб бўлгандим, бошқа томондан, Гўҳҳале мени кузатишда давом этар ва менинг ҳисобимга ўз режаларини тузарди. Ҳафтада икки-уч марта идорамга келиб кетар, кўпинча ёнида менга таништирмоқчи бўлган дўстларидан битта-яримтаси бўларди ва ўзининг иш услублари ҳақида сўзлар эди.

Бироқ, айтиш мумкинки, Худо режаларимни амалга оширишга ҳеч йўл бермади ва ҳаётимни ҳар доим ўзи хоҳлаган томонга буриб келди.

Ўзим ёқтирган бир ишга ана кираман-мана кираман деб турган эдим, кутилмаганда менга Жанубий Африкадан қуйидаги мазмунда телеграмма келиб қолди: "Чемберлен келиши кутиляпти. Илтимос, зудлик билан қайтиб келинг". Мен ваъдамни эсладим ва пул юборган заҳотингиз йўлга

чиқаман деб хабар бердим. Кўп ўтмай жавоб олдим, идора ижарасидан воз кечдим ва Жанубий Африкага йўл олдим.

Жанубий Африкада бир йилча тураман деб ўйлаган эдим, шу боис хотиним ва болаларимни ижарага олган бунгалода қолдирдим.

Ўша вақтда она юртида ўзига иш тополмаган қобилиятли йигитлар бошқа мамлакатларга бош олиб кетишлари керак деб билардим. Шу боис ўзим билан тўрт-беш ўсмирни олиб олгандим, шулардан бири Маганлаъл Ганди эди.

Гандилар оиласи катта эди. У ҳозир ҳам катта. Мен юрилмаган сўқмоқдан юришни хоҳлаган ва чет элга кетишга ҳаракат қилган ҳамма одамни топишга қарор қилдим. Отам ўшалардан айримларини давлат хизматига шайлантиришга муваффақ бўлган эди. Мен эса уларни мана шу жодудан халос қилишни мақсад қилиб қўйгандим. Мен уларга бошқа ишни бера олмас ва бермоқчи бўлган ҳам эмасдим, балки уларнинг ўз кучларига ишонч ҳосил қилишларини истар эдим, холос.

Мен бу йигитларнинг ўз мақсадларини менинг мақсадларимга мос қилиб олишларига кўндиришга ҳаракат қилардим. Маганлаъл Гандига ўгит бера-бера кўндирганим энг катта муваффақиятим бўлди. Аммо бу ҳақда кейинроқ гапириб бераман.

Хотин-бола-чақаларим билан айрилиқ, изга тушган ҳаётнинг бузилиши ва аниқликдан ноаниқлик томон ўтиш — булар бари бирмунча вақтгача мени қийнади, аммо мен ўзимни ҳаёт ноаниқлигига ўргатиб олдим. Ҳақиқат саналмиш Худодан бошқа ҳамма нарса ноаниқ бўлган бу дунёда бирон-бир аниқ нарсани кутиш керак эмас. Биз билан бирга ва теварак-атрофимизда намоён бўлаётган ва ўтиб бораётган ҳамма нарса ноаниқ, ўткинчидир. Бироқ аниқлик ниқоби остида яширинган олий мавжудот бор ва шу аниқликнинг жилвасини илғаб ола билган ва уни вужудига жо қила оладиган одам Худонинг марҳаматига ноил одамдир. Бу ҳақиқатни қидириш ҳаётнинг олтин фароғати ҳисобланади.

Дурбанга вақтида етиб келдим. Иш менга мунтазир эди, чунки Чемберлен депутатларни қабул қилиш кунини олдиндан белгилаб қўйганди. Мен унга топшириш учун ҳукумат номига илтимосномани тузишим ва депутатларга ҳамроҳлик қилишим керак эди.

М-р Чемберлен Жанубий Африкадан 35 миллион фунт стерлинг совға олишга ҳамда инглиз ва бурларнинг қалбини забт этишга муваффақ бўлган эди. Шу боис у ҳинд вакилларини совуқ қарши олди.

— Биласиз, — деди у, — империя ҳукумати ўзини ўзи бошқарувчи мустамлакаларда катта ҳокимиятга эга эмас, аммо сизнинг имкониятларингиз бизга асослидай туюлади ва мен қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Бироқ сизнинг ўзингиз ҳам, агар овруполиклар ичида яшашни хоҳласангиз, улар билан муроса қилишга ҳаракат қилмоғингиз керак.

Вакилларнинг бу жавобдан ҳафсалалари пир бўлди. Менинг ҳам тарвузим қўлимдан тушди ва биз ҳаммасини янгитдан бошлашимиз кераклигини англадим. Мен юзага келган вазиятни ҳамкасбларимга тушунтириб бердим.

Бундоқ олиб қараганда, м-р Чемберленнинг жавоби тўғри эди. Унинг ҳамма гапни юзимизга айтгани қайтага яхши ҳам бўлди. У кучлининг ҳақлиги, ҳар доим ҳақлиги ҳақида, бошқача айтганда, қиличи борнинг ҳуқуқи ҳақида бизга жуда босиқ-вазминлик билан эслатди.

Аммо бизда қилич йўқ эди. Абжағи чиққан асабу мушакларимизга қилич билан ҳамла қилишнинг ҳожати ҳам қолмаганди.

М-р Чемберлен Жанубий Африкада жуда оз бўлди. Агар Сринагардан Коморин бурнигача 1900 мил, Дурбандан Кейптаунгача камида 1100 мил эканини ҳисобга олса, у бу улкан масофани яшин тезлигида босиб ўтиши керак бўларди.

Наталдан у Трансваалга шошиларди. Мен ҳиндларнинг аҳволи ҳақида маълумот тайёрлашим ва унга топширишим керак эди. Бироқ Преторияга қандай етиб бораман? У ерда истиқомат қилган қабиладошларим у ёққа зудлик билан жўнашимга рухсат олиб бера олмас эдилар. Уруш Трансваални ҳувиллаган саҳрога айлантириб ташлаганди. На озиқ-овқат, на кийим-кечак етказишнинг иложи бор эди. Дўконлар бўм-бўш ёки танбалаб ташланган эди ва уларни яна молларга тўлдириб ва савдони бошлаб юбориш учун вақт талаб этиларди. Озиқ-овқат аҳволининг яхшиланишини кутишарди, ҳозирча эса ҳатто аёлларга ҳам уйга қайтишга рух-

сат беришмасди. Шу боис ҳар бир трансваалчи ўзинг учун ўл етим қабилида иш кўрарди. Рухсатнома олиш овруполик учун чўт эмасди, аммо ҳинд учун бу ҳаддан ташқари қийин эди.

Уруш пайтида Жанубий Африкага Ҳиндистон ва Цейлондан жуда кўп амалдорлар, ҳарбийлар келган эди, Британия ҳукумати улардан Жанубий Африкада қолишни мўлжаллаётганларни биринчи галда таъминлашни ўзининг бурчи деб билар эди. Ҳукумат барибир янги амалдорлар тайинлашга мажбур эди, мана бу тажрибали одамлар эса айни муддао бўлди. Айрим амалдорларнинг топқирликлари туфайли янги идора ташкил этилганди. Уларнинг истеъдодлари шунда намоён бўлди.

Занжилар учун аллақачон алоҳида идора тузиб бўлишганди. Нима учун бундай ҳолда шунга ўхшаган нарсани осиёликлар учун ҳам ташкил этиб бўлмас экан? Бу гапда жон бор эди. Трансваалга келганимда, бундай идора ташкил этилган ва ўзининг пайпасловчи қўлларини тобора узоқроқ чўзмоқда эди. Қайтиб келган қочоқларга рухсатнома берадиган амалдорлар уни ҳар кимга ҳам бера олар эдилар, аммо янги идоранинг аралашувисиз осиёликлар учун бундай мурувватни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Амалдорлар бундай мулоҳаза қилишарди: агар идора тавсияси билан рухсатнома берилгудек бўлса, уларнинг ўз ташвиш ва масъулиятлари сусаяди. Уларнинг топган гапи шу эди, холос. Аслида гап шунда эдики, ўз мавжудлигини оқлаш учун янги идора — ишга, унинг ходимлари эса — пулга муҳтож эди. Борди-ю, қиладиган иш бўлмаса, идорани кераксизга чиқаришлари ва тарқатишлари мумкин эди. Шу боис унинг раҳбарлари нима билан шуғулланишни ўзлари ўйлаб топар эдилар.

Ҳиндлар мана шу идорага мурожаат қилишлари керак эди. Кўп кунлардан кейингина жавоб ола билар эдилар. Трансваалга қайтишни хоҳловчилар кўп эди ва дарҳол даллолларнинг бутун бир қўшини пайдо бўлди — улар амалдорлар билан биргаликда камбағал ҳиндларни талар эдилар. Менга айтишларича, ишончномасиз рухсатнома олиб бўлмас экан, баъзан эса ишончнома бўлган тақдирда ҳам 100 фунт стерлингача пора беришга тўғри келаркан. Шундай қилиб, мен учун барча йўллар ёпиб қўйилгандек эди. Мен ўзимнинг

эски ошнам, Дурбандаги катта полиция зобити олдига бордим ва унга дедим:

— Илтимос, мени рухсатнома берадиган амалдор билан таништириб қўйсангиз ва рухсатнома олишимга ёрдамлашсангиз. Ўзингиз билгандек, илгари мен доим Трансваалда истиқомат қилиб келганман.

У шартта шляпасини кийди, йўлга тушди ва менга рухсатнома олиб берди. Поезд жилишига атиги бир соат қолганди. Юкларим тайёр эди. Мен катта полиция зобити Александерга миннатдорлик билдирдим-да, Преторияга жўнаб кетдим...

ОСИЁДАН КЕЛГАН МУСТАБИДЛАР

Янги идорага раҳбарлик қилувчи амалдорлар менинг Трансваалга қандай кириб олганимни ҳеч тушунолмасдилар. Амалдорлар ҳузурларига келган ҳиндлардан сўраб-суриштирар эдилар, бироқ улар аниқроқ бир нарса айтолмасдилар. Шу боис амалдорларда бир шубҳа пайдо бўлганди — мен ўзимнинг олдинги таниш-билишларимдан фойдаланиб, рухсатномасиз кириб олганман. Бундай ҳолда мени ҳибсга олишлари керак эди!

Ҳар қандай катта уруш тугаганида ҳукумат идораларини махсус ваколатларга кўмиб ташлаш одати бор. Жанубий Африкада ҳам шундай бўлган эди. Ҳукумат "Тинчликни сақлаш ҳақида декрет" чиқарди, унга кўра Трансваал ҳудудига рухсатномасиз кирган ҳар қандай одам ҳибсга олинар ва қамоққа ташланарди. Шу декрет асосида мени ҳам ҳибсга олиш тўғрисидаги масала кўндаланг бўлганди, бироқ рухсатномани кўрсат дейишга ҳеч кимнинг юраги бетламаётганди.

Ўз-ўзидан маълумки, амалдорлар телеграмма билан Дурбандан сўраб билганлар. Менга рухсатнома берилганини билгач, уларнинг жуда ҳафсалалари пир бўлди. Бироқ улар биринчи омадсизликданоқ ўзларини мағлуб деб тан оладиган анойилардан эмасдилар. Гарчи мен Трансваалга келишга муваффақ бўлсам-да, улар менинг м-р Чемберлен билан учрашувимга халақит беришлари мумкин эди. Шу боис маҳаллий ҳинд жамоасига вакиллар таркибига мўлжалланган кишилар рўйхатини бериш таклиф қилинганди. Ирқий камситишлар, албатта, Жанубий Африканинг ҳамма жойида

бор эди, аммо мен бу ердаги амалдорлар орасида Ҳиндистонда кўникиб қолганим бундай виждонсизликка бас келиш учун тайёр эмасдим. Жанубий Африкада давлат муассасалари аҳоли фаровонлиги учун фаолият кўрсатади ва жамоатчилик фикри олдида масъулдирлар. Шу боис маҳаллий амалдорлар бу ерда анча инсофли ва камтар эдилар, улардаги бу сифатлар у ёки бу даражада уларнинг рангларга нисбатан муомалаларига ҳам кўчган эди. Бироқ Осиёдан келган амалдорлар ўзлари билан зўравонлик одатинигина эмас, балки ўзбошимчалик иллатларини ҳам олиб келиб, илдиз оттириб юборганлар. Жанубий Африкада ўзига яраша масъул ҳукумат бор эди, яъни демократия ўрнатилганди. Осиёдан келтирилган моллар эса турган-битгани мустабидликни ўзида намоён этарди, чунки Осиёда ҳеч қанақанги масъул ҳукумат йўқ эди ва ўзга юрт ҳокимияти ҳукм сурарди. Жанубий Африкада овруполиклар ўтроқ муҳожирлар эдилар. Улар идора амалдорлари устидан назорат қиладиган жанубий африкалик фуқароларга айланиб бўлган эдилар. Энди саҳнада Осиёдан келган мустабидлар пайдо бўлганди ва ҳиндлар икки ўт орасида қолган эдилар.

Менга мана шу мустабидлик тузини тотиб кўришимга тўғри келганди. Мени идора бошлиғи ҳузурига, Цейлондан келган амалдор олдига чақиришди. Мен бошлиқ ҳузурига "чақиришди" деганимда муболаға қилаётганим йўқ. Қандай бўлган бўлса, шуни айтаётибман. Ҳеч қандай ёзма фармойиш олганим йўқ эди. Ҳинд арбобларига кўпинча осиёлик амалдорлар ҳузурига боришига тўғри келарди. Шу арбоблар орасида Тайиб Шет Ҳожи Хон Муҳаммад ҳам бор эди. Идора бошлиғи ундан мамнунлигини ва нимага келганини сўради.

— У бизнинг ҳуқуқ маслаҳатчимиз, — жавоб берди Тайиб Шет, — ва бизнинг илтимосимиз билан бу ерга келди.

— Биз бу ерда нима қилиб юрибмиз? Биз сизларни ҳимоя қилишга тайин этилмаганмизми? Бу ердаги шароитларни Ганди қайдан билиб ўтирибди? — сўради бу мустабид.

Тайиб Шет айбловга қўлидан келганча жавоб берди:

— Сизнинг ҳам бу ерда кераклигингиз ўз-ўзидан аён. Аммо Ганди — бизнинг одам. У бизнинг тилимизни билади ва бизни яхши тушунади. Сизлар эса нима бўлганда ҳам амалдорсизлар, холос.

Соҳиб Тайиб Шетга мени унинг олдига олиб келишни буюрди. Мен Тайиб Шет ва бошқа ҳиндлар билан бирга соҳибнинг олдига йўналдик. Бизга ҳатто ўтиринглар ҳам дейишмади.

— Бу ерга нимага келдингиз? -- сўради соҳиб менга юзланиб.

— Мен бу ерга ўз ватандошларим илтимосига кўра уларга маслаҳатим билан ёрдам бергани келдим, — жавоб бердим мен.

— Бироқ, наҳотки бундай қилишга ҳаққингиз йўқлигини билмасангиз? Рухсатномани сизга янглишиб бериб юборишибди. Сизни маҳаллий ҳинд деб ҳисоблаш мумкин эмас. Сиз қайтиб кетишингиз керак. М-р Чемберлен ҳузурларига сизни қўйишмайди. Осиё идораси ҳиндлар манфаатини ҳимоя қилишдек махсус мақсадда таъсис этилган. Демак, қайтиб кетаверишингиз мумкин.

Шу сўзлар билан у жавоб қайтаришимга ҳам имкон бермай, мен билан хайрлашди.

У ҳамроҳларимни олиб қолиб, уларнинг пўстагини боплаб қоқди ва уларга мени қайтариб юборишларини тайинлади. Улар амалдорнинг ҳузуридан сувга тушган мушукдай шумшайиб чиқишди. Биз мутлақо хаёлда йўқ ҳолатга тўқнаш келгандик.

ЗАҲРИМНИ ИЧИМГА ЮТДИМ

Мени ҳақорат қилишганди. Аммо ўтмишда озмунча хўрликларни ичга ютишимга тўғри келмаганмиди? Ҳатто уларга эътибор бермайдиган ҳам бўлиб қолгандим. Шу боис бу галдагисини ҳам унутишга қарор қилдим ва воқеаларнинг бундан кейинги боришини холисона кузата бошладим.

Бизга Осиё ваколатхонаси бошлиғидан хат келди, унда мен Дурбанда м-р Чемберлен билан илгари суҳбатда бўлганим боисидан мени у қабул қилиши керак бўлган вакиллар таркибидан чиқариб ташлаш лозимлиги айтилганди.

Бу хат дўстларимнинг нақ фиғонини фалакка чиқарди. Улар умуман вакил юбормасликни таклиф қилишди. Мен уларга бу ҳолда жамоа ғоят қалтис ҳолатга тушиб қолиши мумкинлигини англатдим.

— Борди-ю, сизлар м-р Чемберленга ўз талабларингизни билдирмас экансизлар, — дедим мен, — демак, уларнинг ҳеч қандай дарду ғамлари йўқ экан, деган хаёлга боришади. Аммо арзномамиз ёзма равишда тақдим этилиши керак ва унинг матни ишлаб чиқилган. Уни менми ё бошқа бир одамми ўқиб беришининг мутлақо аҳамияти йўқ. М-р Чемберлен бу масалани биз билан муҳокама қилмайди. Назаримда, бу заҳарни қулт этиб ичга ютишимизга тўғри келади.

Гапимни тугатишим ҳамон Тайиб Шет сўзлай кетди:

— Сизни ҳақорат қилиш бутун жамоани ҳақорат қилиш билан баравар эмасми? Сиз бизнинг вакилимиз эканингизни унутиб бўларканми?

— Мутлақо тўғри, — дедим мен, — бироқ, умуман жамоа ҳам бу тарздаги ҳақоратни ичга ютишига тўғри келади. Ахир шундан бошқа чорамиз ҳам йўқ-да.

— Нима бўлса бўлар, аммо бунга нега чидашимиз керак экан? Бизга ҳеч нарса бўлмайди. Яланғоч сувдан тоймас — яна қанақа ҳуқуқимизни йўқотардик? — эътироз билдирди Тайиб Шет.

Эътирозга гап йўқ эди, аммо қуруқ эътироздан нима фойда? Мен жамоанинг аҳволи нечоғли оғир эканини тўла англаб турардим. Ва ўрнимга ҳинд оқловчиси м-р Жорж Готфридни таклиф этишларини маслаҳат бериб, дўстларни тинчлантирдим.

Шундай қилиб, вакилларга м-р Готфрид бошлиқ бўлди. Вакилларга берган жавобида м-р Чемберлен улар таркибидан менинг чиқариб ташланганимга ишора қилибди.

— Ҳар доим ва ҳамма жойда биргина вакилнинг гапларини тинглаш ўрнига бошқаларни ҳам кўриб қўйса, ёмон бўлмайди, — дебди у хафагарчиликни юмшатишга ҳаракат қилиб.

Аммо булар барчаси можарога нуқта қўймади, балки жамоанинг ҳам, менинг ҳам ишимни бадтар мушкуллаштириб юборди. Ҳаммасини бошидан бошлашга тўғри келди.

Айримлар мендан ўпкаларди:

— Сизнинг маслаҳатингиз билан жамоа инглизларга урушда ёрдам берганди, мана, бу нимага олиб келди.

Аммо пичингларга парво қилмасдим.

— Мен ҳеч нарсадан афсусланмайман, — дердим мен, — ва урушда иштирок этиб, биз тўғри қилдик деб ҳозир ҳам, кейин ҳам айтаман. Бу билан биз ўз бурчимизни адо этдик.

Меҳнат учун мукофот тама қилиш керак эмас, аммо ҳар қандай савоб иш бир эмас бир куни албатта ўз мевасини беради. Келинг, ўтмишни унутайлик-да, ҳозирги пайтда олдимизда қандай вазифалар турибди — шу ҳақда ўйлайлик.

Ҳамма менинг гапимга рози бўлди. Мен давом этдим:

— Очиғини айтганда, сизлар мени бу ерга чақиришингизга сабаб бўлган иш аслида қилиб бўлинди. Бироқ, ҳатто, агар сиз менинг уйга қайтиб кетишимга изн берганингизда ҳам мен Трансваалдан кетишим керак эмас деб ҳисоблайман. Илгари мен Наталда ўз ишимни бажарган эдим, энди шу ишимни бу ерда қилишим керак, бинобарин, бир йил давомида Ҳиндистонга қайтиб кетишим ҳақида ҳатто хаёлимга ҳам келтирмайман, балки Трансваал Олий судига кириб олишим керак. Янги ваколатхона билан иш олиб боришга бемалол кучим етади. Борди-ю, биз шу нарсани қилмасак, жамоани мамлакатдан қувиб чиқаришади, уни барбод этишлари ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Ҳар куни уни янги-янги ҳақоратларга гирифтор қилаверадилар. М-р Чемберленнинг мени қабул қилишдан бош тортиши ва амалдорнинг мени ҳақорат қилиши бутун жамоанинг ҳақоратланиши олдида — ҳолва. Бизга хавф солиб турган чинакамига ит кунига тушишдан Худонинг ўзи асрасин.

Претория ва Иоганнесбургда ҳиндларнинг аҳволини муҳокама қилиб, улар билан ана шундай суҳбатлар ўтказдим ва охири Иоганнесбургда идора очишга қарор қилдим.

Дарвоқе, Трансваал Олий судида иш олиб боришим даргумон эди. Аммо маҳаллий оқловчилар менинг тажрибамга эътироз билдирмас эдилар ва суд менга рухсат берди. Ҳинд одамига идора учун қулай хона топиш қийин эди. Бироқ мен маҳаллий савдогарлардан бири м-р Ритч билан танишиб қолдим. Унга таниш хоналар ижараси бўйича агент ёрдамида шаҳарнинг ишбилармонлар қисмида идорабоп хоналар топдик ва ўз мутахассислигим бўйича ишга шўнғиб кетдим.

ҲОКИМИЯТ БИЛАН КУРАШ

Осиё ваколатхонасига қайтайлик.

Иоганнесбург осиёлик амалдорларнинг таянчи эди. Мен уларнинг ҳиндларни, хитойликлар ва бошқаларни ҳимоя қилиш ўрнига уларни сиқаётганларини кўрдим. Худонинг

берган куни менга қуйидаги мазмунда шикоятлар келиб тушарди: "Ҳуқуқи борларни рад этадилар, гарчи ҳуқуқи бўлмаса-да, юз фунт стерлингга рухсатнома бераверишади. Агар сиз аралашмасангиз, унда додимизни кимга бориб айтамиз?" Мен уларнинг фикрига қўшилардим. Борди-ю, зулмга чек қўйишга муваффақ бўла олмасам, менинг Трансваалда бўлишимдан уч пуллик наф йўқ.

Мен далил-исботлар тўплай бошладим ва улардан кераклича йиғилганидан кейин полиция комиссарига мурожаат қилдим. У ҳақиқатпарвар одам экан ва менга илиқ муомала қилибгина қолмай, гапларимга диққат билан қулоқ солди ва мендаги бор далиллар билан таништиришимни сўради. Унинг ўзи гувоҳларни сўроқ қилди ва уларнинг кўрсатмаларидан қониқиш ҳосил этди. Бироқ худди мен каби у ҳам Жанубий Африкада рангли одамни ҳақоратлаган оқтанлини оқтанли суд қилишига ишониб бўлмаслигини биларкан.

— Нима бўлганда ҳам ҳаракат қилиб кўрамиз, — деди у. — Барибир суд ходимлари уларни оқлаб юборади, деган андишада бундай жиноятчиларни жазосиз қолдириб бўлмайди-ку, ахир. Мен уларни ҳибсга олдиришим керак. Ишонинг, бунинг учун бор кучимни ишга соламан.

Менга бундай ишонтиришларнинг кераги йўқ эди. Мен кўплаб амалдорларга ишонмасдим, бироқ уларга қарши бевосита жиноий далиллар тўплашнинг иложи бўлмаганидан фақат иккитасинигина ҳибсга олишга буйруқ берилди, буларнинг айбдорлигига заррача шубҳа йўқ эди.

Менинг ҳаракатларимни сир сақлаб бўлмасди. Кўплар менинг полиция комиссари ҳузурида деярли ҳар куни бўлишимни билар эди. Ҳибсга олиниши лозим бўлган икки амалдор озми-кўпми даражада моҳир агентларнинг хизматидан фойдаланарди. Улар идорамни кузатар ва қаерларда бўлганимни бориб амалдорга чақардилар. Бироқ бу амалдорлар ўзларини шу қадар обрўсизлантириб қўйган эдиларки, ҳеч қанақа агент энди уларга ёрдам бера олмасди. Шундай бўлсада, агар ҳиндлар ва хитойликлар ёрдамига таянмаганимда, бу иккала амалдорни ҳеч қачон ҳибсга олиб бўлмасди.

Улардан бири қочиб яширинди. Полиция комиссари уни топиш тўғрисида буйруқ олишга эришди. Уни тутдилар ва Трансваалга олиб келдилар. Ҳар икковини суд қилишди,

бироқ жиддий далиллар бўлишига, шунингдек, улардан бири суддан яширинишига қарамай, суд ходимлари уларни айбсиз деб топдилар ва оқлаб юбордилар.

Бу менинг ҳафсаламни пир қилиб юборди. Полиция комиссари ҳам жуда афсус-надоматда эди. Ҳуқуқшунослик касби жонимга тегди. Ақл-идрокнинг ўзи кўзимга балодек кўриниб кетаётган эди. Чунки жиноятларни яшириш учун ундан ҳар қанақанги ифлос ишларда фойдаланиш мумкин бўлар эди.

Бу икки амалдорнинг айбдорлиги барибир шунчалик равшан эдики, гарчи улар суд томонидан оқланган бўлсаларда, ҳукумат уларни хизматда қолишларини имконсиз деб топди. Иккаласи ҳам ишдан ҳайдалди ва Осиё ваколатхонасида муҳит нисбатан тозаланди, ҳиндлар жамоаси эса енгил нафас ола бошлади.

Бу воқеа менинг обрўйимни кўтариб юборди ва ишим кўпайгандан кўпайди. Ҳар ойда жамоа аъзоларидан товламачилик йўли билан шилиб олинадиган неча юзлаб фунт стерлингни сақлаб қолишга муваффақ бўлинди. Бироқ ҳаммасини сақлаб қолишнинг иложи йўқ эди, чунки виждонсиз одамлар ўз ишларини ҳамон давом эттираётган эдилар. Лекин ҳалол одам энди ҳалол бўлиб қолиш имкониятига эга бўлганди.

Шуни айтишим керакки, ҳалиги икки амалдорга қарши шахсан менинг ҳеч қандай ғаразим йўқ эди. Шуни била туриб, улар қийин аҳволга тушиб қолганларида менга мурожаат қилдилар ва мен уларга ҳамкорлик кўрсатдим. Башартики, мен қарши бўлмасам, амалдорларга Иоганнесбург муниципалитетида хизматга олиш имконияти тақдим этилди. Уларнинг дўстларидан бири менга шу ҳақда хабар берди, мен қаршилик кўрсатмасликка рози бўлдим ва улар ишга жойлашишди.

Менинг бундай ёндашувларим мен билан ишлашига тўғри келган амалдорларнинг жуда димоғини чоғ қилиб юборди. Уларнинг ваколатхоналари билан кўпинча қирпичоқ бўлишимизга ва оғзимдан қаттиқ-қуруқ сўзлар чиқиб кетишига қарамай, улар менга нисбатан чинакам дўстона туйғуларини сақлаб қолдилар. Ўшанда менинг хулқ-атворим табиатимга хос нарса эканини тўла англаб етмагандим. Кейинчалик тушундимки, бу сатйаграҳнинг узвий бир қисми ва аҳимсанинг ўзига хос хусусияти эди.

Инсон ва унинг қилмиши — турли-турли нарсалардир. Яхши иш мақтовга лойиқ бўлса, ёмон иш — қораланади, яхши иш қиладими, ёмон иш қиладими, бундан қатъи назар, одам вазият ва ҳолатга қараб ё ҳурматга сазовор бўлади ёки ачинишга. "Гуноҳдан ҳазар қил, гуноҳкордан эмас".

Бу — гарчи ҳамма яхши тушунса ҳам, аслида кам амал қилинадиган қоида. Бутун дунё бўйлаб нафрат оғуси ёйилиб кетаётганининг сабаби шунда.

Аҳимса — ҳақиқатни қидириш негизи. Агар аҳимсага таянмас экан, бу қидирувлар беҳудалигига ҳар куни ишонч ҳосил қилиш имкониятига эгаман. Тизимни қоралаш ва унга қарши курашиш — бўлиши мумкин бўлган нарса, аммо унинг муаллифини қоралаш ва унга қарши курашиш — киши ўзини қоралаши ва ўзига ўзи қарши курашиши билан баробар. Зеро, ҳаммамизнинг зуваламиз бир жойдан олинган, ҳаммамиз бир яратганнинг бандаларимиз ва биздаги илоҳий кучлар чек-чегарасиздир. Одамзодни менсимаслик — демак, илоҳий кучларни менсимаслик ва бу билан фақат шу мавжудотнинг ўзигагина эмас, балки жумлаи жаҳонга ёмонлик қилишдир.

ТАБАРРУК ХОТИРА ВА ТАЗАРРУ

Ҳаётимдаги воқеалар шу тариқа ривожланиб борар эдики, мен турли диндаги ва турли ижтимоий ҳолдаги одамларга дуч келар эдим. Қариндош-уруғларим ва бегоналарга, ватандошларим ва ажнабийларга, оқтанлилар ва ранглиларга, ҳиндуларга ва бошқа диндаги ҳиндларга, улар хоҳ мусулмон, хоҳ парс, хоҳ насроний ва хоҳ яҳудий бўлсин, барчасига ҳар доим бирдек муносабатда бўлардим. Комил ишонч билан айта оламанки, юрагим уларни турлича идрок этишга қодир эмас эди. Мен буни ўзимдан келган хизмат деб ўйламасдим, чунки менинг табиатим ўзи шунақа эди, мен томонимдан қилинган қандайдир саъй-ҳаракат натижаси эмасди, айни вақтда аҳимса (куч ишлатмаслик), браҳмачарйа (иффатлик), апаригра (тамагирсизлик) ва бошқа асосий инсоний хислатларга нисбатан мен мутлақо онгли равишда ёндашишга ва мудом уларга амал қилишга ҳаракат қилиб келдим.

Дурбанда ишлаб юрган вақтимда идорамдаги хизматчилар кўпинча мен билан бирга туришарди. Улар орасида ҳин-

дулар ҳам, насронийлар ҳам бўларди ёки агар туғилган жойини суриштирса гужаротлик ва камидлар бўлиб чиқарди. Уларга қариндош ё дўстлардан бошқача муносабатда бўлганимни эслолмайман. Мен улар билан битта оила аъзоларидек муомалада бўлар эдим. Хотинимнинг бунга кажлиги тутиб қоладиган бўлса, ҳар доим иккаламиз жиққамушт бўлардик. Хизматчилардан бири насроний бўлиб, панчам оиласидан келиб чиққанди.

Ўшанда биз турган уй ғарбча андазада қурилган бўлиб, хоналарида ҳожатлар чиқиб кетадиган қувур йўқ эди. Шу боис барча хоналарда тунги тувaклар қўйиб қўйиларди. Биз хотиним икковимиз хизматкорлар ёки фаррошлар ёрдамисиз тувакларни ўзимиз олиб чиқар ва ўзимиз чаяр эдик. Уйимизда туриб қаттиқ ўрганиб қолган хизматчилар, албатта, тувакларни ўзлари олиб чиқишарди, бироқ насроний хизматчи яқинда келгани учун унинг ётоғини ўзимиз йиғиштиришни жоиз деб билардик. Хотиним бошқа хизматчиларнинг тувакларини олиб чиқишга оғринмасди, аммо панчам оиласида туғилган одам фойдаланган тувакни олиб чиқишга тоқат қилолмади. Биз айтишиб қолдик. Хотиним бу тувакни мен олиб чиқишимга йўл қўймоқчи эмасди, аммо ўзи ҳам бундай қилишни хоҳламаётганди.

Эсимда: хотиним қўлида тувак билан зинадан тушиб келар экан, тинмай мени қарғар эди. Ғазабдан кўзлари қипқизарган, дув-дув тўкилаётган кўзёшлари юзини ювар, аммо мен бағритош эр эдим. Мен ўзимни унинг мураббийи деб билар ва кўр-кўрона муҳаббатдан унинг нақ жонини олардим.

Унинг тувакни шунчаки олиб чиқиши мени қониқтирмаётганди. У бу ишни очиққўнгиллик билан бажаришини истардим. Шу боис овозимни кўтариб дедим:

— Уйимда бунақа аҳмоқгарчилик бўлишига чидолмайман!

Бу гапимдан хотинимни илон чаққандай бўлди:

— Уйингиз ўзингизга буюрсин, очинг эшикни, кетаман!— деди у.

Мен ғазабдан ўзимни йўқотдим, кўзимга хотин-потин кўринмай кетди. Унинг қўлидан тутдим-да, шўрликни зинанинг нақ тўғрисидаги эшикка судраб келдим ва ташқарига итариб чиқариб юбориш учун эшикни оча бошладим. Ҳамон кўзёшлари юзини ювганча хотиним қичқириб дерди:

— Бу қандай шармандалик! Одам ҳам шунақа бўладими? Қаёққа бораман? Бу ерларда қариндош-уруғим, таниш-билишим бўлмаса, ким мени сиғдирарди? Хотинингизман деб ҳамма зуғумларингизга чидайвераманми? Худо ҳаққи, эсингизни йиғинг, эшикни ёпинг, сизнинг қанақа томошалар кўрсатаётганингизни биров кўриб қолмасин, уят бўлади.

Мен важоҳат билан турардим, аммо орият устун келиб, эшикни ёпдим. Хотиним мени ташлаб кетолмаганидек, мен ҳам ундан воз кечолмасдим. Тез-тез орамизда урушлар бўлиб турарди, лекин эр-хотиннинг уруши дока рўмолнинг қуриши дейдилар-ку.

Сабр-тоқатини ҳеч нима билан қиёслаб бўлмайдиган хотиним ҳар доим ғолиб чиқар эди.

Ҳозир бу воқеа ҳақида мен холисона ҳикоя қилиб бера оламан, чунки у, бахтимга, ҳаётимни мен учун қачонлардир унут бўлиб кетган даврига тааллуқли эди. Энди мен муҳаббат икки кўзимни кўр қилган телба эр эмасман ва хотинимга мураббий ҳам эмасман. Кастурбай истаса, илгари мен унга қай даражада хусумат билан қараган бўлсам, энди у мен билан ҳам ана шундай муносабатда бўлиши мумкин эди. Биз — синовдан ўтган дўстлармиз ва ҳеч биримиз бошқамизга шаҳват воситаси деб қарамаймиз. Касал бўлиб ётиб қолган вақтимда хотиним бир зум бошимдан кетмади, миннатдор бўлар деган нарсани хаёлига ҳам келтиргани йўқ — астойдил касал боқди.

Мен ҳикоя қилган воқеа 1898 йили бўлган эди, унда браҳмачарйа ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмас эдим. Бу менинг хотин — эрнинг ёрдамчиси, ўртоғи ва шодлигу ғамни бирга баҳам кўрадиган ҳамдард эмас, балки эрнинг ҳирсини қондирувчи, ўл деса ўлиб, қол деса қоладиган чўриси деб билган даврларим эди.

1900 йилдагина менинг бу қарашларим тубдан ўзгарди. 1906 йилда эса янгилари узил-кесил шаклланди. Аммо бу ҳақда тегишли жойда гапирарман. Ҳозирча шуни айтиб ўтишим кифояки, менда жинсий мойиллик аста-секин йўқола борган сари оиладаги ҳаётим тобора тинч, ёқимли ва бахтли кеча бошлади.

Ҳеч ким мен учун табаррук бўлган бу хотирадан бизни олий даражадаги эр-хотин ёки бизнинг орзу-ниятларимиз тамоман бир-бирига мос экан-да, деган хулосага келмасин.

Кастурбайнинг ўзи, дейлик, унда бирон-бир эзгу орзу борми — буни ҳатто билмасди ҳам. Ҳатто ҳозир ҳам, у афтидан, менинг кўп ишларимни у қадар маъқулламайди. Лекин биз уларни ҳеч қачон муҳокама қилмаймиз ва мен бунда ҳеч қанақа яхшилик аломатини кўрмайман. Мен машғул бўлишим керак бўлганда, у на ота-онасидан ва на мендан тарбия олган эди. Лекин ҳиндуларнинг кўпчилик хотинлари эга бўлган сифатдан унга ҳам талайгина юққан эди. Бу сифат қуйидагилардан иборат эди:

— Менинг изимдан келар экан, хоҳлабми-хоҳламайми, билибми-билмайми, у ўзини бахтли деб биларди ва ҳеч қачон тийиқли ҳаёт кечиришдаги интилишимга тўсқинлик қилгани йўқ. Шу боис, гарчанд ақл-идрок борасида бизда тафовут жуда катта бўлса-да, мен ҳар доим ҳаётимизни қониқишга, бахтга тўлиқ ҳис этиб келганман.

КУЛИЛАР ҚИШЛОҚЛАРИМИ Ё ГЕТТОЛАРМИ

Аҳолининг маълум қатлами (бизга энг муҳим ижтимоий хизмат кўрсатувчи), бизда, ҳиндуларда "дахлсиз" деб аталадиганлари шаҳарлар ва қишлоқларнинг чеккаларига ҳайдаб чиқарилганлар. Мана шу чекка маҳаллалар гужаротийда "дҳедвадо" деб аталади ва бу ном нафратли маънони англатади. Худди шундайин қачонлардир насронийлар Оврупосида яҳудийлар "дахлсизлар" деб, уларга ажратилган маҳаллалар эса ҳақоратомуз "гетто" номи билан аталган. Шунга ўхшаб бизнинг кунларимизда Жанубий Африкада биз "дахлсизлар" бўлиб қолганмиз. Эндрюснинг ўзини ўзи қурбон қилишию Шастрийнинг сеҳрли таёқчаси бизнинг бу бадномликдан қутулишимизга қанчалик ёрдам беришини келажак кўрсатади.

Бошқа барча халқлардан фарқли ўлароқ, яҳудийлар ўзларини Худо суйган бандалар, деб ҳисоблайдилар. Бу шунга олиб келдики, уларнинг авлодлари ғайриоддий ва ноҳақ ғазабга гирифтор бўлдилар. Қарийб шундайин ҳиндулар ўзларини орялар ёки тараққий этган халқ деб, ўз уруғдошларининг бир қисмини эса ноорялар ёки "дахлсизлар" деб атаганлар. Бу ҳам шунга олиб келдики, ҳаққоний бўлса-да, Жанубий Африкада фақат ҳиндулар эмас, балки яна мусулмонларни ҳам, парсларни ҳам ғайриоддий интиқом ўз ко-

мига тортиб кетди, чунки уларнинг барчаси бир мамлакатдан келиб чиққан бўлиб, ҳинду биродарлари сингари уларнинг ҳам бадани қора бўлган.

Китобхон энди ушбу бобга сарлавҳа қилиб қўйганим "қишлоқлар" сўзи маъносини маълум даражада тушунган бўлса керак. Жанубий Африкада биз "кули" деган жирканч лақаб олгандик. Ҳиндистонда "кули" сўзи "ҳаммол" ёки "аравакаш" маъносини англатади, аммо Жанубий Африкада бу сўз ҳақоратли маъно касб этган. У ерда худди биздагидай "пирия" ёки "дахлсиз" деб, "кули"лар учун ажратилган маҳаллалар эса "кулилар қишлоқлари" деб аталади. Шундай қишлоқ Иоганнесбургда ҳам бор эди, бироқ шундай қишлоқлари бўлган ва ҳиндлар мулкчилик ҳуқуқини сақлаб қолган бошқа аҳоли манзилгоҳларига қарама-қарши ўлароқ Иоганнесбург қишлоғида ҳиндлар ўз ерларини 99 йилга ижарага олар эдилар. Қишлоқ майдони аҳоли ўсиши баробарида ортмас эди, одамлар эса жуда қисилиб яшашарди. Ҳожатхоналарни тозалаш бўйича тизгинсиз тадбирларни ҳисобга олмаса, муниципалитет тозалик ишлари учун деярли ҳеч нарса қилмас эди. Аҳоли фаровонлигига умуман бефарқ бўлган бир вақтда муниципалитетнинг қишлоқ тозалик шароитларига қизиқишини кутишнинг ўзи қийин эди. Ҳиндларнинг ўзлари жамоат озодалиги ва тозалиги масалаларида шу қадар оми эдики, муниципалитет ёрдамисиз ё кузатувисиз ҳеч нарса қила олмасдилар. Борди-ю, қишлоқда турувчи барча ҳиндлар Робинзон Крузо бўлишганда, иш бошқачароқ бўлар эди. Аммо бутун дунёда Робинзонлар истиқомат қиладиган муҳожирлар колонияси йўқ. Одатда, одамлар мусофир юртларга моддий маблағ ва иш қидириб кетадилар. Жанубий Африкада ўтроқ бўлиб қолган ҳиндларнинг асосий қисми ғамхўрлик кўрсатишларига ва уларни асраб-авайлашларига муҳтож бўлган авом, камбағал деҳқонлардан иборат эди. Улар орасида савдогарлар ва маълумотли одамлар деярли йўқ эди.

Муниципалитетнинг жиноятқорона бепарволиги ва ҳинд муҳожирларининг жаҳолати шунга олиб келган эдики, қишлоқ жирканч санитария шароитларида қолганди. Муниципалитетнинг беғамлиги оқибати ҳисобланган қишлоқдаги бу ифлосликдан муниципалитет ҳинд қишлоғини йўқотиш учун баҳона сифатида фойдаланган ва шу мақсадда ҳиндларни уларнинг томорқаларидан маҳрум этиш учун маҳал-

лий ҳокимиятдан рухсат олган эди. Мен Иоганнесбургга келиб жойлашганимда аҳвол ана шундай эди.

Ўз ерига эгалик ҳуқуқи бўлган муҳожирларга, албатта, зарарни қоплаш учун товон тўлаш кўзда тутилганди. Томорқалар ҳақидаги ишларни кўриб чиқиш учун махсус трибунал тайин этилганди. Борди-ю, ер эгаси муниципалитет белгилаган миқдордаги товонга рози бўлмаса, у трибуналга мурожаат қилиши мумкин ва борди-ю, трибунал ерни муниципалитет таклиф қилган миқдордаги нархдан юқори баҳоласа, муниципалитет суд чиқимларини тўлаши керак бўлади.

Ер эгаларининг кўпчилиги мени ўзларининг ишончли одами сифатида таклиф қилар эдилар. Мен бу ишлардан пул ишлаб қолмоқчи эмас эдим ва шу боисдан ер эгаларига ишда ютиб чиқилган тақдирда суд натижаларидан қатъи назар трибунал белгилаган ҳар қандай суммадан ва ижара тўғрисидаги ҳар бир шартнома бўйича 10 фунт стерлинг миқдоридаги гонорардан қаноат ҳосил қиламан, деб айтдим. Ишлаб топган пулларнинг ярмини камбағаллар учун касалхоналар ва шунга ўхшаган бошқа муассасаларга садақа қилишни ҳам таклиф этдим. Бу, албатта, ҳаммага мойдай ёқиб тушди.

Тахминан етмиш ишдан атиги биттасидагина ютқаздим. Бинобарин, менинг гонорарим анча катта миқдорга етиб қолганди. Бироқ "Индиан опиньон" рўзномаси муттасил маблағдан сиқилар ва агар янглишмасам, 1600 фунт стерлинглик пулни еб юборган эди. Бу судлар билан боғлиқ жуда кўп ишлар бўйича тинимсиз тер тўкар эдим ва атрофимдан мижозлар аримасди. Уларнинг кўпчилиги ўтмишда Биҳар ва унинг теварак-атрофидан, шунингдек, Жанубий Ҳиндистондан келган шартномадаги ишчилар эди. Ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида улар эркин ҳинд савдогар ва ҳунармандлари уюшмасига боғлиқ бўлмаган уюшма тузишди. Улардан айримлари кучли иродали ва кенг дунёқарашли софдил одамлар эди. Уларнинг раҳнамолари уюшма раиси, оқловчи Жайрамсингҳ ва раисдан ҳеч нимаси билан қолишмайдиган оқловчи Бадрий эди. Иккаласи ҳам дунёдан ўтиб кетган. Улар менга кўп ёрдам беришди. Бадрий менинг яқин одамимга айланган ва сатйаграҳда фаол иштирок этганди. Улар ва бошқа дўстларим ёрдамида Шимолий ва Жанубий Ҳиндистондан келган жуда кўплаб ҳинд муҳожирлари билан узвий алоқа ўрнатишга муваффақ бўлдим. Мен уларга

ишончли вакилдан кўра кўпроқ ака эдим ва улар ўзларининг барча шахсий ва ижтимоий дарду ғамларини мен билан баҳам кўрар эдилар.

Ҳиндлар мени нима деб чақиришлари, албатта, китобхон учун қизиқарли бўлса керак. Абдулла Шет мени Ганди демай қўйганди. Бахтимга, ҳеч ким мени "соҳиб" деб атаб, ҳақорат қилмасди. Абдулла Шет "бҳай", яъни "ака" деб чақиришни раво кўрди ва мени беҳад суюнтирди. Қолганлар ундан ибрат олишиб, мени "бҳай" деб чақира бошлашди ва Жанубий Африкадан кетгунимга қадар шундай бўлиб қолдим. Бу исм собиқ шартномадаги ҳинд ишчилари оғзида алоҳида маъно касб этар эди.

САТЙАГРАҲНИНГ ТУҒИЛИШИ

Иоганнесбургдаги воқеалар шундай тус олдики, покланишимни, айтиш жоиз бўлса, сатйаграҳга тайёргарлик даражасига айлантирди. Энди ўйлаб қарасам, браҳмачарйа онтида ҳаётимнинг энг юқори нуқтасига етган барча асосий воқеалар мени зимдан шу ҳаракатга тайёрлаб келган экан. Эндиликда "сатйаграҳ" деб номланган тамойилнинг ўзи бу атама пайдо бўлишидан олдин юзага келган эди. Дастлабки вақтда буниңг нима эканини мен ўзим ҳам билмаган эдим. Ушбу тамойил тавсифи учун гужаротий тилида даставвал инглизча "суст қаршилик кўрсатиш" иборасидан фойдаландик. Бироқ бир куни овруполиклар билан суҳбатда шунга амин бўлдимки, "суст қаршилик кўрсатиш" атамаси ҳаддан ташқари тор экан, ожизнинг кучлига қарши қуролини англатар экан, бу қандайдир нафрат билан йўғрилган бўлиб, охирида зўравонликка эш бўлиб кетар экан. Мен ҳинд ҳаракатининг ёлғон талқинини кўрсатишга ва ҳақиқий табиатини тушунтириб беришга қарор қилдим. Ўз-ўзидан равшанки, ўз курашларини ифодалаш учун ҳиндлар янги атамани ўзлари топишлари керак эди.

Бироқ қанча бош қотирмай, ҳеч муносиб атама миямга келмади-келмади. Шунда "Индиян опиньон" муштарийлари орасида шу маънодаги энг яхши иборага танлов эълон қилдим. Маганлаъл Ганди "сатаграҳ" (сат — ҳақиқат, аграҳ — қатъийлик) сўзини ўйлаб топди ва мукофот олди. Сўзни янада тушунарлироқ қилишга интилиб, мен уни "сатйа-

граҳ"га ўзгартирдим ва бу атама гужаротий тилида ўшандан бери курашимиз ифодаси бўлиб қолди.

Сатйаграҳ тарихи менинг Жанубий Африкадаги деярли барча кейинги ҳаётим ва айниқса, Африка қитъасида бўлган давримдаги ҳақиқатни қидирувчилар тарихи билан қўшилиб кетади. Бу тарихнинг асосий қисмини Йервадидаги қамоқхонада ёзганман ва озодликка чиққанимдан кейин тугаллаганман. У "Навживан" жаридасида чоп этилган, кейинроқ эса алоҳида китоб бўлиб чиққан эди. Оқловчи Валжий Гўвинджий Десай уни "Каррент Сот" жаридаси учун инглиз тилига ўгирган эди. Ҳозирги вақтда инглизча таржимани алоҳида китоб қилиб тайёрлаяпман ва уни ўқиб чиқиб, ҳар ким Жанубий Африкадаги менинг энг муҳим изланишларим билан танишиши мумкин. Ҳали бу китобни кўрмаган китобхонларга Жанубий Африкадаги менинг сатйаграҳим тарихини диққат билан ўқиб чиқишларини тавсия этаман. Бу китобда нималарни ёзганимни такрорлаб ўтирмайман. Кейинги бобларда эса Жанубий Африкадаги шахсий ҳаётимнинг сатйаграҳ тарихига дахл қилмаган айрим воқеаларнигина тилга олиб ўтаман. Сўнг китобхонга Ҳиндистондаги изланишларим ҳақида тасаввур беришга ҳаракат қиламан. Изланишларимнинг жиддий тадрижий давомийлигини аниқламоқчи бўлганларнинг қўлида Жанубий Африкадаги менинг сатйаграҳ тарихим ҳам бўлиши фойдадан холи эмас.

ОВҚАТ БОРАСИДАГИ КЕЙИНГИ ТАЖРИБАЛАР

Мен муттасил фикрларда, сўзларда ва хатти-ҳаракатларда браҳмачарйага риоя қилишга ва сатйаграҳга иложи борича кўпроқ вақт бағишлашга жуда-жуда орзуманд эдим. Бунга фақат ўзимни поклаш йўли билан эришишим мумкин эди. Шу боис ўз ҳаётимга яна ўзгаришлар кирита бошладим ва овқатланиш борасида янада қаттиқроқ чекловлар жорий этдим. Аввалларн ҳаёт тарзимни ўзгартирар эканман, кўпроқ тозалик қоидаларига риоя қилар эдим, энди эса янги тажрибаларим асосида диний дунёқарашлар ётарди.

Рўзалар ва овқатдан тийилиш ҳаётимда янада жиддийроқ роль ўйнай бошлади. Одатда инсондаги эҳтиросларни хуштаъм нарсаларга мойилликни келтириб чиқаради. Менда ҳам

шундай бўлган эди. Ўз нафсим ва қорнимни жиловлашда катта қийинчиликларга дуч келдим ва ҳатто ҳозир ҳам бу иллатларни бутунлай жиловлаб олганман деб мақтанолмайман. Мен ўзимни мечкай деб ҳисоблардим. Дўстларимга тийиқликдай бўлиб кўринган нарса менга бутунлай бошқача бўлиб кўринарди. Борди-ю, мен нафсимни муваффақ бўлганим даражада жиловлай олмаган бўлсам, мен ҳайвондан ҳам бадтар тубанлашган ва аллақачон одамгарчиликдан чиқиб кетган бўлар эдим. Ўз камчиликларимни беш қўлдай билганим сабабли улардан қутулиш учун бор кучимни сарфлардим ва шу саъй-ҳаракатлар шарофати билан ўз танамни бўйсундириб олдим, ўтган шунча йиллар давомида чекимга тушган ишни олиб бордим.

Ўз заифлигимни англаш ва худди шундай фикрлар қонқонига сингган одамлар билан ногаҳоний учрашув шунга олиб келдики, мен бутунлай ҳўл мевалар билан озиқлана, экадаший кунида рўза тута, жанмаштамий ва шунга ўхшаган байрамларга риоя қила бошладим.

Мен ҳўл мева парҳезидан бошладим, бироқ тийилиш нуқтаи назаридан ҳўл мева ва унли овқат ўртасида катта фарқ кўрмадим. Биринчи ҳолда ҳам, иккинчи ҳолда ҳам қорин тўйғазиш ғами бир хил эканини кўрдим. Шу боис байрам кунлари рўза тутиш ва шу кунларда бир маҳал овқат ейиш билан рўза тутишга катта аҳамият бердим ва тавбатазарру қилиш учун рўза тутишга ҳар қандай баҳонадан жонжон деб фойдаланар эдим.

Бироқ мен яна шу нарсани ҳам кўрдимки, энди танам тобора озиб кетаётгани боис овқат ҳам кўпроқ лаззатли туюлиб бораётганди. Шунда миямга рўза хоҳишларни чеклашдаги каби уларни тийиш учун ҳам қудратли қурол бўла олади, деган фикр келди. Бу ажойиб фикр исботи сифатида кейинчалик мен ва дўстларим ўтказган кўплаб тажрибаларга суяниш мумкин. Мен ўз баданимни такомиллаштирмоқчи ва тартибга солмоқчи бўлдим, чунки асосий мақсад шундан иборат эдики, нафсини тийиш ва қорин ғамига барҳам бериш учун аввал бир овқатни, сўнгра бошқасини танлар, айни вақтда улуш миқдорини камайтириб борар эдим. Аммо овқат ейишдаги лаззатланиш туйғуси мени тарк этмаётганди. Менга ёққан бир овқатдан воз кечганимда ва бошқасини тановул қилганимда, мана бу кейингиси менга янгича ва олдингидан кўпроқ лаззатли туюлар эди.

Менга қўшилиб яна бир нечта одам ана шундай тажриба ўтказарди, булар ичида олдинги ўринда Герман Калленбах турарди. Жанубий Африкадаги сатйаграҳ тарихида мен у ҳақда ёзган эдим ва яна такрорлаб ўтирмайман. М-р Калленбах ҳар доим рўза тутар ёки мен билан биргаликда овқат хилини алмаштирарди. Сатйаграҳ авж палласида мен унинг уйида турардим. Биз у билан овқат хилини ўзгартиришни муҳокама қилардик ва янги овқат олдингисига қараганда кўпроқ лаззат бағишларди. Бундай суҳбатлар ўша кунлари ёқимли эди ва ноўрин туюлмасди. Бироқ тажриба менга лаззат сезгилари ҳақида кўп гапириш тузук эмаслигини ўргатди. Лаззат олиш учун эмас, балки вужуднинг зарурий ҳаётий фаолиятларини тутиб туриш учун овқат ейиш керак. Сезги аъзоларидан бирортаси танни, у орқали эса жонни тутиб турганда, лаззатланишнинг хос туйғуси ғойиб бўлади ва ўшандагина у табиат қандай чизиб берган бўлса, ўшандай фаолият кўрсата бошлайди.

Табиат билан бундай қўшилиб кетишга эришиш учун ҳеч қандай тажриба кор қилмайди ва ҳеч қанақа қурбон ортиқча сезилмайди. Бироқ, афсуски, бизнинг кунларимизда бунинг бутунлай тескарисини кўрамиз. Фоний жисмимизни безашга ва унинг киприк қоққуликдай умрини узайтиришга ҳаракат қилиб, кўплаб ўзгалар ҳаётини қурбон қилишдан уялмаймиз, натижада эса ўз танамизни ва жонимизни, яъни ўзўзимизни ўлдирамиз. Бир эски дардни даволашга ҳаракат қилиб, биз юзлаб бошқаларини ҳосил қиламиз; ҳиссий туйғулардан лаззатланишга ҳаракат қилиб, биз охир-оқибатда ҳатто лаззатланиш қобилиятимизнинг ўзини йўқотамиз. Булар бари кўз ўнгимизда содир бўлиб турибди, аммо кўришни истамаган одамдан кўрроқ одам йўқ.

Овқатланиш борасида ўз тажрибаларим мақсади тўғрисида ҳикоя қилгандан ва мени шу тажрибаларга олиб келган фикрларни баён этгандан кейин мен уларни батафсилроқ ифодалаб бериш ниятидаман.

КАСТУРБАЙНИНГ ЖАСОРАТИ

Ўз ҳаётида хотиним уч марта оғир касалликдан ўлим ёқасида бўлди. Ҳар гал соғайиб кетгани учун у қўлбола воситалардан миннатдор бўлиши керак. Унинг касаллиги кун-

ларида сатйаграҳ энди бошланган ёки ана бошланаман-мана бошланаман деб турарди. Хотинимда тез-тез қон кетмоқда эди. Бизнинг собиқ дўстимиз бўлган врач операцияга ётишни маслаҳат берди, бир қанча иккиланишлардан сўнг хотиним бунга рози бўлди. Хотиним қоқ суяк бўлиб қолганди ва операцияни хлороформсиз қилишга тўғри келди. Операция яхши ўтди, аммо ҳаддан ташқари оғир кечди. Лекин Кастурбай унга ҳайратомуз даражада мардоналик билан чидаб берди. Доктор ва хотини хотинимга жонларини жабборга бериб қарашди. Бу Дурбанда бўлган эди. Доктор мени Иоганнесбургга бораверишимни ва бемордан ташвишланмаслигимни айтди.

Бироқ бир неча кундан кейин хат олдим, унда хотинимнинг аҳволи ёмонлиги, жуда ҳолдан тойгани, ҳатто тўшакда ўтиролмаслиги ва бир гал ҳатто ҳушдан кетгани айтилганди. Доктор менинг рухсатимсиз унга шароб ёки гўшт беришга ҳаққи йўқлигини биларди. Шу боис у хотинимни гўштли шўрва билан боқишга рухсат сўраб, менга Иоганнесбургга телефон қилибди. Мен бунга рухсат беролмайман, деб жавоб бердим, бироқ борди-ю, беморнинг ўзи ўз хоҳишини ифода этишга ҳоли етса, унинг ўзидан сўраш керак ва у қандай истаса, ўз ихтиёри, дедим.

— Мен, — деб эътироз билдирди доктор, — бу масала бўйича беморнинг ўзидан сўрай олмайман. Сиз келишингиз керак. Борди-ю, беморга овқат тайинлашимга тўла эрк бермас экансиз, мен хотинингиз учун барча масъулиятни зиммамдан соқит қиламан.

Ўша куни мен поездда Дурбандан чиқиб кетдим. Мени қарши олиб, доктор бамайлихотир деди:

— Сизга телефон қилгунимга қадар мен м-с Гандига шўрва ичирдим.

— Доктор, бу гапингизга мен ишонмайман, — жавоб бердим мен.

— Беморга дори тайинлаш ёки парҳез белгилаш ҳақида гап кетаётганида ишонмайман деганингиз нимаси? Биз, врачлар, агар алдаш йўли билан беморни сақлаб қолиш мумкин бўлгандагина беморларни ёки уларнинг қариндош-уруғларини алдаш тўғри деб ҳисоблаймиз, — шартта жавоб берди доктор.

Мен ич-ичимдан хафа бўлдим, бироқ ўзимни босдим. Доктор яхши одам ва менинг шахсий дўстим эди. Мен ўзим-

ни унинг ва хотинимнинг олдида бурчли санардим, аммо унинг врачлик одобига бўйсунишни истамасдим.

— Доктор, айтинг-чи, энди нима қилмоқчисиз? Ҳатто йўқ дейиш ўлимни англатган тақдирда ҳам хотинимга гўштли шўрва беришингизга йўл қўймайман. Агар бунга хотинимнинг ўзи хўп деса, шунда рухсат бераман.

— Фалсафангиз билан менинг уч пуллик ишим йўқ, — деди доктор. — Сизга айтаяпман, модомики хотинингизни менга топширдингизми, унга қандай қарашни ўзим ҳал қилишим керак. Борди-ю, сизга ёқмаса, афсуски, унда беморни меникидан олиб кетишингизни илтимос қилишга мажбур бўламан. Менинг бошпанам остида унинг қандай жон беришини томоша қилиб туролмайман.

— Хотинимни ҳозироқ олиб кетишимни истаяпсизми?

— Уни олиб кетинг деб сўрадимми сиздан? Мен фақат бир нарсани истайман — мутлақо эркин бўлишни. Агар сиз мени ўз эркимга қўйиб берсангиз, хотиним ва мен хотинингизни қутқариб қолиш учун қўлимиздан келган ҳамма чорани кўрамиз, сиз эса унинг соғлиғидан хавотир олмай, қайтиб кетаверишингиз мумкин. Борди-ю, шу оддий нарсани англашни истамасангиз, хотинингизни уйимдан олиб кетишингизни илтимос қилишга мажбур бўламан.

Янглишмасам, ўғилларимдан биттаси мен билан бирга эди. У онасига гўштли шўрва бермаслик ҳақидаги гапимни тўла маъқуллаб турарди. Сўнг Кастурбайнинг ўзи билан гаплашиб кўрдим. У шунчалик заифлашиб кетган эдики, бир оғиз сўз сўраш ҳам малол келаётганди. Аммо шундай қилишни мен ўзимнинг оғир мажбуриятим деб билар эдим. Доктор ва менинг ўртамизда бўлиб ўтган гапларни унга сўзлаб бердим. Хотиним узил-кесил жавоб берди:

— Мен гўштли шўрва ичмайман. Ёруғ дунёда одамзод бўлиб туғилиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди, вужудимни бундай жирканч нарса билан булғашдан кўра қўлингизда ўлганим афзал.

Мен унга менинг йўлимдан боришинг шарт эмас деб кўндиришга уриниб кўрдим ва тиббиёт воситалари сифатида гўшт ва шаробни бемалол истеъмол қилаётган ҳинду дўст ва танишларимиздан мисоллар келтирдим. Аммо хотиним айтганида туриб олди.

— Йўқ, — деди у. — Илтимос, мени бу ердан олиб кетинг.

Мен ҳаяжонда эдим. Ҳеч иккиланиб ўтирмай Кастурбайни бу ердан олиб кетишга қарор қилдим ва докторга унинг қарорини айтдим. Доктор тутақиб деди:

— Қанақа қайсар одамсиз? Ҳозирги аҳволида унга бу ҳақда гапиргани қандай тилингиз борди? Ишонинг, хотинингиз ҳозир уни бу ердан олиб кетадиган аҳволда эмас. У озгина силкинишни ҳам кўтаролмайди. У йўлда ўлиб қолиши мумкин. Аммо агар сиз барибир қайтмайман десангиз, унда ўзингиз биласиз. Борди-ю, унга гўшт шўрваси беришга рози эмас экансиз, уни ўзимникида ушлаб туришга бир кун ҳам таваккал қилолмайман.

Шундай қилиб, биз дарҳол йўлга тушишга қарор қилдик. Ёмғир шивалаб ёғарди, станциягача эса анча олис эди. Дурбандан Феникcгача поездда бориш керак эди, у ердан колониямизгача яна икки ярим мил қоларди. Мен, албатта, қаттиқ таваккал қилгандим, аммо Худога ёлборардим. Мен Феникcга олдинроқ одам юбориб, Уэстни станцияда бизни тўр беланчак, иссиқ сутли шишалар, қайноқ сув ва Кастурбайни тўр беланчакда олиб юриш учун олтита одам билан кутиб олишини огоҳлантирдим. Хотинимни энг яқиндаги поездга олиб чиқишга улгуриш учун уни аравачага жойладик ва йўлга тушдик.

Кастурбайнинг аҳволи оғир эди, бироқ тасаллига муҳтож эмасди. Қайтанга у бизга тасалли бериб дерди:

— Менга ҳеч нарса бўлмайди. Қўрқманглар.

Ундан қоқ суяк ва тери қолганди, чунки кўп кунлардан бери у туз тотгани йўқ эди. Станция платформаси узун эди ва поездгача анча-мунча масофани босиб ўтишга тўғри келарди. Рикшанинг у ёққа кириши ман этилганди, шу боис хотинимни қўлимга олдим-да, вагонгача кўтариб кетдим. Феникcдан уни тўр беланчакда олиб кетдик. Гидропатик (сув) муолажаси шарофати билан хотиним колонияда астасекин ўзига кела бошлади. Феникcга келганимиздан иккиуч кун кейин бизникига свамий келиб қолди. Врач маслаҳатидан воз кечиб кўрсатган қатъиятимиз ва иродамиздан воқиф бўлиб, у ҳамдардлик туйғуси юзасидан бизникига келибди, бизнинг ноҳақ эканимизни уқдирмоқчи бўлибди. Эслашимча, свамий уйимизга кириб келганида хонада ўғилларим Манилаъл ва Рамдас бор эди. Свамий гўшт ейишни

дин тақиқламаслиги ҳақида фалсафа сўқа бошлади ва "Ману"дан иқтибослар келтирди. Хотиним олдида унинг бу тўғрида баҳс очгани менга ёқмади, бироқ одоб юзасидан чидаб турдим. "Манусмрити"нинг бу иқтибослари менга маълум эди, аммо улар менинг эътиқодимга таъсир кўрсата олмасди. Айрим олимлар бу гапларни кейинроқ олиб киритилган деб қарашларини ҳам билардим, бироқ ҳатто улар аслият бўлган тақдирда ҳам бу айни ҳолда ҳеч қандай аҳамият касб этмасди, чунки ўтхўрликка нисбатан менинг қарашларим диний матнларга боғлиқ эмасди, Кастурбайнинг иймони эса бутун эди. Муқаддас китоблар унинг учун умрбод очилмас сир эди, лекин у аждодларининг анъанавий динига қатъий риоя қилар эди. Болалар оталарининг иймонига асло шак келтирмас эдилар, шу боис свамийнинг далолатларига у қадар ишонганлари йўқ. Кастурбай шартта гап қотиб, свамийнинг ваъзини бўлди.

— Свамийжий, — деди у, — сиз нима десангиз деяверинг-у, аммо мен гўшт шўрваси ёрдамида даволанишни истамайман. Илтимос, мени тинч қўйинг. Агар маъқул десангиз, бу масалани эрим ва болаларим билан муҳокама қилишингиз мумкин. Мен эса айтганимдан қайтмоқчи эмасман.

РУҲ ТАРБИЯСИ

Болаларнинг руҳият тарбияси уларнинг жисмоний ва ақлий тарбиясига қараганда анча қийин иш. Руҳият тарбиясида мен диний китобчаларга кам таянар эдим. Тўғри, ҳар бир ўқувчи ўз дини асослари билан танишмоғи ва муқаддас китоблар ҳақида умумий тасаввурга эга бўлмоғи керак деб ҳисоблар эдим, шу боис болаларга шундай билим беришга ҳаракат қилиб, қўлимдан келган ҳамма нарсани қилардим. Аммо бу, менимча, ақл тарбиясининг бир қисмигина эди, холос. Толстой фермасида болаларни ўқитишга киришганимдан анча олдин руҳ тарбияси — алоҳида вазифа эканини тушунгандим. Руҳни ривожлантириш — Худони ва ўз-ўзини англаб етиш йўлида кишини тайёрлаш ва феъл-атворини шакллантириш демакдир. Руҳ тарбиясисиз ҳеч бир таълим фойда келтира олмаслигига ва ҳатто зарар келтириши мумкинлигига амин эдим.

Одам ўзини ўзи ҳаётнинг фақат тўртинчи поғонасида, яъни саннйас (таркидунё қилиш) поғонасида англаб ета олади деган хурофот борлигини биламан. Бироқ ҳаммага маълумки, одам бу бебаҳо тажрибага тайёргарликни ҳаётининг сўнгги поғонасигача ташлаб қўяр экан, у ўзини ўзи англаш даражасига етмайди, балки шундай бир кексаликка етишадики, бу кексалик иккинчи, аммо энди ачинарли болалик билан тенг бўлиб, у атрофдагилар учун малоллик келтиришдан бошқа ҳеч нарсага арзимайди. Яхши эсимда, бу қарашларга, гарчанд ўшанда бу ғояни айнан шундай сўзлар билан ифодаламаган бўлсам-да, ўқитувчилик қилиб юрган вақтларимда, яъни 1911—1912 йилларда асосланардим.

Қандай қилиб болаларга руҳий тарбия бериш мумкин? Мен болаларни дуоларни эслаб қолишга ва ёддан ўқиб беришга мажбур қилардим, уларга ибратли китоблардан ўқиб берардим. Лекин булар барибир мени унчалик қониқтирмасди. Болалар билан кўпроқ яқинлашиб, руҳни китоблар ёрдамида тарбиялаб бўлмаслигини англадим. Жисмоний тарбия учун жисмоний машқлар, ақлий тарбия учун ақлий машқлар зарур бўлгани каби, руҳ тарбиясини фақат руҳни машқ қилдириш йўли билан амалга ошириш мумкин. Бу машқларни танлаш эса бутунлай ўқитувчининг ҳаёт тарзи ва феъл-атворига боғлиқ. Ўз ўқувчилари орасидами ёки йўқми, бундан қатъи назар ўқитувчи ҳар доим эҳтиёткорликка риоя қилиши керак.

Ҳатто шогирдларидан бир неча мил нарида туриб ҳам ўқитувчи ўзининг ҳаёт тарзи билан улар руҳига таъсир кўрсатиши мумкин. Агар ёлғончи бўлганимда, болаларни тўғри гапиришга ўргатишдаги менинг барча уринишларим зое кетган бўларди. Қўрқоқ ўқитувчи ҳеч қачон ўз ўқувчиларини ботир қила олмайди, ўзини тиёлмаган одам эса ҳеч қачон ўқувчиларни ўзини тийишнинг савоблигини қадрлашга ўргатолмайди. Мен ўзим билан ёнма-ён яшаётган ўғил ва қиз болалар учун ҳар доим жонли мисол бўлишим кераклигини тушундим. Шундай қилиб, улар менинг ўқитувчиларим бўлиб қолди ва мен лоақал шуларни деб батартиб ва ҳалол бўлишим шартлигини англадим. Толстой фермасида ўзимга юқтирган ўсиб борувчи интизомлилигим ва ўзимни ўзим чекловларим менга кўпроқ тарбияланувчиларнинг таъсири натижасидек бўлиб туюлади.

Бир бола жудаям шўх, қулоқсиз, ёлғончи ва уришқоқ эди. Бир куни у жуда ҳаддан ошиб кетди. Мен ўзимни тутиб туролмадим. Мен ҳеч қачон ўқувчиларни жазоламасдим, аммо бу гал ёмон жаҳлим чиққанди. Мен уни тинчлантиришга ҳаракат қилиб ҳам кўрдим. Бироқ у қулоқ солмади ва ҳатто гап қайтармоқчи бўлди. Охири қўлимга тушган жазвал билан унинг қўлига бир солдим. Уни урганимда вужудим титрар эди. У буни пайқади. Барча болалар учун мендаги бу атвор мутлақо ғайри оддий эди. Бола йиғлаб юборди ва кечирим сўрай бошлади. Лекин у оғриқдан йиғламаётганди; керак бўлса у ҳам менга шундай жавоб қайтара олар эди (бу ўн етти ёшли гавдали йигит эди); лекин у менинг куч ишлатишга мажбур бўлганимдан қанчалик изтироб чекаётганимни англаганди. Шу воқеадан кейин бола бошқа ҳеч қачон айтганимдан чиқмади. Лекин куч ишлатганимдан ҳали-ҳануз пушаймон қиламан. Ўша куни болалар олдида ўзимнинг руҳимни эмас, балки қўпол ҳайвоний табиатимни ошкор қилганимдан афсусдаман.

Мен ҳар доим жисмоний жазоларга қарши бўлганман. Ўғилларимдан бирини урган ягона воқеагина эсимда қолган. Шу боис ҳалиги болани жазвал билан уриб, тўғри қилдимми ё йўқми, бугунги кунгача бир тўхтамга келолмайман. Тўғри қилмаганман, ҳар ҳолда; чунки бу ҳаракат ғазаб ва жазолаш хоҳишидан келиб чиққанди. Борди-ю, бу ишда фақат менинг изтиробим ифода этилганда эди, мен уни тўғри деб ҳисоблардим. Бироқ айни ҳолда бунга ундаган сабаблар шундангина иборат эмас эди.

Бу воқеа мени ўқувчиларни тарбиялашнинг янада мақбулроқ услуби ҳақида ўйлашга мажбур этарди. Мен қўллаган услуб фойда келтирганми, йўқми, билмайман. Бола кўп ўтмай бу воқеани унутиб юборди ва унинг хулқи анча яхшиланди деб айтиб бўлмайди. Лекин мен шу воқеадан сўнг ўқитувчининг ўқувчилар олдидаги мажбуриятини чуқурроқ англадим.

Болалар бундан кейин ҳам тез-тез шўхлик қилиб туришарди, лекин ҳеч қачон жисмоний жазо қўлламасдим. Шундай қилиб, мен билан бирга яшайдиган болаларни тарбиялар эканман, мен руҳий кучни тобора кўпроқ англаб бормоқда эдим.

ГЎКҲАЛЕ БИЛАН УЧРАШУВ ОЛДИДАН

Жанубий Африкада кечган ҳаётим ҳақидаги эсдаликлардан кўпини тушириб қолдирмасам бўлмайди.

Сатйаграҳ ҳаракати тугаши билан 1914 йилда мен Гўкҳаледан кўрсатма олдим, унга кўра олдин Лондонга кириб ўтиб, ватанимга қайтишим керак эди. Июлда Кастурбай, Каленбах ва мен Англияга йўл олдик.

Сатйаграҳ вақтида мен фақат учинчи классда юрар эдим. Шу боис ҳозир ҳам учинчи классга чипта олдим. Шу йўлдаги учинчи класс пароходи билан ҳинд ички қатнов кемалари ва темир йўл поездларидаги шароитлар ўртасида осмон билан ерча фарқ бор. Ҳинд кемаларида ўтирадиган жойлар базўр етарди, ётиладиган ўринлар ундан ҳам кам ва жуда ифлос эди. Лондонга йўл олган кема анча кенг ва тоза бўлиб, бундан ташқари компания бизга алоҳида қулайликлар яратиб қўйганди. Бизнинг тасарруфимизда алоҳида ҳожатхона бор эди, нима еб-ичишимизни билиб, кема ошхонаси бизни ҳўл мевалар ва ёнғоқлар билан таъминлашга олдиндан шай турар эди. Одатда, учинчи класс йўловчилари уларни деярли олмасди. Ана шундай қулайликлар эвазига сузишнинг барча ўн саккиз куни биз учун ғоят ёқимли кечган эди.

Саёҳат вақтида биз билан ҳамсафар бўлган айрим кишиларни эслаш жоиз. М-р Калленбах дурбинни жуда севарди ва унинг бир эмас, иккита дурбини бўлиб, иккови ҳам жуда қиммат турарди. Шулардан бири устида биз ҳар куни баҳс олиб борардик. Мен унга бундай қимматбаҳо буюмга эга бўлиш оддийликнинг биз етишишни орзу қилган олий даражасига муносиб эмаслигини исботлашга ҳаракат қилардим. Бир гал каютамиз дарчаси олдида турганча биз мана шу мавзуда жуда қаттиқ баҳслашиб қолдик.

— Дурбиндан низо ясаш ўрнига уни денгизга улоқтириб, бу даҳмазадан бир йўла қутулганимиз яхши эмасми? — сўрадим мен.

— Бўлмаса-чи, улоқтиринг бу лаънати матоҳларни, — жавоб берди Калленбах.

— Худди шундай қилмоқчиман, — дедим мен.

— Жуда соз, — жавоб ҳам тез бўлди.

Мен дурбинни денгизга улоқтирдим. У етти фунтча турарди, аммо унинг қиймати учун тўланган пул м-р Калленбахнинг дурбинга бўлган иштиёқи олдида ҳеч нарса эмасди. Дурбиндан қутулиб, у, ҳар ҳолда, бундан аттанглаб қолмади.

М-р Калленбах билан менинг орамизда бўлиб ўтган кўплаб ҳангомалардан бири ана шундай бўлган эди.

Ҳар куни бизга биронта янги нарса олиб келарди, чунки м-р Калленбах ҳам, мен ҳам ҳақиқат йўлидан боришга интилар эдик. Ҳақиқат йўлида, табиийки, ғазаб, худбинлик, нафрат каби нарсалар ғойиб бўлади. Акс ҳолда ҳақиқатга етишнинг иложи бўлмайди. Эҳтиросга берилган одамнинг кўнглида мутлақо яхши ниятлар бўлиши мумкин, сўзлари ҳаққоний бўлиши мумкин, аммо у ҳақиқатни ҳеч қачон англамайди. Ҳақиқат иккиликдан, дейлик муҳаббат ва нафрат, бахт ва бахтсизлик кабилардан мутлақо халосликни англатади.

Биз рўзадан кейин бир неча кун ўтгач, саёҳатга отландик. Мен ҳали тўла қувватга кирмагандим. Иштаҳани очиш ва еганларимни яхшироқ ҳазм қилиш учун одатда палубада сайр қилардим. Бироқ гоҳо бундай сайрлар ҳам тинкамни қуритар эди, чунки оёқларимга оғриқ берарди. Лондонга келиб, аҳволим яхшиланиш у ёқда турсин, балки янада баттарлашганини сездим. Д-р Живраж Меҳта билан танишиб, мен унга тутган рўзам ва оёғимдаги оғриқ ҳақида сўзлаб бердим.

— Агар бирмунча муддат давомида тўла осойишталикка риоя қилмасангиз, оёқдан бутунлай ажралиб қоласиз,— деди у.

Узоқ рўза тутган одам олдинги қуввати тикланишига шошилмаслиги ва шу билан бирга нафсини тийиши лозимлигини мен ўшанда билдим. Рўзадан кейин овқатда жуда эҳтиёткорлик лозим экан ва, эҳтимол, рўза тутиб юргандагига қараганда ҳам кўпроқ чекловлар жорий қилиш керак экан.

Мадейра оролида ҳар дақиқада жаҳон уруши бошланиши мумкинлигини эшитдик. Ла-Маншни кесиб ўтаётганимизда уруш бошлангани ҳақида хабар олдик. Кемамизни бирмунча вақт ушлаб туришди. Бутун қўлтиқ бўйлаб қўйиб ташланган сувости миналари орасидан шатакка олиб ўтиш жуда оғир кечди ва Саутҳемптонга етиб олишимиз учун икки кунча вақтимиз кетди.

Уруш тўртинчи август куни эълон қилинган эди. Лондонга биз олтинчида етиб келдик.

ВАТАНГА

Англиядан Ҳиндистонга боришни мўлжаллаб, Калленбах менга ҳамроҳлик қилмоқда эди. Биз ҳозир ҳам бирга яшардик ва ўз-ўзидан равшанки, битта кемада сузиб кетмоқчимиз. Бироқ Англияда немислар шундай қаттиқ назорат остида эдики, Калленбахнинг паспорт олишига ҳеч биримизнинг кўзимиз етмасди. Бунинг учун мен барча чораларни кўрдим, бизга хайрихоҳ м-р Робертс эса вице-қиролга телеграф билан мурожаат этди. Лорд Хардингнинг жавоби мана бундай бўлди: "Афсуски, Ҳиндистон ҳукумати тавакқал қилолмайди". Бу жавоб қандай маъно англатишини биз тушуниб турардик.

Калленбах билан ажрашиш менга жуда оғир бўлган эди, бироқ у мендан кўпроқ изтиробда эканини кўрдим. Агар ўшанда Ҳиндистонга кела олганида, у оддий бахтиёр деҳқон ва тўқувчидай ҳаёт кечираётган бўларди. Ҳозир эса у меъмор ва аввалгидек Жанубий Африкада яшаяпти.

Шу йўналишга хизмат қилган компания кемаларида учинчи класс йўқ эди ва биз иккинчи классда кетишга мажбур бўлдик.

Биз Жанубий Африкадан келтирилган қуруқ меваларни ўзимиз билан олиб келдик. Кемада уларни сотиб олишнинг имкони йўқ эди, ҳолбуки янги мевалар мўл-кўл эди.

Д-р Живраж Меҳта сонларимга тахтакач боғлаб қўйган эди ва Қизил денгизга етгунимизча уларни ечмасликни илтимос қилганди. Дастлабки икки кун мобайнида бу ноқулайликка чидаб турдим, охири сабр косам тўлиб кетди. Жуда катта қийинчиликлар билан тахтакачларни ечиб ташлашга ва одамлардек ювиниб, ваннада чўмилишга яна муваффақ бўлдим.

Овқатим асосан ёнғоқлар ва мевалардан иборат эди. Соғлиғим кундан-кун яхшиланиб бормоқда эди ва Сувайш каналида ўзимни анча яхши ҳис қила бошлагандим. Гарчи ҳали ҳам ҳолсиз бўлсам-да, хатар бутунлай бартараф бўлганди ва мен аста-секин машқларни кўпайтира бошладим. Соғлиғим яхшиланаётганини асосан мўътадил иқлимнинг тоза ҳавосидан кўрмоқда эдим.

Негалигини билмадим-у, аммо бу кемада инглиз ва ҳинд йўловчиларини бир-биридан ажратувчи қирра Жанубий Аф-

рика йўлида кузатганимдагидан кескинроқ эди. Мен бир қанча инглизлар билан гаплашдим, аммо суҳбат юзаки бўлганди. Жанубий Африка кемаларидаги дилкаш суҳбатларни эшитиш ҳали-ҳануз насиб этмаётганди. Менимча, асосий сабаб шундан иборат эдики, инглизлар билибми, билмайми юракларининг тубида ўзларини ҳукмрон ирқ вакиллари деб ҳис қилар эдилар; ҳиндлар эса ўзларининг асоратдаги ирққа мансубликларини ҳис қилиб эзилар эдилар.

Бу аҳволдан қутулиш учун мен тезроқ уйга етиб олишга шошилмоқда эдим.

Аланда ўзимизни уйдагидай ҳис қилдик. Мен аданликларни яхши билардим, чунки Дурбанда м-р Кекобад Кавасжий Диншоу ва унинг хотини билан танишган ва яқин бўлиб қолган эдим.

Яна бир неча кундан кейин биз Бомбейга келиб тушдик. Ўн йиллик бадарғаликдан кейин она ерга қадам қўйганимдан севинчим ичимга сиғмаётганди.

Гўкҳаленинг соғлиги унча яхши эмаслигига қарамай, у мени Бомбейда кутиб олишга алоҳида тайёргарлик кўрган ва шунинг учун у ерга етиб келган эди. Мен Ҳиндистонга у билан бир жон-бир тан бўлиш ва шу билан ўзимни эркин ҳис қилиш учун қайтмоқда эдим. Аммо тақдир ҳукми бошқача бўлиб чиқди.

ПУНА. ГЎКҲАЛЕ ҲУЗУРИДА

Бомбейга етиб келишим билан Гўкҳаледан хат олдим, унда губернатор мени кўрмоқчи экани ва Пунага жўнаб кетишимгача унинг ҳузурига ташриф буюришим зарурлиги айтилганди. Шу боис мен жаноби олийлари ҳузурига ташриф буюрдим. Одатдаги ҳол-аҳвол сўрашувлардан кейин губернатор деди:

— Мен сиздан фақат бир нарсани сўрамоқчи эдим: ҳар гал ҳукуматга тааллуқли бирон-бир ишга қўл уришдан олдин менинг олдимдан бирров ўтсангиз.

— Сизга бундай ваъда бериш мен учун қийин иш эмас, — жавоб бердим мен, — чунки сатйаграҳ сифатида энг аввало ишим тушган томоннинг нуқтаи назарини аниқлаш ва иложи борича битимга келишиш мен учун қоида тусига кирган. Мен Жанубий Африкада шу қоидага оғишмай амал қилардим ва бундан кейин ҳам шундай қилиш ниятидаман.

Лорд Уиллингдон ташаккур билдириб:

— Бу ерга хоҳлаган вақтингизда келишингиз мумкин,— деди. — Ҳукуматим атайлаб бирон ёмон иш қилиш ниятида эмаслигига ишончингиз комил бўлади.

— Айнан шу ишонч менга қувват бағишлайди,— деб жавоб қилдим мен.

Кейин мен Пунага жўнаб кетдим. Бу ўринда мен учун ҳаётимнинг бу қадар ёқимли даврини батафсил тасвирлашга сўз тополмайман. Гўкҳале ҳам, "Ҳиндистон хизматкорлари" жамиятининг аъзолари ҳам мени жуда эркалатиб юборишганди. Мени таништириш учун Гўкҳале ҳатто уларнинг барчасини уйига чақирди. Турли масалалар бўйича мен улар билан очиқ-ошкора гаплашдим.

Менинг бу жамият аъзоси бўлишимни Гўкҳале жуда хоҳларди. Мен ҳам шуни хоҳлардим. Бироқ бошқа аъзолар менинг ва уларнинг мақсадларимиз нисбатида ҳам, ишимиз услубида ҳам жиддий ихтилофлар мавжудлиги сабабидан менинг "Ҳиндистон хизматкорлари" жамиятига киришимни, тўғриси, унчалик маъқул эмас деб топдилар. Гўкҳале эса ўз тамойилларимга мойиллигимга қарамай, мени ушбу жамият аъзоларининг эътиқодларига ҳар доим холис муносабатда бўлади деб ҳисобларди.

— Жамият аъзолари, — деди у, — ҳали сизнинг муросага боришга тайёр эканингизни билишмайди. Улар ўз тамойилларида собит ва мустақилдирлар. Улар қабул қилишларидан умидворман. Аммо акс ҳолда ҳам уларнинг сизни қанчалик чуқур ҳурмат қилишлари ва севишларига заррача шубҳа билдиролмаймиз. Улар сизга бўлган ҳурматларига путур етказиб қўйишларидан хавотир олишаяпти. Бироқ сизни расман жамиятга аъзо қилиб олишадими, йўқми — буни билмайман.

Мен Гўкҳалега ўз ниятларимни билдирдим. Мени қабул қилишадими, йўқми, бундан қатъи назар, мен Фениксдан келган муҳожирлар билан бирга жойлашишим мумкин бўладиган ашрамга эга бўлишни истайман. Гужаротнинг бирон жойида жойлашиб олсам, нур устига аъло нур бўлар эди. Гужаротлик бўлганим боис Гужарот фаровонлиги учун ишласам яхши бўларди ва у ерда Ҳиндистонга жуда катта фойда келтираман деб ҳисоблардим. Бу фикрим Гукҳалега маъқул бўлди.

— Ўз-ўзидан равшанки, сиз шундай йўл тутишингиз керак,— деди у. Жамият аъзолари билан музокараларимиз натижалари қандай бўлмасин, ашрамга пул ёрдами борасида ҳар доим менга ишонсангиз бўлади, бу ашрамни мен ўзимники деб қарайман.

Маблағ ташвишини зиммамдан олиб ташлаётгани ва бир ўзим ишлашимга тўғри келмаслиги мени суюнтирди. Демак, оғир дақиқада мен ишончли раҳбарга ҳар доим таяниб иш кўрсам бўлаверар экан. Елкамдан тоғ ағдарилгандай ҳис қилдим.

Ҳозирда марҳум д-р Дев кўп ўтмай менга "Ҳиндистон хизматкорлари" жамиятининг жорий ҳисобидан ашрам ва бошқа жамоатчилик эҳтиёжлари учун зарур пулларни олишга ҳуқуқ берувчи фармойиш олди.

Мен Шантиникетон сафарига отланмоқда эдим. Жўнашим арафасида Гўкҳале оқшом зиёфати уюштирди, унга бир қанча сара-сара дўстлар таклиф этилганди. Таомлар менинг дидимдагидек, яъни меваю ёнғоқлардан иборат бўлиши учун ҳам Гўкҳале олдиндан чорасини кўриб қўйган эди. Гарчи зиёфат унинг уйидан атиги бир неча қадам нарида ўтказиладиган бўлса-да, Гўкҳале шугина масофани ҳам базўр босиб ўтди. Аммо азбаройи менга бўлган муҳаббатидан у келишни астойдил кўнглига тукkан эди. У етиб келди-ю, ҳушдан кетди ва уни қайта уйига олиб бориб қўйишга тўғри келди. У илгари ҳам бир марта шундай бўлган экан, шу боис ўзига келгач, бизни зиёфатни давом эттираверишсин деб айттириб юборди.

Бу зиёфат бор-йўғи дўстларнинг очиқ ҳавода "Ҳиндистон хизматкорлари" жамиятига қарашли меҳмонхона қаршисидаги учрашуви эди, холос. Дўстлар уларни қизиқтирган мавзуларда очиқ суҳбатлар қилар ва ерёнғоқ, хурмо ва ҳўл мевалардан тановул этар эдилар.

Аммо Гўкҳаленинг ҳушдан кетиб қолиши менда оғир таассурот қолдирганди.

БУ ПЎПИСА ЭДИМИ?

Пунадан Ражкотга, у ердан эса Пўрбандарга йўл олдим. У ерда акамнинг беваси ва ўз қариндош-уруғларим билан кўришишим керак эди.

Ҳинд шартномадаги ишчиларидан унчалик фарқ қилмаслигим учун Жанубий Африкадаги сатйаграҳ вақтида либосимни ўзгартириб олган эдим. Англияда — уйимда, чордевор ичида ҳам худди шунақа кийим киярдим. Бомбейга кўйлак, дҳўтий, ёмғирпўш ва оқ бўйинбоғдан иборат катҳиёварча либосда келгандим — барчаси Ҳиндистон фабрикасида тўқилган матолардан эди. Бомбейдан учинчи класс билан кетмоқчи эдим ва бундай сафар учун бўйинбоғ ва ёмғирпўш ортиқча деб билганимдан уларни ечиб ташладимда, саккиз ё ўн аннага кашмир қалпоғи сотиб олдим. Шу кўринишимда мен камбағалнинг ғирт ўзи эдим.

Ҳиндистонда ўша вақтда вабо авж олган эди, шу боис Вирангамдами ё Вадҳвандами, аниқ эсимда йўқ, барча йўловчилар тиббий кўрикдан ўтказилаётганди. Мен озгина иситмалаб тургандим ва ҳароратим кўтарилишини кўриб, нозир исми шарифимни ёзиб олди-да, тиббий хизмат бошлиғига кўринишимни буюрди.

Кимдир менинг Вадҳван орқали ўтиб келаётганимни хабар қилган экан, вокзалда мени танувчи, йирик маҳаллий жамоат арбоби Мўтилаъл қарши олди. У менга Виранган божхонаси ва шу божхона муносабати билан йўловчилар билан содир бўлган кўнгилсизликлар тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Иситмам чиқиб тургани боис суҳбатга кайфиятим йўқ эди, фақат:

— Қамоқхонага тушиш ниятингиз борми? — деб сўрадим, холос.

Мен Мўтилаълни ўйламасдан жавоб беришга одатланган оловқалб йигитлар сирасидан деб ўйлагандим. Лекин у менга қатъий оҳангда ва ҳар томонлама ўйлаб жавоб берди:

— Ҳа, агар сиз олиб борсангиз, ҳаммамиз қамоққа тушишга тайёрмиз. Катҳиёварлик сифатида биринчи галда сизнинг эътиборингизда бўлишга ҳаққимиз бор. Биз, рости, сизни ушлаб турмоқчи эмасмиз, аммо қайтишда шу ерда бўлишга ваъда беринг. Ёшларимизнинг фаоллиги ва кайфиятини кўриб, сиз албатта суюнасиз. Шуни билингки, сизнинг дастлабки даъватингизга лаббай деб жавоб берамиз.

Мўтилаъл мени бутунлай ўзига маҳлиё қилиб қўйди.

— Дўстимиз бор-йўғи тикувчи,— деди ўртоғи уни мақтаб. Аммо у ўз ишининг шунақанги устасики, гарчи бир кунда бир соатгина меҳнат қилса-да, ойига ўн беш рупия

бемалол топади (бундан ортиғи унга керак ҳам эмас). Қолган вақтини у жамоат ишига сарфлайди ва бизнинг ундан маълумотлироқ эканимизга қарамай, бизга раҳбарлик қилади.

Кейинчалик Мўтилаъл билан яқиндан танишиб, бу мақтовларда ҳеч қандай муболаға йўқлигини билдим. У ойда бир неча кунни ўшанда яқинда ташкил этилган ашрамда ўтказар, болаларга тикувчилик санъатини ўргатар ва ўзи ашрам учун алланарсалар тикар эди. У менга Виранган ва у ерда йўловчиларга кўрсатилган кўнгилсизликлар тўғрисида ҳикоя қилиб берди. У бундан қаттиқ норози эди. У унча кўп давом этмаган касалликдан айни куч-қувватга тўлганда ўлди. Валҳ-ваннинг ижтимоий ҳаёти учун бу катта йўқотиш бўлганди.

Ражкотга келиб, эртасигаёқ тиббий хизмат бошлиғиникига йўл олдим. Врач мени билар эди ва ўзини жуда ноқулай ҳис этди. У нозирдан хафа бўлди, аммо бундан фойда йўқ эди, зеро у ўз бурчини адо этган эди, холос. Нозир мени билмасди, билганида ҳам бошқача йўл тутолмасди. Врач мени тағин нозирга юбориб ўтирмай, нозирнинг ўзи олдингизга келсин, деб туриб олди.

Бундай ҳолларда учинчи класс йўловчиларини тиббий кўрикдан ўтказиш жуда зарур эди. Ҳатто жамиятда юқори мавқега эга одамлар ҳам, агар улар учинчи классда кетаётган бўлсалар, камбағаллар учун шарт бўлган барча қоидаларга ўз ихтиёрлари билан бўйсунишлари керак эди. Амалдорлар холис бўлишлари керак. Менинг кузатишларимча, амалдорлар учинчи класс йўловчиларига ўзлари билан тенг деб эмас, балки қўй суруви деб қарайдилар. Улар билан қўпол муомалада бўладилар ва уларга жавоб беришни ҳам, тушунтиришни ҳам эп билмайдилар; учинчи класс йўловчилари худди сотиб олинган қулдай уларга сўзсиз бўйсунишлари керак. Амалдор йўловчини бемалол ҳақорат қила олади, ҳатто уради ҳам, чиптани эса унга хумордан чиққунча сўкиб-сўзлаб олгандан, ҳатто поезд жўнаб кетгандан кейин сотади. Буларнинг барини ўз кўзим билан кўрганман. То бойлар ва маълумотлилар камбағалларга насиб этмайдиган имтиёзлардан воз кечмагунларича, булар барчасини оддий ҳол деб қараш ўрнига қўполлик ва адолатсизлик билан кураш олиб бориш учун учинчи классда юра бошламагунларича бундай ҳол ўзгармай қолаверади.

Бугун Катҳиёварда Виранган божхонасидаги зўравонликлардан шикоятларни эшитдим ва шу боис тезда лорд Уиллингдон таклифидан фойдаланиб қолишга аҳд қилдим. Мен бу масала бўйича барча ҳужжатларни тўпладим ва ўқиб чиқдим-да, барча шикоятларнинг тўла асослилигига ишонч ҳосил қилгач, Бомбей ҳукумати билан Уиллингдоннинг шахсий котиби ҳузурида бўлдим, шунингдек, жаноби олийлари ҳузурига бордим. Лорд Уиллингдон ўз ҳамдардлигини изҳор қилди, бироқ ҳамма айбни Деҳли ҳукуматига ағдарди.

— Агар бу бизнинг қўлимизда бўлганида, тўсиқни аллақачон олиб ташлардим. Бу масала бўйича сиз ҳинд ҳукуматига мурожаат қилишингиз керак, — деди котиб.

Мен ҳинд ҳукуматига хат ёздим, бироқ хат олингани ҳақида эслатмадан бошқа ҳеч қанақа жавоб олмадим. Фақат кейинроқ, менга лорд Челмсфорд билан учрашиш имконияти тақдим этилгандагина бу масаланинг ижобий ҳал этилишига муваффақ бўлдим... Бир неча кун ўтгач, рўзномаларда Вирангандаги божхона тўсиғи олиб ташланганини ўқидим.

Мен бу воқеани Ҳиндистонда сатйаграҳнинг бошланиши деб ҳисобладим, чунки Бомбей ҳукумати билан музокараларим вақтида котиб мен Бўгасра (Катҳиёвар)да қилган нутқимда сатйаграҳ тўғрисида эслатиб ўтганим муносабати билан норозилик билдирди.

— Бу пўписа эмасми? — сўради у. — Наҳотки кучли ҳукумат пўписаларга ён беради деб ўйлайсиз?

— Бу пўписа эмас, — жавоб бердим мен, — балки халқни тарбиялаш. Менинг вазифам — зўравонлар билан курашнинг барча қонуний воситаларини халққа кўрсатиш. Мустақил бўлишни истаган миллат озодликка эришишнинг барча йўл ва усулларини билиши керак. Одатда, сўнгги восита сифатида зўравонликка ёпишадилар. Сатйаграҳ, аксинча, ўзида курашнинг мутлақо куч ишлатмаслик услубини намоён этади. Қандай ва қайси даражаларда улардан фойдаланишни аҳолига тушунтиришни ўзимнинг вазифам деб биламан. Инглиз ҳукумати — кучли ҳукумат эканига шубҳа қилмайман, аммо сатйаграҳ — олий даражадаги таъсирчан восита эканига ҳам дилимда заррача шак йўқ.

Ақлли котиб ишонқирамагандай бошини чайқаб қўйди ва деди:

— Кўрамиз.

ШАНТИНИКЕТОН

Ражкотдан мен Шантиникетонга йўл олдим. Ўқувчи ва ўқитувчиларнинг нигоҳлари менга қадалганди. Учрашувда оддийлик, нафосат ва муҳаббат ҳайратомуз даражада муштарак бўлиб кетганди. Шу ерда мен Канасоҳиб Калелкар билан биринчи марта кўришдим.

Ўшанда Калелкарни нима учун "Канасоҳиб" дейишларини билмасдим. Маълум бўлишича, Англияда бўлганида бизлар дўст бўлган "Ганганат Видйалай" номи остидаги Барода хонлиги мактабига раҳбарлик қилган оқловчи Кешаврао Дешпанде Видйалайда оилавий муҳит яратишга ҳаракат қилиб, ўқитувчиларга насаб номлари берган экан. Ўша вақтда ўқитувчи бўлган оқловчи Каленкарни "Кана" (яъни амаки — ота томонидан), Пҳадкени "Мама" (яъни, тоға — она томонидан), Ҳариҳар Шарма эса "Анна", (яъни, ака) деб номлаган. Бошқаларга ҳам тегишли номлар берилган. Кейинчалик бу "оила"га Каканинг дўсти сифатида Ананд, (Свамий) ва Маманинг дўсти сифатида Патвардҳан кирган. Уларнинг барчаси вақт ўтиши билан менинг ишдаги дўстларимга айланишди. Оқловчи Дешпанденинг ўзини одатда "Соҳиб" деб аташарди. Видйалайни тарқатишга тўғри келганда, "оила" ҳам тарқалди, аммо унинг аъзолари ҳеч қачон руҳий алоқаларини узмадилар ва лақабларини унутмадилар.

Тажриба тўплашга ҳаракат қилиб, Канасоҳиб турли ташкилотларда ишлаб юрди ва мен келганимда, у Шантиникетонда экан. Ўша иттифоққа мансуб Чинтоман Шастрий ҳам ўша ерда экан. Ҳар иккови ҳам санскритдан дарс бераркан.

Фениклик колонияларга Шантиникентонда алоҳида хона ажратиб берилганди. Колония тепасида Маганлаъл Ганди турарди. У Феникс ашрами барча қоидалари қатъий бажарилиши устидан кузатув олиб бориш вазифасини зиммасига олганди. Ўзининг одамларни қаттиқ севиши, билими ва қаттиққўллиги билан бутун Шантиникетонда катта обрўга эга эканини кўрдим.

Ўша вақтда у ерда Эндрю ва Пирсон ҳам яшарди. Бенгалиялик ўқитувчилардан Жагад Ананд бобу, Непал бобу, Сантўш бобу, Кшити Мўҳан бобу, Наган бобу, Шарад бобу ва Кали бобулар билан анча қалин бўлиб кетдик.

Ўз одатимга кўра мен ўқитувчи ва ўқувчилар билан тез дўстлашиб кетдим ва улар билан ўз-ўзига хизмат қилиш ҳақида суҳбатлашар эдик. Мен ўқитувчиларга агар улар ҳам, ўқитувчилар ҳам ёлланма олийгоҳлардан воз кечишса ва овқатларини ўзлари пиширишса, ўқитувчиларга бу ўқувчиларнинг ахлоқий ҳолати ва жисмоний соғлиғи манфаатини ўйлаб овқат пишириш устидан назорат ўрнатиш имконини беришини айтдим, ўқувчилар эса ўз-ўзига хизмат қилишдан кўргазмали сабоқ оладилар. Айримлар фақат бошларини чайқаб қўйишса, бошқалар менинг фикримни тўла қўллаб-қувватладилар. Ўқувчилар барча янгиликларга табиий мойилликлари оқибатида бўлса керак, бу ғояни олқиш билан қарши олишди. Биз шундай тажриба ўтказишга қарор қилдик.

Мен Шоирдан ўз фикрини айтишни сўраганимда, у агар ўқитувчилар рози бўлса, мен қарши эмасман, деди ва болаларга юзланиб:

— Бу тажриба — свараж калиди,— деб қўшиб қўйди.

Тажрибани муваффақиятли ўтказишга ҳаракат қилиб, Пирсон жонини жабборга бераётганди. У боши билан ишга шўнғиб кетганди. Бир гуруҳга сабзавотларни тўғраш, бошқасига донларни тозалаш топширилганди ва ҳ.к. Наген Бобу бошқаларга қўшилиб ошхонани ва бошқа хоналарни тозалашга киришиб кетди. Уларнинг қўлларига бел олиб, қандай ишлашларини кўриб хурсанд бўлиб кетдим.

Бир юз йигирма беш ўқувчи ва ўқитувчи жисмоний меҳнат билан шуғуллана бошлаб, бирданига аравадан чиққан отдай шалвираб қолишини ким ўйлабди, дейсиз. Ҳар куни баҳслар кетарди. Айримлар бутунлай тоб ташлаб юборди. Аммо Пирсон тиниб-тинчимас эди. У нуқул ошхона ёки ўша атрофдан сира бери келмасди. У идиш-товоқларни ювaётганда бир гуруҳ ўқувчилар жуда зерикарли бўлмаслиги учун сетор чалар эдилар. Ҳамма бир ёқадан бош чиқариб ишларди ва Шантиникетон қумурсқалар ғужғон ўйнаган қумурсқа уясига айланганди.

Ҳаётимизга шундай янгиликларни киритишимиз бундан кейин ҳам ўзгаришлар олиб кела бошлади.

Фениклик колониячилар етиб келишлари билан ошхонада ўзлари ишлабгина қолмай, овқатни ҳаддан ташқари жўнлаштирдилар ҳам. Барча масалликлар олиб ташланди. Гуруч, ловия, сабзавот ва ҳатто буғдой уни ҳаммаси битта

қозонда бирданига пиширилардн. Бенгалия ошхонасини ислоҳ қилиш мақсадида Шантиникетон ўқувчилари ўзларида худди шундай ошхона очдилар. Унда ўқувчиларнинг ўзлари ва бир-иккита ўқитувчи хизмат қилар эди.

Бирмунча вақтдан кейин, афсуски, бу барча ишлар барҳам топди. Тажриба ўтказиб, машҳур мактаб ҳеч нарса йўқотгани йўқ деб ўйлайман, ўқитувчилар эса, шубҳасиз, ундан ўзлари учун баъзи хулосалар чиқариб олишди.

Мен Шантиникетонда озроқ қолишни мўлжаллаб юргандим, бироқ тақдир ҳукми бошқача эди. У ерда бир ҳафта яшадимми, йўқми, Пунадан Гўкҳаленинг ўлими ҳақидаги телеграмма келиб қолди. Шантиникетон мотам ичида қолди. Унинг барча яшовчилари таъзия изҳор қилгани менинг олдимга кела бошлашди. Миллий йўқотишга кўзёши тўкиш учун эҳромда тўпландик. Бу тантанали маросим эди. Ўша куниёқ хотиним ва Маганлаъл билан Пунага жўнаб кетдим. Бошқалар Шантиникетонда қолишди.

Эндрюс Бурдвангача менга ҳамроҳлик қилди.

— Ҳиндистонда сатйаграҳ замони келади деб ҳисоблайсизми? Агар келса, бу қачон бўлади? — сўради у мендан.

— Айтиш қийин, — жавоб бердим мен. — Мен шахсан йил давомида ҳеч қандай чора кўрмайман, чунки тажриба тўплаш учун Гўкҳалега Ҳиндистон бўйлаб сафар қилишга сўз берганман. Мана шу синов муддати тугамагунча ижтимоий масалалар бўйича фикримни билдирмайман. Аммо муддат ўтгандан кейин ҳам нутқ сўзлашга ва ўз фикримни баён этишга ишонмайман. Нима бўлганда ҳам кўпи билан беш йил давомида сатйаграҳ учун пайт етиб келишига умид қилолмайман.

Шу муносабат билан шуни таъкидлаш жоизки, "Ҳинд свараж"да баён этган менинг баъзи фикрларим устидан Гўкҳале кулган эди.

— Ҳиндистонда бир йил турганингиздан кейин фикрларингиз ўзгариб қолади, — деган эди у.

УЧИНЧИ КЛАСС ЙЎЛОВЧИЛАРИНИНГ МАШАҚҚАТЛАРИ

Бурдванда чипта олишдан бошлаб, учинчи класс йўловчилари чекишига тўғри келадиган барча машаққатларни бошдан кечирдик.

— Учинчи класс чипталари бунақа эрта сотилмайди, — дейишди бизга кассада.

Мен станция бошлиғи ҳузурига йўл олдим. У ергача етиб боришнинг ўзи бўлмайди. Кимдир унинг қаерда ўтиришини одоб билан кўрсатиб берди ва мен унга қийинчиликларимиз тўғрисида гапирдим. Бироқ у ҳам менга ҳалиги гапларни такрорлади. Ниҳоят, касса очилди ва мен чипта олгани кетдим. Бироқ чипта олиш осон эмас экан. Бу ерда замона зўрники қонуни ҳукм сурар экан: ким сурбетроқ бўлса, бошқаларни назар-писанд қилмаса, ўша кассага яқин бора оларди ва мени четга суриб ташлайверишди. Шу боис мен чиптани деярли энг охирида олдим.

Поезд беришди, аммо унга чиқиб олиш янги синов эди. Поездга чиқиб олган йўловчилар ва чиқишга ҳаракат қилаётганлар бир-бирини бўралаб сўкар ва туртиб-итарар эдилар. Биз платформа бўйлаб олдинга ва орқага чопар ва якқаш бир сўзни эшитар эдик:

— Жой йўқ.

Мен проводникнинг олдига бордим:

— Бир амаллаб кириб олишга уриниб кўринг ёки бўлмаса кейинги поездни кутинг,— деди у.

— Лекин мен ошиғич иш билан кетаётувдим, — одоб билан эътироз билдирдим мен.

Бироқ унинг гапимга қулоқ солишга вақти йўқ эди. Мен нима қилишимни билмасдим. Мен Маганлаълга бир амаллаб поездга чиқиб ол, дедим-да, ўзим хотиним билан классларарo вагонга чиқиб олдим. Проводник буни сезиб қолдида, Асансол станциясида чипта ҳақини тўлаб қўйишимни айтди.

— Сиз бизга жой беришингиз лозим эди, — дедим мен унга. — Ҳамма жой банд бўлгани учун биз бу ердамиз. Агар учинчи классга жойлаштирсангиз, биз жон-жон деб у ёққа ўтар эдик.

— Бу ҳақда гап ҳам бўлиши мумкин эмас, — деди проводник, — мен сизларни учинчи классга жойлаштира олмайман. Ё пулини тўлаб қўйинг, ё чиқиб кетинг.

Мен нима қилиб бўлса ҳам Пунагача етиб олмоқчи эдим, шу боис баҳсни чўзиб ўтирмадим-да, чипта пулини тўлаб қўя қолдим. Аммо бу адолатсизликдан қаттиқ ранжидим.

Эрталаб Мўғулсаройга етиб келдик. Маганлаъл учинчи класс вагонидан бўш жой топишга мавaффақ бўлди ва биз ўша ёққа ўтиб олдик. Мен назоратчига бўлган воқеани айтиб бердим ва Мўғулсарой станциясида учинчи класс вагонига ўтиб олганимизга ишончнома ёзиб беришини сўрадим. Аммо у ишончнома ёзиб беришдан қатъий бош тортди. Шунда станция бошлиғига мурожаат қилдим.

— Одатда тегишли ишончномасиз биз кира ҳақига товон тўламаймиз. Лекин сизга истисно қиламиз. Бироқ Бурдвандан Мўғулсаройгача йўл ҳақини тўлиқ қайтариб беролмаймиз,— деди у.

Шундан буён учинчи классда юришлардан мен катта тажрибага эга бўлганман. Борди-ю, мен ўзимнинг барча таассуротларимни ёзиб борганимда, у бутун бир китобни ташкил этган бўларди. Бу ерда мен улар ҳақида фақат йўл-йўлакай эслатиб ўтаяпман. Соғлиғим ёмонлиги туфайли учинчи классда кетишдан воз кечишга мажбур бўлганимдан ҳалигача қайта-қайта афсус қиламан.

Учинчи класс йўловчиларининг машаққатларига, шубҳасиз, темир йўл ҳокимиятининг ўзбошимчалиги сабаб эди. Бироқ бунга кўп ҳолларда йўловчиларнинг қўполлиги, пала-партишлиги, худбинлиги ва жаҳолати ҳам сабаб бўлар эди. Ўз хулқ-атворларининг нотўғрилигини, худбинликларини ва виждонсизликларини йўловчиларнинг ўзлари англамасликлари афсусланарли, албатта. Улар мана шундай хулқ-атворни мутлақо табиий деб биладилар. Булар барчасини уларга нисбатан биз "ўқимишлилар"нинг лоқайд қарашларига йўйиш мумкин.

Биз Калйанга қаттиқ ҳолдан тойган ҳолда етиб келдик. Маганлаъл билан мен станция қувуридан ўзимизга сув топдик ва ғусл қилиб олдик. Энди хотинимга сув оламан деб турганимда, олдимга "Ҳиндистон хизматкорлари" жамиятидан оқловчи Каул келди. У ҳам Пунага кетаётган экан ва мен билан хотинимни иккинчи класснинг таҳоратхонасига олиб боришни таклиф қилди. Бу самимий таклифни қабул қилишга журъат этолмай, тараддудландим. Хотиним иккинчи класс ҳожатхонасидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмаслигини билардим, бироқ охири қоидани бузишга рози бўлдим. Биламан, бу ишим ҳақиқат курашчиси шаънига тўғри келмасди. Хотиним ювиниш хонасида чайиниб олишга ўлиб турган эди, деб айтолмайман. Бироқ эрнинг хотинига муҳаб-

бати ҳақиқатга муҳаббатидан устун келди. "Ҳақиқат жилваси рўёнинг олтин пардаси билан қопланган бўлади", — дейилади "Упанишадлар"да.

ИШЧИЛАРНИ ШАРТНОМАДА ИШЛАТИШ ТИЗИМИНИНГ БЕКОР ҚИЛИНИШИ

Ички ва ташқи ур-сурлари билан ашрамни вақтинча бир четга қўйиб турай-да, эътиборимни тортган бошқа бир масала ҳақида қисқача тўхталиб ўтай.

Беш ёки ундан кўпроқ йилга тузилган шартнома бўйича ишлаш учун Ҳиндистондан келиб қолган ишчилар шартномадаги (ёки шартнома қилинган) ишчилар деб аталган. Гарчанд 1914 йилда тузилган Смэтс-Ганди деб аталмиш битим бўйича Наталга келган ҳар бир шартномадаги ишчидан олинадиган уч фунт стерлинглик солиқ бекор қилинган бўлсада, Ҳиндистондан ишчилар оқиб келиш муаммоси ҳамон алоҳида эътибор қилишни талаб этарди.

1916 йил мартида пандит Мадан Мўҳан Малвияжий Ҳиндистон қонунчилик кенгашига ишчиларни шартномалаш тизимининг бекор қилиниши тўғрисидаги резолюция лойиҳасини киритди. Шу таклиф муносабати билан лорд Хардинг "жаноби олийлари ҳукуматидан вақти келиб бу тизимни бекор қилиш тўғрисида ваъда олган"лигини айтди. Бироқ мен Ҳиндистон бу қадар ноаниқ ваъдадан қаноат ҳосил қилмайди ва бу тизимнинг бекор қилиниши учун бетўхтов тарғибот кампаниясини бошлаб юбориш керак деб ҳисоблардим. Шу пайтгача Ҳиндистон шартномалашга боқибеғамлиги боис чидаб келар эди. Бу балони даф этиш учун халқ кампанияни муваффақият билан бошлаб юборадиган пайт келди деб билардим. Мен бир қанча кўзга кўринган жамоат арбоблари билан кўришдим, рўзномаларда бир қанча мақолалар эълон қилдим ва Ҳиндистон жамоатчилиги шартномалашнинг бу тизимини бутунлай бекор қилиш фикрида эканига ишонч ҳосил қилдим. Сатйаграҳни қўллаш учун мана шу жиддий сабаб етарли бўлармикан? Бунинг мутлақо етарлигига шубҳа қилмас эдиму, аммо ҳаракат усулини билмас эдим.

Бу орада вице-қирол тушунтириб айтдики, "вақти билан тизимни бекор қилиш шу маънодаки, ўрнига бошқа чора-

ларни жорий этиш учун етарли бўлган бирмунча оқилона муддат ўтиши билан шартномалаш бекор қилинади".

Шундай қилиб, 1917 йил февралида пандит Малвияжий шартномалаш тизимини зудлик билан бекор қилиш тўғрисида қонун лойиҳаси киритишга рухсат сўради. Лорд Челмсфорд бундай рухсатни бермайди. Шунда мен шартномалашни бекор қилиш учун кампания ўтказиш мақсадида бутун мамлакат бўйлаб сафар тараддудини кўришга қарор қилдим.

Энг аввало лорд Челмсфорд ҳузурига ташриф буюришни зарур деб ҳисобладим ва мени қабул қилишини сўрадим. У дарҳол рози бўлди. М-р Маффи, эндиликда сэр Жон Маффи унинг шахсий котиби эди. Мен у билан боғландим, сўнг лорд Челмсфорд билан мени маълум даражада қаноатлантирган суҳбат қилдим, у мендан ўз ёрдамини аямасликка сўз берди, аммо жуда ҳам шубҳали тарзда.

Мен сафаримни Бомбейдан бошладим. М-р Жаҳонгир Петий "Фуқароликнинг империя ассоциацияси" номидан йиғилиш чақиришга киришиб кетди. Ассоциациянинг ижроия қўмитаси шу йиғилишда таклиф этилиши керак бўлган резолюцияларни ишлаб чиқиш учун мажлис ўтказди. Д-р Стенли Рид, оқловчи (ҳозирда сэр) Лаллубҳай Самалдас, оқловчи Натражн ва м-р Петит қўмита мажлисида иштирок этишди. Баҳс-мунозаралар ҳукумат ишчиларининг шартномаланиши тизимини бекор қилиши керак бўлган муддат тўғрисидаги масала бўйича олиб борилди. Учта таклиф киритилган эди: биринчиси — "иложи борича тезроқ бекор қилиш", иккинчиси — "31 июлдан кечиктирмасдан бекор қилиш" ва учинчиси — "зудлик билан бекор қилиш". Шахсан мен аниқ санани кўрсатиш тарафдори эдим, зеро шундагина агар ҳукумат кўрсатилган муддатгача талабимизни бажармаса, қандай чора кўришимизни ҳам айта олар эдик. Оқловчи Лаллубҳай "зудлик билан" "31 июлгача" га қараганда анча қисқа муддат, деди. Мен, "зудлик билан" сўзи остида қандай маъно ётгани халққа унчалик тушунарли эмас, дедим. Модомики, халқни бир иш қилишга ундамоқчи эканмизми, анча аниқроқ муддатни айтишимиз керак бўлади. Ҳукумат ҳам, халқ ҳам "зудлик билан" сўзини ҳар қайсиси ўзича талқин қилиши мумкин. 31 июль аниқ санасига нисбатан ҳеч қандай изоҳ-пизоҳнинг кераги бўлмайди ва агар шу муддатгача ҳеч нарса қилинмагудек бўлса, биз янги чоралар кўрамиз. Д-р Рид менинг фикрларимни асосли деб

топди ва охири Лаллубҳай ҳам фикримга қўшилди. Биз шартномалаш тизимини бекор қилиш учун энг сўнгги муддат сифатида 31 июлни тайин қилдик. Бутун Ҳиндистон бўйлаб ўтган оммавий митингда худди шундай қарорлар қабул қилинган эди.

М-с Жайжий Петит вице-қирол ҳузурига хотин-қизлар делегациясини ташкил этиш учун бор кучини сарфламоқда эди. Бомбейдан делегация таркибига кирадиган хотин-қизлар сирасига Тата хоним ва эндиликда марҳума Дилшод Бегимни киритгандим. Делегация воқеаларнинг бундан кейинги ривожига катта таъсир кўрсатди. Вице-қирол умидбахш жавоб қайтарди.

Мен Карочи, Калькутта ва бошқа шаҳарларда бўлдим. Ҳамма жойда кўпминг кишилик митинглар бўлиб ўтди. Одамларни чексиз иштиёқ чулғаб олганди. Бу кампанияни бошлар эканман, бундай натижани кутмагандим.

У вақтларда, одатда, мен ёлғиз юрардим ва қизиқ-қизиқ воқеаларга дуч келардим. Ҳар доим махфий полиция агентлари изма-из пойлаб юришарди. Аммо менинг яширадиган ҳеч нарсам йўқ эди, шу боис улар мени безовта қилишмасди ва мен уларга ҳеч қандай ташвиш туғдирмасдим. Бахтимга, ҳали у пайтда менда "маҳатма" унвони йўқ эди, ҳолбуки, халқ мени билган жойда бу ном билан чақириш оддий ҳол ҳисобланарди...

... 31 июлгачаёқ ҳукумат Ҳиндистондан шартнома билан ишчиларни хорижга чиқиб кетишига барҳам берди, деб эълон қилинди.

Ишчиларнинг шартномада ишлаш тизимига қарши биринчи норозилик петициясини 1894 йилда мен тақдим этгандим ва ўшанда сэр У.У.Хантер айтганидек, бу "яримқуллик" тизими қачондир йўқ бўлиб кетишига умид қилгандим.

1894 йилда бошланган шартномалаш тизимига қарши кампания вақтида кўплар менга ёрдам берди, бироқ тугуннинг тезроқ ва осонроқ ечилишига сатйаграҳ имконияти сабабчи эканини ҳам айтмасам бўлмайди.

ИНДИГО ДОҒИ

Чампаран — шоҳ Жанак мамлакати. Бу жойларда ҳозир анбаҳзорлар кўп, 1917 йилгача эса у ерда индиго пайкаллари ҳам уфққа етарди. Қонун бўйича Чампарандаги ижа-

радорлар ўз деҳқончиликлари учун ижарадаги ернинг ҳар йигирма бешта томорқасидан учтасига индиго экишга мажбур эдилар. Бу тизим "тинкатия" деб аталарди, чунки бир акрни ташкил этувчи йигирма катҳдан учтаси индиго экинига ажратиларди.

Иқрор бўлишим керакки, ўша вақтгача мен Чампаранниng қаерда жойлашганини билиш у ёқда турсин, бунақа номни сира эшитмаган ҳам эдим. Индиго пайкаллари тўғрисида деярли тасаввурим йўқ эди. Мен индиго тойларини кўргандим, бироқ унинг Чампаранда ўстирилиши ва етиштирилиши, бу маҳсулот ўн минглаб деҳқонларнинг оғир меҳнати эвазига юзага келиши тушимга ҳам кирмаганди.

Ражкумар Шукла шу зулм юки остида қадди дол бўлган деҳқонлардан биттаси эди. У ўзи каби азоб чеккан минглаб деҳқонлардан индиго доғини ювиб кетказишни қаттиқ хоҳларди.

Мен бу одам билан 1916 йили Конгресс сессиясига келганимда Лакҳнавда танишиб қолган эдим.

— Бизнинг мусибатларимиз ҳақида сизга вакил бобу гапириб берадилар, — деди у ва мени Чампаранга боришга ундай бошлади.

"Вакил бобу" бобу Бражкишор Прасад деган одам бўлиб, кейинчалик Чампарандаги менинг энг яқин ходимларимдан бири бўлиб қолди, ҳозир эса у Биҳордаги ижтимоий фаолиятнинг жонидир. Ражкумар Шукла Прасадни менинг чодиримга олиб кирди. У эгнига алпачадан тикилган қора ачкан ва шим кийиб олганди. Ўшанда Прасад менда ҳеч қандай таассурот қолдирмаганди. Мен уни оддий деҳқонларни эзаётган вакиллардан бири деб ўйлагандим. Чампаран ҳақида у билан оз-моз гаплашиб олгач, мен одатда бундай ҳолларда бўладигандек жавоб бердим:

— Ҳозирча бир нима деёлмайман: шароитлар билан шахсан танишиб чиқишим керак. Конгрессга тегишли резолюция киритишингиз мумкин, аммо ҳозирча мен сизга ҳеч нима деб ваъда беролмайман.

Ражкумар Шукла, албатта, Конгресдан ёрдам кутарди. Бобу Бражкишор Прасад Чампаран аҳолисига ҳамдардлик билдирилган резолюцияни киритди, у бир овоздан қабул қилинди.

Ражкумар Шукла мамнун бўлса-да, бироқ бутунлай кўнгли тўлмаганди: у Чампаранни мен ўзим бориб ўз кўзим билан кўришимни ва у ердаги деҳқонларнинг аҳволи ночорлигига амин бўлишимни истарди. Мен унга Чампаранни режалаштираётан сафаримга киритишимни ва у ерда бир-икки кун бўлишимни айтдим.

— Сиз ҳаммасини ўз кўзингиз билан кўришингизга бир кун етади, — деди у.

Лакҳнавдан Конпурга йўл олдим. Ражкумар Шукла менга эргашди.

— Бу ердан Чампаранга қўл узатсангиз етади. Илтимос, у ёққа бир кунгагина боринг.

— Бу галча мени маъзур тутсангиз, — деб жавоб бердим унга кўпроқ ён босганча. — У ёққа бошқа бир кун келарман.

Мен ашрамга қайтиб келдим. Ҳар жойда ҳозиру нозир Ражкумар аллақачон у ерда эди.

— Ёлвораман, бир кунни тайин қилинг, — яна мурожаат қилди у менга.

— Яхши, — дедим мен, — фалон куни Калькуттада бўлишим керак. Ўшанда олдимга келасиз-да, мени Чампаранга олиб борасиз.

Қаёққа боришим, у ерда нима қилишим ва нимани кўришимни тасаввур қилолмаётган эдим.

Калькуттада Булен бобу ҳузурига кириб бормасимданоқ не кўз билан кўрайки, у ерда Ражкумар турибди. Шу тариқа бу содда-баёвбўш, оққўнгилгина, аммо бир сўзли деҳқон юрагимни забт этди.

Охири 1917 йил бошида биз Калькуттадан қайдасан Чампаран дея йўлга тушдик. Икковимизнинг ҳам ташқи кўринишимиз деҳқонга ўхшарди. Мен ҳатто қайси поездда боришни ҳам билмасдим. Ражкумар билан поездга чиқдик-да, эрталабга яқин Патнага етиб келдик.

Мен бу шаҳарда биринчи бўлишим эди ва у ерда қўнишим мумкин бўлган на дўстларим, на танишларим бор эди. Гарчи оддий деҳқон бўлса-да, барибир Ражкумар Шуклани нинг Патна билан қандайдир алоқаси бордир, деб ўйлардим. Бироқ йўлда мен уни яқинроқ билиб олдим; Патнага келганимизда эса унга нисбатан дилимдаги барча иштибоҳлар ғойиб бўлди: у ҳамма соҳада ғирт гўл эди. У ўз дўстлари-

дай гапирган вакиллар унга ҳеч қандай алоқаси йўқ одамлар экан. Бечора Ражкумар улар учун бир малай каби экан, бунга ўхшаган деҳқон мижозлар билан уларнинг вакиллари ўртасида суви тошган Ганга кенглигидаги жарлик ётарди.

Ражкумар Шукла мени Патнадаги Ражендр бобу уйига олиб борди. Маълум бўлишича, Ражендр бобу Пуригами, эсимда йўқ, аллақаёққа кетган экан. Бунгалода иккита хизматкор бор эди, аммо улар бизга заррача эътибор беришмади. Ёнимда қандайдир егулик бор эди. Ражкумар менга деб бозорда олиб берган хурмоларни еб олмоқчи бўлдим.

Баҳорда дахлсизлик қоидаларига жуда қаттиқ риоя қилинар эди. Хизматкорлар фойдаланиб туришганда мен уларнинг қудуғидан сув олмаслигим керак эди, чунки менинг челагимдан тушган сув томчилари уларни булғаши ҳеч гап эмасди — ахир менинг қайси тоифага мансублигимни улар қаердан билиб ўтиришибди? Ражкумар менга ичкаридаги ҳожатхонани кўрсатди, бироқ хизматкорлар ўша заҳоти мени ҳовлига чиқариб юборишди. Мен бундан таажжубланмадим ва жаҳлим ҳам чиқмади: бундай нарсаларга ўрганиб кетгандим. Хизматкорлар ўз бурчларини бажарган ва уларнинг наздича, хўжайин улардан талаб этган нарсани қилган эдилар.

Булар ҳаммаси Ражкумар Шуклага бўлган ҳурматимни кучайтирди, аммо уни яхшироқ билиб олдим деб айтолмайман. Лекин шу нарсани тушундимки, Ражкумар менга раҳбар бўла олмайди ва раҳбарлик тизгинини ўз қўлимга олишга қарор қилдим.

АҲИМСА БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Мен Чампаран деҳқонларининг аҳволини тадқиқ этиш ва уларнинг индиго пайкаллари харажатлари устидан қилган шикоятларига чуқурроқ кириб боришни мақсад қилиб қўйгандим. Бунинг учун минглаб деҳқонлар билан гаплашиб олишим зарур эди. Энг аввало хўжайинларнинг нуқтаи назарини билиб олишим ва округ ҳукумат комиссари билан кўришишим керак, деб ҳисоблардим. Мен улар билан ҳам, булар билан ҳам кўришиш имкониятига эга бўлдим.

Индиго ассоциацияси котиби ҳеч бир хижолатсиз сиз ёт одамсиз, плантатор ва ижарадорлар ўртасидаги муносабатларга аралашишга ҳаққингиз йўқ, деб айтди. Борди-ю, қан-

дайдир таклифларим бўлса, уларни ёзма равишда тақдим этишим керак экан. Мен ўзимни бегона деб билмайман, борди-ю, истагудек бўлишса, ижарадорларнинг аҳволини ҳам тадқиқ этишга тўла ҳақлиман, — деб жавоб бердим одоб билан.

Мен ташриф буюрган округ комиссари мени чўчитмоқчи бўлди ва тезда Тирҳутдан чиқиб кетишимни таклиф этди.

Мен ишдаги ўртоқларимни барча шу ҳолатлар билан таништирдим ва, афтидан, ҳукумат менинг фаолиятимда менга халақит беришга ва мени тахмин қилганимдан олдинроқ ҳибсга олишга ҳаракат қилмоқда деб огоҳлантирдим. Шундан кейин борди-ю. Мўтиҳарда ёки, дейлик, Беттиада мени ҳибсга олишадиган бўлишса, иш учун бу яхши бўларди, деб кўрсатиб ўтдим.

Чампаран — Тирҳут округидаги дистрикт, Мўтиҳарий эса — унинг маркази. Ражкумар Шукла Беттиадан сал нарида туради, деҳқонлар, чекка жойлардаги ерни ижарага олган котийлар эса дистриктдаги энг камбағал одамлар эди. Ражкумар Шукла менинг уларникида бўлишимни хоҳларди. Мен ҳам буни жуда хоҳлардим.

Ўша куниёқ барча йўлдошларим билан мен Мўтиҳарийга йўл олдим. Биз қўнган бобу Гўракҳ Прасаднинг уйи карвонсаройга айланганди. Биз қийинчилик билан у ерда жойлашдик. Ўша куниёқ Мўтиҳарийдан олти мил нарида плантаторлардан бири ўз ижарадорига қаттиқ зулм ўтказганидан хабар топдик. Эртасига мен ва бобу Дҳаранидҳар Прасад уникига боришга қарор қилдик. Эрталаб филда воқеа содир бўлган жойга йўл олдик. Дарвоқе, фил Чампаранда худди Гужаротда аравага қўшиладиган ҳўкизлардай одатдаги улов ҳисобланар экан. Ярим йўлга етар-етмас бизни полиция бошлиғи юборган чопар қувиб етдида, менга унинг саломини топширди. Бу нимани англатишини тушундим. Дҳаранидҳар бобуга манзил сари йўлни давом этдиришини таклиф этиб, чопар келган ёлланма аравачага ўтирдим. Шунда у менга Чампаранни тарк этишим хусусидаги буйруқни берди ва мени қайтариб олиб бориб қўйди. Буйруқни олганимга тилхат талаб қилганларида, мен талабга рози эмасман ва то тадқиқотни охирига етказмагунча Чампарандан кетиш ниятим йўқ, деб ёзиб бердим. Бунга жавобан у менга Чампарандан чиқиб кетиш тўғрисидаги буйруққа бўйсунишдан бўйин товлаганликда айбланувчи сифатида эртасигаёқ судга келишга таклиф этилган чақирувнома топширди.

Тун бўйи хатлар ёзиб чиқдик ва бобу Бражкишор Прасадга зарурий кўрсатмалар бердим.

Менинг қандай чиқарилишим ва судга чақирилишим ҳақидаги хабар яшин тезлигида тарқалди. Менга хабар қилишларича, Мўтиҳарийда шу куни шу пайтгача мисли кўрилмаган воқеа бўлибди. Гўракҳ бобунинг уйи ва ҳовлисига одам сиғмай кетибди. Яхшиямки, тунда мен ишларимни тугатиб, одамлар билан гаплашиб ололган эдим. Сафдошларим менга бу борада катта ёрдам беришди. Мендан бир қадам ортда қолмай эргашиб келаётган оломонга улар раҳбарлик қилишди.

Мансабдор шахслар — инспектор, судья, полиция бошлиғи ва менинг ўртамизда қандайдир дўстона муносабатлар ўрнатилганди. Менга қўйилган талабларга қарши қонуний асосда қаршилик кўрсатишим мумкин эди. Бунинг ўрнига мен мансабдор шахсларни қабул қилдим ва улар билан мутлақо тўғри муомала қилдим. Уларни шахсан ҳақорат қилишга мутлақо чоғланмаганимни, балки уларнинг фармойишларига фуқаро сифатида бўйсунмоқчи эмаслигимни кўришди. Шу боис улар енгил нафас олишди ва менга халақит бериш ўрнига тартиб ўрнатишда менга ёрдам бера бошлашди. Бироқ одамлар оломонининг келиши амалдорларга улар ҳокимиятининг таги зил кетганини яққол кўрсатиб турарди. Қандайдир муддатга халқ эҳтимол тутилган жазо олдида ҳар қанақанги қўрқувни йўқотди ва улар янги дўст намоён этган муҳаббат кучигагина бўйин эгдилар.

Шуни таъкидлаш жоизки, Чампаранда мени ҳеч ким билмасди. Деҳқонларнинг ҳаммаси саводсиз эди. Гангадан шимолда, Ҳимолай этакларида, Непал яқинида жойлашган Чампаран Ҳиндистондан узилиб қолганди. Конгресс тўғрисида бу жойларда жилла қурса озгина тасаввурга эга одам анқонинг уруғи. Ҳатто Конгресс тўғрисида эшитганлар ҳам унинг ишида иштирок этишдангина эмас, балки у ҳақда гапиришдан қўрқишарди. Энди эса Конгресс ва унинг аъзолари, гарчи Конгресс номидан бўлмаса-да, уларнинг ерига кириб келган, боз устига анча аниқ вазифалар билан кириб келганди.

Ўртоқларим билан маслаҳатлашиб, мен Конгресс номидан ҳеч қандай чора кўрмасликка қарор қилдим. Бизга ном эмас, иш хўжакўрсинлик эмас, ишнинг моҳияти керак эди. "Конгресс" сўзининг ўзи ҳукумат ва уни қўллаб-

қувватловчи плантаторлар учун олабўжи эди. Улар учун Конгресс қонунни бузиш учун оқловчиларнинг даҳанаки жанглари, ҳуқуқшунослик найранглар синонимлари, бомбаларнинг портлашлари ва бебошвоқларнинг жиноятлари, сурбетлик ва айёрликнинг синонимлари эди. Биз шу ёлғон тасаввурларни тумандай тарқатиб юборишимиз керак эди. Шу боис Конгресс ҳақида умуман эслатмасликка ва деҳқонларни "Конгресс" номи остидаги ташкилот билан таништирмасликка азму қарор қилгандик. Агар улар Конгресснинг мавжудлиги маъносини англаб етиб, унинг номига эмас, руҳига эргашсалар, шунинг ўзи бемалол етиб-ортади, деб ўйлардик биз.

Шу боис на ошкора, на махфий тарзда биз Конгресс номидан биз учун замин тайёрлаши мумкин бўлган мубашширларни юбормадик. Биргина Ражкумар Шукланинг ўзи минглаб деҳқонлар билан иш олиб боролмас эди. Улар орасида ҳеч қандай сиёсий иш олиб борилмаганди. Чампарандан ташқарида нелар бўлаётганидан мутлақо бехабар бўлсалар-да, мени эски дўстларидай қабул қилишди. Деҳқонлар билан бу учрашув чоғида мен Худо, аҳимса ва ҳақиқат билан юзма-юз бўлдим десам, асло муболаға бўлмайди.

Менинг "маҳатма" номимни шу маънода қараб чиқарканман, мен унда фақат одамларга муҳаббатни кўраман. Бу эса, ўз навбатида, менинг аҳимсага бўлган ишончим собитлиги ифодасидан бошқа ҳеч нарса эмас.

Чампарандаги бу кун — ҳаётимдаги унутилмас воқеа. У деҳқонлар учун ҳам, мен учун ҳам ёдгорлик бўлиб қолди.

Қонун бўйича мен судланишим керак эди, аммо аслида ҳукумат судланадиган бўлиб қолганди. Мен учун тайёрлаб қўйилган тўрга округ комиссари фақат ҳукуматни тутишга муваффақ бўлганди, холос.

ИШ ЁПИЛДИ

Суд бошланди. Давлат ҳимоячиси, судья ва суднинг бошқа аъзолари бамисоли игна учида ўтиришарди. Улар каловланиб, нима қилишни билишмасди. Давлат ҳимоячиси судьядан ишни қолдиришни сўрар эди. Бироқ мен аралашдим ва судьядан ишни қолдирмасликни илтимос қилдим, чунки мен Чампарандан чиқиб кетиш ҳақидаги буйруққа бўйсун-

масликда ўзимни айбдор деб билардим. Мен ўзимнинг қисқача аризамни ўқиб бердим:

"Суднинг рухсати билан жиноий кодекснинг 144-моддаси бўйича жазоланадиган буйруққа ошкора бўйсунмаслик сифатида нима учун ана шундай жиддий қадам қўйишга азму қарор қилганимни тушунтириш учун мана шу қисқача арзимни баён қилмоқчиман. Менинг ноқис фикримча, масала менинг қарашларимни маҳаллий маъмурият қарашларидан фарқ қилишидан иборат. Мен бу ерга инсоният ва миллатга хизмат қилиш ниятида келганман. Индиго плантациялари хўжайинлари ёмон муносабатда бўлганидан шикоят қилган деҳқонларга ёрдам бериш ва уларнинг астойдил илтимосларини қондириш ниятида шундай йўл тутдим. Мазкур масалани ўрганмасдан мен ҳеч қандай аниқ ёрдам кўрсатолмас эдим. Шу боис ҳокимият ва плантаторларнинг бу ишда ҳамкорлик қилишларига ишона оламан деган ўйда бу ерга келдим. Менда бошқа ўй-хаёллар йўқ эди ва менинг келишим қайсидир даражада жамоатчилик тартибини бузади ва қотилликларга олиб келади деб ўйламайман. Бу борада яхшигина тажрибага эгаман. Аммо ҳокимият бошқача ўйлади. Мен уларнинг қийин аҳволга тушиб қолишганини тўла тушунаман ва уларнинг фақат улар олган маълумот асосида ҳаракат қила олишларини эътироф этаман. Фуқаро қонунини ҳурмат қилувчи сифатида менинг биринчи вазифам менга берилган буйруққа бўйсуниш эди. Аммо кимларни деб келган бўлсам, шуларга нисбатан ўзимнинг бурчлилик туйғум устидан тажовуз қилмай туриб бундай қила олмас эдим. Улар орасида қолибгина уларга хизмат қилишим мумкинлигини ҳис этар эдим. Шу боис ихтиёрий равишда кета олмасдим. Ана шундай қийин аҳволга тушиб қолиб, мен бутун жавобгарликни ҳукуматга юклашга қарор қилдим. Шу нарсани чуқур тушунаманки, Ҳиндистоннинг ижтимоий ҳаётида менга ўхшаган мавқени эгалловчи одам ҳамма нарсада бошқаларга ўрнак бўлиб хизмат қилиши керак. Менинг шу нарсага иймоним комилки, биз яшаб турган ўша мураккаб вазиятда ўзини ҳурмат қилган одам учун ягона тўғри ва ҳалол иш — мен азму қарор қилгандек иш тутиш, яъни ҳокимиятга бўйсунмагани учун муқаррар жазога мустаҳиқ бўлишдир.

Мен жазони юмшатиш умидида ёки қонуний ҳокимиятни ҳурмат қилмаганидан буйруқни менсимаганимни намойиш қилиш учун эмас, балки борлиғимизнинг олий қонуни — виждон овозига бўйсуниш учунгина шундай арз қилишга азму қарор этдим".

Ишни тинглашни орқага суриш учун ортиқ ҳеч қандай асос йўқ эди, бироқ судья ва давлат ҳимоячиси саросимага тушиб қолгани учун иш барибир кейинга қолдирилди. Бу орада мен буларнинг барчаси ҳақида вице-қиролга, Патнадаги дўстларимга, шунингдек пандит Мадан Мўҳан Малвия ва бошқаларга телеграф орқали батафсил хабар бериб турдим.

Менинг устимдан чиқарилган ҳукмни тинглаш учун судга борашимдан олдин судья провинция губернаторининг менга қарши қўзғатилган ишни тўхтатиш ҳақида буйруқ чиқарди. Айни вақтда коллектор менга тадқиқотимни давом эттиришим ва ўз фаолиятимда ҳокимият томонидан ҳар қандай ёрдам кўрсатилишига ишонишим мумкинлигини хабар қилди. Ишнинг бундай тез ва хайрли якун топишини биронтамиз кутмаган эдик.

Мен кўринишидан ҳалол ва ҳақгўй одам коллектор м-р Хейкон ҳузурига кирдим. У менга барча зарурий ҳужжатларни олишим ва унинг олдига исталган вақтда келишим мумкинлигини айтди.

Шундай қилиб, Ҳиндистон фуқаролик бўйсунмаслигининг биринчи кўргазмали сабоғини олди. Бу воқеа ҳам оғзаки, ҳам матбуотда муҳокама қилинди ва менинг тадқиқотим кутилмаганда оммалашиб кетди.

Тадқиқот учун ҳокимиятнинг холис қолиши ғоятда муҳим эди. Шу билан бирга у шарҳловчилар ва рўзнома бош мақолаларининг кўмагига муҳтож эмасди. Аслида Чамparандаги аҳвол шу қадар қалтис ва мураккаб эдики, ҳаддан ташқари кескин танқид ёки кучли бўяб-бежалган ҳисоботлар мен киришган ишга фақат зарар етказиши мумкин эди. Шу боис мен асосий рўзномаларнинг муҳаррирларига шарҳловчиларни юбормасликни илтимос қилиб ва матбуот учун зарурий ахборотни бериш ҳамда уларни барча ишлардан бохабар қилиб туришга ваъда бериб, хатлар ёздим.

Менинг Чамparанга келишимга нисбатан ҳукуматнинг муносабати плантаторларга ёқмаслигини билардим. Яна шу нарсани ҳам тушунардимки, гарчанд бу ҳақда овоз чиқариб гапирмасалар-да, ҳатто ҳукумат амалдорларига ҳуку-

матнинг қарори ёқиб тушиши даргумон эди. Шу боис ноаниқ ёки жўрттага бузиб ёзилган ҳисоботлар, афтидан, уларни ҳам, буларни ҳам яна кўпроқ жазавага солар эди ва улар ғазабларини менга эмас, қўрқиб кетган ва абжағини чиқарган деҳқонларга тўкар эдиларки, бу нарса мазкур масалада менинг ҳақиқат илдизини қидириб топишимни анча қийинлаштирган бўлур эди.

Эҳтиёткорлик чоралари кўрилганига қарамай, плантаторлар даҳшатли кескин қарши хуружларини бошлаб юбордилар. Матбуотда ишдаги ўртоқларим ва мен ҳақимда туҳматдан иборат материаллар пайдо бўла бошлади. Аммо менинг ҳаддан ташқари эҳтиёткорлигим ва ҳақиқатга садоқатим ҳатто майда-чуйда ишларда ҳам қиличнинг дамини уларнинг ўзларига рўпара қилар эди.

Плантаторлар Бражкишор бобуга ташланиб, унинг устидан роса мағзава ағдаришди. Бироқ улар бўҳтонга зўр берганлари сайин аҳолининг Бражкишор бобуга ҳурмати тобора ортиб борарди.

Бизнинг аҳволимиз шунчалик нозик эдики, мен бошқа музофотлар раҳбарларини таклиф этишга имкон тополмаётгандим. Пандит Малвияжий бир энлик хат ёзиб юборинг, ўша заҳоти қанот боғлаб учиб келаман, дея менга сўз берди. Лекин мен уни безовта қилиб ўтирмадим. Шундай қилиб, курашнинг сиёсий тус олишига йўл қўймасликка муваффақ бўлдим. Вақти-вақти билан мен раҳбарлар ва асосий рўзномаларга чоп этиш учун эмас, балки воқиф бўлиш учун ҳисоботлар юбориб турар эдим. Ҳатто курашнинг мақсади сиёсий бўлган ҳолда ҳам аслида ишнинг ўзи сиёсий эмаслигини, унга сиёсий тус бериш ишга фақат зарар етказишини тушундим. Ва аксинча, агар ишни унинг носиёсий доираларида олиб борилса, у бундан фақат ютиб чиқади. Чамparандаги воқеа шуни кўрсатдики, ҳар қандай соҳада халққа беғараз хизмат қилиш эртами ёки кечми мамлакат учун сиёсий жиҳатдан ҳам фойдали бўлиб қолаверади.

ИШ УСЛУБЛАРИ

Чамparандаги тадқиқотлар тўғрисида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун Чамparан раияти тарихини баён этиш талаб этиларди, бу эса китоб доирасидан чиқиб кетарди. Чамparанда-

ги тадқиқот — ҳақиқат ва аҳимсани дадил қидириш эди ва бошимдан ўтган барча воқеалардан шу нуқтаи назардан эътиборга моликларинигина ҳимоя қилиб бераяпман. Тафсилотларга қизиқувчиларга оқловчи Ражендр Прасад ҳиндий тилида ёзган чампаран сатйаграҳи тарихини мутолаа қилишни маслаҳат бераман. Ҳозирги вақтда, менга айтишларича, шу китобнинг инглизча нашри тайёрланмоқда экан.

Лекин, келинг, боб мавзуига қайтайлик. Бундан кейин Гўракҳ бобунинг уйида иш олиб боришимиз бечорани уйидан ҳайдаб чиқаришимизни англатган бўлур эди. Ваҳоланки, Мўтиҳарий аҳолиси бизга уй беришга ҳамон қўрқарди. Бироқ барибир ҳали Бражкишор бобу ўзининг эпчиллиги туфайли ҳовлиси хийла кенг бир уй топишга муваффақ бўлди ва биз ўша ёққа кўчиб ўтдик.

Пулсиз иш олиб боришни хаёлга келтириб бўлмасди. Бироқ бу хилдаги ишга аҳолининг ўзидан маблағ тўплаш ҳалигача таомилга кирмаганди. Бражкишор бобу ва кўпчилиги вакиллар бўлган унинг дўстлари ё ўз чўнтакларидан, ё агар қўл келиб қолса, ўз дўст-ёрларидан маблағ топар эдилар. Агар аҳолининг ўзи ёки уларнинг дўстлари бирга бориш имконига эга бўлишганида уларга сўраттириб ўтиришармиди? Шунга аниқ кўзим етди ва Чампаран раиятидан сариқ чақа ҳам олмасликка аҳд қилдим, чунки бу нотўғри талқин этилиши мумкин эди. Мен яна бу тадқиқотни олиб бориш учун маблағ сўраб бутун мамлакатга ҳам мурожаат этмасликка аҳд қилдим: бу бутун Ҳиндистонда бу ишга нисбатан сиёсий тус берган бўлур эди. Бомбейлик дўстлар менга 15 минг рупия таклиф этишди, аммо мен миннатдорлик билан рад этдим. Мен Бражкишор бобунинг ёрдамида Чампарандан ташқарида яшайдиган бадавлат биҳорликлардан иложи борича кўпроқ маблағ олишга, мабодо, агар яна пул керак бўлиб қолса, Рангундаги дўстим д-р Меҳтага мурожаат қилишга қарор қилдим. Д-р Меҳта қанча керак бўлса, шунча пул юборишга жон-жон деб рози бўлди. Хуллас, ташвишланишимизга ҳожат қолмади. Умуман жуда катта пулнинг кераги ҳам йўқ эди, чунки биз қашшоқликка жавоб берувчи, аёвсиз тежамкорлик билан иш тутаётгандик. Натижада маълум бўлдики, бизга ҳақиқатан ҳам катта пулнинг кераги йўқ экан. Тўпланган пулдан

бир неча юз рупияни тежаб, ҳаммаси бўлиб уч минг рупияга яқин сарфлаганимиз эсимда.

Янги сафдошларимнинг ғайриоддий ҳаёт тарзи дастлабки вақтларда доимий кулгига сабаб бўлди. Ҳар бир вакилнинг ўз хизматкори, ошпази, алоҳида ошхонаси бор эди. Вакиллар кўпинча ярим тундан кейин овқатланишарди. Ўз чиқимларини ўзлари кўтарганларига қарамай, уларнинг пала-партишлиги мени ташвишга соларди, бироқ яқин дўстлар бўлиб қолганимиз учун бир-биримизни нотўғри тушунишдан узоқ эдик ва улар менинг ҳазилларимга кулибгина қўя қолар эдилар. Охири хизматкорлардан воз кечишимизга, ошхонани битта қилишимизга ва маълум соатларда овқатланишимизга барчалари рози бўлишди. Гарчи барчалари ўтхўр бўлишмаса-да, иккита ошхона чиқимларидан қочиш мақсадида битта умумий, ўтхўрлик ошхонасига эга бўлишга қарор этдик. Бундан ташқари, биз фақат оддий таомлар билан овқатланишни зарур деб топдик.

Булар барчаси харажатларни кескин камайтирди ва бир талай вақт ва кучимизни тежаб қолди — бу эса биз учун ғоят зарур эди. Ҳузуримизга деҳқонлар аризалар билан тўп-тўп бўлиб келишарди. Уларнинг ортидан боғ, ҳовли ва уйнинг ўзини қоровуллар қўшини тўлдирар эди. Ишдаги ўртоқларим мени ажзи ниёз қилишга муштоқ одамлардан қутқаришга ҳарчанд уринишмасин, бунинг уддасидан чиқа олмас эдилар ва белгиланган соатларда чиқиб, уларга кўриниш беришга мажбур бўлар эдим. Беш-етти кўнгилли фақат аризаларни қабул қилиш билан шуғулланарди, аммо шунга қарамай, кечгача ариза беришга улгуролмаган кўплаб деҳқонлар қуруқ қайтиб кетар эдилар. Ҳар бир ариза ўзича бир қимматга эга эди деб айтиб бўлмасди, аслида улардан кўпчилиги битта нарсани такрорлар эди. Аммо аризаларни қабул қилмай, халқнинг кўнглини олиб бўлмасди ва мен уларнинг ишга бўлган қизиқишини қадрлар эдим.

Аризани қабул қилувчилар муайян вақтга риоя қилишлари керак бўларди. Барча раиятлар синчковлик билан сўроқ қилинарди. Бу сўроқларга дош беролмаганларга рад жавоби бериларди. Бу, тўғриси, жуда кўп вақтни оларди, аммо шу йўл билан олган маълумотларни ишончли деб ҳисоблаш мумкин эди.

Бу сўроқлар пайтида албатта махфий полиция амалдори иштирок этарди. Биз уни қўймаслигимиз ҳам мумкин эди, аммо энг бошиданоқ унинг иштирок этишига монелик қилмасликка аҳд этган эдик, унга одоб билан муомала қилар ва барча маълумотлардан уни воқиф этар эдик. Бу биз учун мутлақо хавфсиз эди. Аксинча, кўрсатмаларнинг махфий полиция борлигида қабул қилиниши деҳқонларга кўпроқ журъат бағишларди. Бир томондан, махфий полиция олдида деҳқонлардаги қаттиқ қўрқув аста-секин йўқола бошласа, иккинчи томондан, амалдорларнинг иштироки раиятларнинг кўрсатмаларидаги турли муболағаларнинг олдини оларди: амалдор раиятларни чалкаштиришга ҳаракат қилганида, улар беихтиёр ҳушёр тортиб қолишарди.

Мен плантаторларнинг жиғига тегишни истамасдим, аксинча, юмшоқлик билан уларни ўзим томонга оғдиришга ҳаракат қилардим. Шу боис мен раиятлар билан даҳанаки жанг қилишни ва жиддий айбловга дуч келган плантаторлар билан учрашувлар ташкил этишни керак нарса деб билардим. Мен плантаторлар Ассоциациясига раиятларнинг шикоятларини ҳавола этар ва айни вақтда мазкур масала бўйича уларнинг нуқтаи назари билан танишар эдим. Айрим плантаторларнинг мени кўргани кўзлари, отгани ўқлари бўлмаса, боқишлари бефарқ муносабатда бўлар ва фақат бир ҳовучгинаси — хайрихоҳ эди.

ГУБЕРНАТОР ЯХШИ ОДАМ БЎЛГАЧ

Аввалги бобларда тасвирланган ижтимоий фойдали иш билан бир вақтда раиятлардан шикоят тўплаш ишим ҳам юришиб кетмоқда эди. Ишга минглаб аризалар келиб тушар ва улар менда таассурот қолдирмай иложи йўқ эди. Шикоятлар билан келган раиятлар миқдори ошгани сайин тадқиқотга халақит беришга қасд қилган плантаторларнинг ғазаби ҳам авж олмоқда эди.

Бир куни Биҳар ҳукуматидан қуйидаги мазмунда хат олдим: "Тадқиқотингиз ҳаддан ташқари чўзилиб кетди. Унга чек қўйиш ва ўзингизнинг Биҳардан чиқиб кетиш вақтингиз етмадимикан?". Хат одоб билан ёзилган бўлса-да, аммо маъноси айнан ҳалигидай эди.

Мен жавоб хати ёзиб, унда тадқиқот Биҳар аҳолиси аҳволи яхшиланишига олиб келмагунча кетмоқчи эмаслигимни, ҳукумат раиятлар талабларини адолатли деб эътироф этиб, уларни қондиргандан кейингина кетишимни билдирдим. Яна бошқа йўли ҳам йўқ эмас: раият иши — зудлик билан ўтказилиши керак бўлган расмий тадқиқот учун биринчи даражали иш деб тан олиниши керак.

Музофот губернатори сэр Эдвард Гейт мен билан кўришишни таклиф этди. У расмий тадқиқот учун ҳайъат тайинлаш истагини билдирди ва мени шу ҳайъат аъзолигига таклиф этди. Мен қолган аъзолар исмларидан воқиф бўлдим ва сафдошларим билан маслаҳатни бир жойга қўйиб,тадқиқот вақтида ўз ходимларим билан кенгаша олишим шарти билан таклифни қабул қилдим. Ҳукумат эса менинг ҳайъат аъзоси бўлганим ўлароқ илгаригидай раиятни ҳимоя қилиши мумкинлигини эътироф этиши керак. Борди-ю, расмий тадқиқотни қониқарли деб топмасам, мен раиятга маслаҳатлар бериш ва уларнинг ҳаракатига раҳбарлик қилиш ҳуқуқимни сақлаб қоламан.

Сэр Эдвард Гейт менинг шартларимни адолатли деб топди ва тадқиқот бошланишини эълон қилди. Ҳозирда марҳум сэр Фрэнк Слай тадқиқот бўйича ҳайъат раиси этиб тайинланган эди.

Ҳайъат раиятлар фойдасига фикр билдирди ва ўз ҳисоботида плантаторлар ҳайъат ноқонуний деб топган солиқларнинг бир қисмини қайтариб беришини ва тинкатия тизимини қонунчилик рўйхатида бекор қилинишини тавсия этди.

Ҳайъат аъзолари бир овоздан тасдиқлаган ҳисоботни тузишда ва ҳайъат тавсияларига мувофиқ аграр қонун лойиҳаси ўтказишда сэр Эдвард Гейтнинг хизмати катта бўлди. Борди-ю, у бундай қаттиқ нуқтаи назарда турмаганида ва унга хос бўлган катта одоб билан ҳаракат қилмаганида ҳисобот бир овоздан қабул қилинмас, аграр қонуни маъқулланмас эди. Плантаторлар катта кучга эга эдилар. Улар қонун лойиҳасига тиш-тирноқлари билан қаршилик кўрсатдилар. Аммо сэр Эдвард Гейт охиригача маҳкам турди ва ҳайъат тавсияларини тўла адо этди.

Шундай қилиб, юз йилдан бери амал қилиб келаётган тинкатия тизими бекор қилинди, унинг бекор қилиниши билан эса плантаторлар ҳукмронлиги ҳам барбод бўлди. Ҳар

доим камситилиб келинган раиятлар эса бироз ўзларига келиб олишди ва индиго доғини ювиб кетказиб бўлмайди деган ақида барҳам еди.

Мен бу бунёдкорлик фаолиятини яна бир неча йил давом эттиришга аҳд қилдим: мактаблар очиш ва қишлоққа чуқурроқ кириб бориши керак эди. Бунга замин тайёрланганди, аммо илгари ҳам аксар бўлганидек, менинг режаларим рўёбга чиқишига Худо йўл бермади. Тақдир ҳукми бошқача эди ва мен бошқа жойда янги ишни бошлашга мажбур бўлдим.

ИШЧИЛАР БИЛАН ЯҚИНЛАШУВ

Эдвард Гейт ҳайъатида банд бўлган вақтимда Мўҳанлаъл Пандйа ва Шанкарлаъл Парикҳ менга Кҳеда дистриктида ҳосил бўлмагани ҳақида хабар қилиб қолди ва ўлпонни тўлашга қурби етмаган деҳқонларга раҳбарликни қўлга олишимни илтимос қилди. Аммо жойда тадқиқот ўтказмай туриб маслаҳат бериш хоҳишим йўқ эди, бу қўлимдан келмас ва журъат эта олмас ҳам эдим.

Айни вақтда Аҳмадободдаги тўқимачилар аҳволи ҳақида шримати Анасуя беҳндан ҳам хат келди. Иш ҳақи у ерда паст ва ишчилар анчадан бери унинг кўтарилишини талаб қилмоқда эқан. Менда ўз қобилиятимга яраша уларнинг ҳаракатига раҳбарлик қилиш хоҳиши пайдо бўлди. Аммо узоқдан туриб нисбатан кичикроқ бу ишни бошқара олишимга кўзим етмаётганди. Шу боис дастлабки имкониятдаёқ Аҳмадободга бориб келдим. У ерда бу иккала ишни тез тугатишга ва Чампарандаги ишчан фаолиятнинг бошланишини кузатиш учун у ерга қайтишга умид қилгандим.

Бироқ воқеалар мен истагандай тез ривожланмади. Мен Чампаранга қайта олмадим ва у ердаги мактаблар биринкетин ёпила бошлади. Ишдаги ўртоқларим билан мен кўплаб ҳавойи орзуларга берилган эдик ва бу орзулар битта-битта барбод бўлмаётган эди.

Қишлоқдаги мактаб ва тиббий-санитарлик ишидан ташқари мана шундай ҳавойи орзулардан бири Чампарандаги сигирларни ҳимоя қилиш бўйича иш эди. Мамлакат бўйлаб айланиб юрганимда сигирларни ҳимоя қилиш ва ҳиндий тилини тарғиб этиш билан фақат марварийлар шуғулланишига амин бўлдим. Бу марварий айнан мени Беттиада бўлга-

нимда дҳармшаълага жойлаб қўйганди. Бошқа маҳаллий марварийлар мени ўзларининг гўшаъла (оғил)лари билан қизиқтириб қўйишганди. Сигирларни ҳимоя қилиш бўйича фаолиятга нисбатан узил-кесил фикрлар айнан ўшанда кўнглимга келганди ва ҳозир ҳам шу фикрда турибман. Менимча, сигирларни ҳимоя қилиш молларни кўпайтириш, наслини яхшилаш, ҳўкизларга инсоф билан муомалада бўлиш, намунали сут фермалари яратиш ва ҳ.к. лардан иборат. Марварий ошналарим бунда менга ҳар тарафлама ёрдам кўрсатишга ваъда беришди. Бироқ, мен Чампарандан кетадиган бўлиб қолдим ва бу режа бажарилмай қолиб кетди.

Беттиадаги оғилхона ҳали ҳам бор, аммо у намунавий тарзда эмас, Чампаранда ҳўкизларни аввалгидай меъёрдан ортиқ даражада ишлашга мажбур қилишади; ўзларини ҳинду деб атаган одамлар ҳали-ҳамон бечора жониворларга қўпол муомала қилишади ва бу билан ўз динларини уятга қўйишади.

Бу иш ярим йўлда қолиб кетгани менга сира тинчлик бермайди ва Чампаранга борганимда марварий ошналарим ва биҳарликларнинг майда ўпка-гиналарини эшитишимга тўғри келганда тўсатдан воз кечишга мажбур бўлганим режалар тўғрисидаги хотираларни алам билан эслайман.

Маърифий ишлар у ёки бу даражада кўп жойларда давом этмоқда. Бироқ сигирларни ҳимоя қилиш борасидаги ишлар кенг қулоч ёймади ва шу боис ҳалигача кўнгилдагидай олға силжигани йўқ.

Кҳеда деҳқонлари борасидаги масала ҳали муҳокама босқичида турганидан мен Аҳмадободдаги фабрика ишчилари ишлари билан машғул бўлдим.

Мен жуда ноқулай аҳволда қолган эдим. Фабрика ишчиларининг талаблари асосли эди. Шримати Анасуя беҳн айни ҳолда фабрика эгаси номидан иш олиб бораётган ўз укаси оқловчи Анбалаъл Сарабҳойга қарши курашишига тўғри келаётганди. Мен ишчилар билан дўстона муносабатда эдим ва бу нарса ишни баттар қийинлаштираётган эди. Мен уларга баҳсли масалани ҳакамлик судига беришни таклиф қилдим, аммо улар ҳакамликнинг айнан жиддийлигини эътироф этишдан воз кечишди.

Шунда мен ишчиларга иш ташлашни маслаҳат беришга мажбур бўлдим. Ишчилар ва уларнинг раҳбарлари билан ол-

диндан узвий алоқа ўрнатиб, қандай шароитларда иш ташлаш муваффақиятли чиқишини тушунтириб бердим:

1) ҳеч қачон зўравонлик қилинмаслиги керак;

2) ҳеч қачон штрейкбрехерларга тегмаслик;

3) ҳеч қачон меҳр-мурувватга умид қилмаслик;

4) иш ташлаш қанча давом этишидан қатъи назар аҳддан қайтмаслик ва иш ташлаш вақтида қандайдир бошқа ҳалол йўл билан пул топиш.

Иш ташлаш раҳбарлари буни тушунишди ва бу шартларни қабул қилишди, ишчилар эса умумий йиғилишда уларнинг барча талаблари қондирилмагунча ёки фабрикантлар баҳсли, масалан, ҳакамлик судида кўриб чиқишга топширишга рози бўлмагунларича ишга қўл урмасликка қасамёд қилишди.

Айнан мана шу иш ташлашда мен оқловчи Валлабҳой Пател ва Шанкарлаъл Банкер билан яқиндан танишдим. Шримати Анасуя беҳнни мен олдиндан ҳам яхши билардим.

Ҳар куни биз Сабармати соҳилидаги дарахтлар соясида исёнчилар митингини ташкил этар эдик. Бу митингларда минглаб ишчилар тўпланарди ва ўз нутқларимда мен уларга қасамёдлари ҳақида, тинчликни сақлашдаги уларнинг бурчи ҳақида эслатардим ва ўз қадр-қимматингизни йўқотманг деб уқтирардим. Ищчилар тинч йўл билан иштиҳорлар кўтариб шаҳар кўчаларидан намойиш қилиб ўтар эдилар. Иштиҳорларда "эк тек" (қасамёдга риоя қил) сўзлари ёзилган бўларди.

Иш ташлаш йигирма бир кун давом этди. Вақти-вақти билан мен фабрикантлар билан кенгашардим ва улардан ишчилар билан ҳаққоний муносабатда бўлинглар, деб илтимос қилардим.

— Бизнинг ҳам ўз онтимиз бор, — деб жавоб берар эдилар улар бундай пайтларда. — Биз ишчиларга ота-она болаcига қарагандай қараймиз... Ташқаридан бошқа одамнинг бурнини тиқишига бало борми? Ҳеч қанақанги ҳакамлик суди тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас...

ОЧЛИК

...Дастлабки икки ҳафтада ишчилар катта мардлик ва сабртоқат намоён этишди ва ҳар куни митинглар уюштириб турдилар. Митингларда уларга қасамёдларини эслатганимда унга

жавобан, сўздан қайтгандан ўлган афзал, деб қичқирар эдилар.

Бироқ аста-секин руҳдан тушиш аломатлари пайдо бўла бошлади. Одамнинг жисмоний заифлиги асабийлашувда намоён бўлгани каби, иш ташлаш сусая бориши баробарида исёнчиларнинг штрейкбрехерларга муносабатлари тобора даҳшатли тус ола бошлади ва мен бирон портлаш юз беришидан хавотирлана бошладим. Кундалик митингларга тобора камроқ одам келарди, келганларнинг юзларида эса тушкунлик ва умидсизлик зоҳир эди. Ниҳоят бир куни менга иш ташловчилар иккилана бошлаяптилар, деб хабар беришди. Мен жуда ташвишландим ва юзага келган вазиятда қандай иш тутиш кераклиги ҳақида ўйлай бошладим. Мен унчамунча тажриба орттирган эдим, чунки Жанубий Африкада улкан иш ташлашда иштирок этгандим, бу ерда эса аҳвол бошқача эди. Ишчилар менинг таклифим бўйича қасамёд қилган эдилар. Улар онтни ҳар куни такрорлашарди ва уларнинг онтларидан қайтишини ўйласам, ўзимни қаерга қўйишимни билмай қолардим. Бунинг ортида нима ётибди — ғурурми ёки ишчиларга муҳаббат ва ҳақиқатга эҳтиросли мойилликми — ким билиб ўтирибди?

Бир куни эрталаб навбатдаги митингда нима қилишимни билмай тургандим, тўсатдан миям ишлаб кетди. Лабларимдан беихтиёр шундай сўзлар учиб чиқди:

— Жипслашмагунча ва то бир битимга келмагунча ёки сизлар бир ёқадан бош чиқариб, фабрикани тарк этмагунингизгача мен туз ҳам тотмайман.

Ишчиларни яшин ургандай бўлди. Анасуя беҳаннинг юзларидан ёш томчилари думалай бошлади. Ишчилар қичқиришарди:

— Сиз эмас, биз очлик эълон қилишимиз керак. Бизни деб сиз оч қолсангиз, бунга чидаб туролмаймиз. Бизни заифлик қилганимиз учун кечиринг, биз ўз қасамимизга охиригача содиқ қоламиз.

— Сизларнинг очлик эълон қилишингиз учун ҳеч қандай зарурат йўқ, — деб жавоб бердим мен уларга, — сиз ўз онтингизга содиқ бўлсангиз, шунинг ўзи етарли. Биласиз, маблағимиз йўқ, биз жамоатчилик хайрияси ҳисобига иш ташлашни давом эттирмоқчи эмасмиз. Шу боис нима қилиб бўлса ҳам тирикчилик учун пул топишимиз керак, шунда

ҳар қанча чўзилса ҳам иш ташлашдан қўрқмасангиз бўлади. Менинг очлик эълон қилишимга келсак, ишлар жойига тушиб кеттандан кейингина уни тўхтатаман.

Шу тариқа Валлабҳай иш ташловчилар учун муниципалитетда қандайдир иш топишга ҳаракат қилди, бироқ бунга умид жуда оз эди. Шунда Маганлаъл Ганди ашрамдаги мактаб қурилишига қум ташиш учун бир қанча ишчини ёллашни таклиф этди. Ишчилар бу таклифни олқишладилар. Анасуя беҳн ўрнак кўрсатди. У биринчи бўлиб дарё ўзанидаги қумдан саватга солиб, бошига қўйди, унинг ортидан бошида савати бор ишчиларнинг сўнгсиз қатори эргашди. Бу манзарани томоша қилиб тўймайсан, киши. Ишчилар вужудларига куч қуйилиб киргандай ҳис этмоқда эдилар, улар шу қадар кўп эдиларки, ҳатто иш ҳақи беришга ҳам қийналиб қолдик.

Менинг очлик эълон қилишим, афсуски, ўзининг салбий томонига ҳам эга эди. Олдинги бобда гапириб ўтганимдек, мен фабрикантлар билан узвий дўстона муносабатда эдим, шу боис мен эълон қилган очлик уларнинг қарорига таъсир қилмай қолмасди. Сатйаграҳ бўлганим ўлароқ очлик эълон қилиб, уларга ҳеч қандай тазйиқ ўтказишим керакмаслигини билардим, балки уларга иш ташловчиларнинг ўзлари тазйиқи остидагина амал қилиш имконияти туғдиришим керак эди. Менинг очлик эълон қилишим фабрикантлар туфайли эмас, балки вакил сифатида айбларини баҳам кўраётганим ишчиларнинг гуноҳ қилиб қўйишлари туфайли бошланган эди. Фабрикантлардан фақат илтимос қила олар эдим, очлик эълон қилишим эса зўравонликка қўл уришни англатарди. Барибир ҳам гарчанд очлик эълон қилишим фабрикантларга босим кўрсатишини билсам-да, ҳақиқатда шундай бўлди ҳам, ўз бурчим деб ҳисоблаб, уни бошламасдан иложим йўқ эди.

Мен фабрикантларни тинчлантиришга ҳаракат қилдим.

— Сизларнинг ён беришингизга ҳеч қандай зарурат йўқ, — дедим мен уларга.

Бироқ улар сўзимга совуқ муносабатда бўлибгина қолмай, ҳатто бир қанча заҳарханда танбеҳлар қилишдан ўзларини тийиб туролмадилар, бундай қилишга уларнинг ҳақи бор эди.

Фабрикантлар тепасида шет Амбалаъл турарди. У иш ташлашга муросасиз қararди. Унинг енгилмас иродаси ва самимийлиги шу қадар ҳайратомуз эдики, мен унга меҳр қўйиб

қолдим. Унга қарши кураш менга лаззат бағишларди. Бироқ мен эълон қилган очлик — унинг бошчилигидаги мухолифатга тазйиқи мени қаттиқ ҳаяжонга солди. Бундан ташқари, Амбалаълнинг хотини Сарладевий мени худди акасидай кўриб қолганди ва мен туфайли у чекаётган изтиробларни кўришга тоқатим чидамасди.

Биринчи куни мен билан баравар Анасуя беҳн ва бир қанча дўстлар ва ишчилар очлик эълон қилишди. Уларни жуда катта қийинчилик билан очликни давом эттиришдан тўхтатиб қолдим.

Булар барчаси натижасида хайрихоҳона муҳит юзага келди. Фабрикантларнинг юраклари юмшади ва улар сулҳ учун имкониятлар қидира бошлашди. Улар Анасуя беҳн уйига келиб, барча масалаларни муҳокама қила бошлашди. Ишга охири ҳакам тайинлаган оқловчи Анандшанкар Дҳрув ҳам аралашди ва иш ташлаш тўхтатилди. Мен очликка ҳаммаси бўлиб уч кун риоя қилдим. Фабрикантлар иш ташлашнинг тугашини ишчиларга ширинлик улашиш билан нишонладилар. Шундай қилиб, иш ташлашнинг йигирма биринчи кунида битимга эришилди.

Битимни нишонлаш мақсадида чақирилган митингда фабрикантлар ва ҳукумат комиссари иштирок этдилар.

— Сизларга м-р Ганди қандай маслаҳат берсалар, сиз ҳар доим ана шундай иш тутишингиз керак, — деб ишчиларга маслаҳат берди ҳукуматнинг комиссари.

Кўп ўтмай айнан шу жаноб билан яна тўқнаш келдим. Бироқ вазият ўзгарган ва шу билан бирга унинг ўзи ҳам ўзгарганди. Энди комиссар Кҳеда патидорларига менинг маслаҳатимга кирмасликни уқдирарди!

Ширинлик улашиш қанчалик мароқли бўлса, у билан боғлиқ шунчалик қайғули яна бир воқеани таъкидлаб ўтишим керак. Фабрикантлар жуда катта миқдорда ширинлик буюртма қилишган экан, мингта ишчи орасида уларни қандай улашиш муаммоси пайдо бўлибди. Ширинликни очиқ ҳавода, ишчилар онт ичган дарахт яқинида улашишга келишишибди. Шунча халойиқни бошқа бирон жойда тўплаш амримаҳол эди.

Уч ҳафтагача ўз сафларида интизомни сақлай олган одамлар ширинлик улашилганда ҳам тартибга риоя қилиши ва бундан тўс-тўполон чиқармаслигига заррача шубҳа қилмагандим, албатта. Бироқ амалда бутунлай бошқача

бўлиб чиқди — ширинликни хотиржам улашишдаги барча ҳаракатлар пучга чиқди. Бир неча дақиқа ўтдими-йўқми, ишчиларнинг теп-текис сафи бир жойга ғуж бўлиб олди. Ишчиларнинг раҳнамолари тартиб ўрнатишга беҳуда уринишарди. Шунақанги урҳо-ур ва сурҳо-сур бошландики, ширинликнинг катта қисми оёқ остида топталиб кетди. Охири уни очиқ ҳавода улашишдан воз кечишга тўғри келди. Қолган ширинликларнинг ҳаммасини Мирзапурдаги шет Амбалаълнинг бунгалосига базўр олиб кириб ололдик. Эртасига шу бунгало ҳовлисида ширинликларни бемалол улашдик.

Воқеанинг кулгили томони ўз-ўзидан равшан, унинг қайғули жиҳати ҳақида икки оғиз сўз айтишга тўғри келади. Текширув шуни кўрсатдики, эк-тек дарахти тагида ширинликлар улашилишидан дарак топган Аҳмадободнинг қашшоқ одамлари бу ерга гурас-гурас бўлиб келишган экан. Мана шу оч одамларнинг ширинлик орқасидан бошлаган муштлашувлари тартибсизлик ва тўс-тўполон келтириб чиқарган экан.

Мамлакатимиздаги қашшоқлик ва очлик шунақаки, ҳар йили аҳолининг янги-янги оммаси қашшоққа айланмоқда. Нон учун жонини жабборга бериб курашиш улардаги ҳар қанақанги одоб ва ўзаро ҳурмат туйғуларини йўққа чиқармоқда. Саховатпеша инсонлар эса одамларни нон берадиган иш билан таъминлаш ўрнига уларга садақа итқитадилар.

ПИЁЗ ЎҒРИСИ

Чампаран — Ҳиндистоннинг овлоқ бурчаги. У ерда авж олган кампанияда иштирок этиш учун матбуот қўйилмаганди ва у ёққа ҳеч бормасди. Кҳедадаги воқеаларга келсак, бу ерда иш бошқача эди. Матбуотда Худонинг берган куни у ерда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги хабарлар босилиб турарди.

Гужаротликлар улар учун янгилик бўлган курашга қизиқиб қолишди. Бу ишда муваффақият қозониш учун улар ҳар қандай воситани тақдим этишга тайёрликларини айтар эдилар. Ёлғиз пул ёрдамидагина сатйаграҳ ўтказиб бўлмаслигини уларга ҳеч тушунтириб бўлмасди. Бу ҳаракат пулга унчалик муҳтож эмас. Менинг барча норозиликларимга қарамай, бомбейлик савдогарлар бизга керагидан ортиқча пул юбор-

дилар, бунинг оқибатида кампания охирига келиб бизда ҳатто бирмунча пул ортиб қолди.

Шу билан бирга кўнгилли сатйаграҳийлар оддийликдан янги сабоқ олдилар. Улар буни тўла ўзлаштириб олдилармийўқми, айта олмайману, аммо кўплар унча-мунча даражада ўз ҳаёт тарзларини ўзгартирдилар.

Бу кураш патидор деҳқонлар учун ҳам янгилик эди. Шу боис биз қишлоқма-қишлоқ юрар ва сатйаграҳ тамойилларини тушунтирар эдик.

Асосий нарса шундан иборат эдики, амалдорлар хўжайинлар эмас, балки халқ хизматкорларидир, чунки улар солиқ тўловчилар чўнтагидан маош оладилар деб миясига сингдириб, деҳқонларни қўрқувдан халос қилиш керак. Уларга жасоратни назокат билан қўшиб юбориш муҳимлигини тушунтиришнинг сира иложи йўқдай бўлиб кўринар эди. Ҳа-да, агар деҳқон амалдордан қўрқмай қўйса, таҳқирланганига таҳқирлаш билан жавоб беришдан ўзини тийиб қола олармиди? Борди-ю, у қўполликка йўл қўйгудек бўлса, худди бир томчи заҳар сутни бузганидай, бу сатйаграҳни йўққа чиқаради-қўяди. Кейинроқ деҳқонлар назокат сабоғини мен тахмин қилганимдан камроқ даражада англаб етганларини тушундим. Тажриба менга шуни ўргатдики, назокат сатйаграҳнинг энг заиф жойи экан. Зеро назокат деганда нуткдаги айни ҳол учун ишлаб чиқилган кафолатгина эмас, балки ички ювошлик ва рақибга яхшилик тилаш ҳам англашилади. Сатйаграҳнинг ҳар бир ишида мана шу нарса намоён бўлиши керак.

Дастлабки вақтда, аҳоли кўрсатган жасоратга қарамай, ҳукумат қатъий чоралар кўришга мойил эмасди. Аммо вақт ўтиб борарди, деҳқонлар маҳкам турардилар, натижада ҳукумат зўравонлик ишлатишга бел боғлади. Ўлпон тўпловчи амалдорлар деҳқон молларини сота бошладилар ва қўлларига тушган ҳар қанақанги кўчар мулкни тортиб олишга жазм этдилар. Амалдорлар нарсаларни рўйхатга олар эдилар, айрим ҳолларда эса ҳатто илдиздаги ҳосилни ҳам ҳибсга олар эдилар. Булар барчаси деҳқонни гангитиб қўяр эди: айрим раиятлар ўлпонларни тўлай бошлашди, бошқалари қарзни узиш учун унчалик керак бўлмаган буюмларини рўйхатга киритгани амалдорларга ўзлари тиқиштирар эдилар. Бироқ охиригача курашишга қарор қилган раиятлар ҳам бор эди.

Худди ўша вақтда оқловчи Шанкарлаъл Парикҳ ижарадорларидан бири ер солиғи тўлади. Бу ҳаммани тонг қолдирди. Хайрия мақсадларида ўлпон тўланган ерни ўз ижарадорига бериб, Шанкарлаъл Парикҳ хатосини тўғрилади. Шу тариқа у ўз номусини сақлаб қолди ва айни вақтда бошқаларга ажойиб ўрнак кўрсатди.

Қўрқитилганларнинг юрагини забт этиш учун мен деҳқонларга Мўҳанлаъл Пандйа раҳбарлиги остида, менимча, қонуний ҳибсга олинган даладан пиёз кавлашни таклиф қилдим. Мен буни фуқаро бўйсунмаслиги ҳаракати деб ҳисобламагандим. Аммо борди-ю, бу бўйсунмаслик бўлган тақдирда ҳам мен барибир шу чорани қўллаган бўлар эдим, чунки далада ётган ҳосилни ҳибсга олишни қонун ёқлаганида ҳам бу ахлоқ нуқтаи назаридан номақбул эди. Бу жўнгина айтганда талончилик эди. Шу боис ҳибс билан қўрқитишларига қарамай одамларимиз пиёзни кавлаб олишлари керак эди. Одамларга бу сабоқ олиш ва бундай бўйсунмасликнинг муқаррар оқибати ҳисобланмиш жарима ёки қамоққа тушиш нима эканини билиш учун яхши имконият бўлган бўлур эди. Оқловчи Мўҳанлаъл Пандйа учун бу жуда кўнгилдагидек иш бўлганди. Кампания тинч тугайди, сатйаграҳ тартиботлари учун ҳеч ким азият чекмайди ва ҳеч ким қамоққа ошиқмайди, деган фикр билан у сира-чиқиша олмасди. У пиёз кавлашга тушиб кетди ва етти-саккиз дўсти унга келиб қўшилди.

Ўз-ўзидан маълумки, уларнинг эркинликда қолишига ҳукумат йўл қўёлмасди. Оқловчи Мўҳанлаъл ва ўртоқларининг ҳибсга олиниши деҳқонлар орасида қаттиқ ғазабга сабаб бўлди. Агар қамоқхона олдидаги қўрқув йўқолса, қатағонлар энди-энди халқ руҳини уйғотаётган бўлади. Иш тингланадиган куни деҳқонлар оломони суд биноси олдига келди. Мўҳанлаъл Пандйа ва ўртоқлари унча катта бўлмаган муддатга ҳукм қилинганди. Мен ҳукмни ноҳақ деб ҳисоблар эдим, чунки пиёз кавлашни ўғрилик ҳақидаги жиноят кодекс моддасига киритиб бўлмасди. Бироқ ҳукм устидан шикоятга ўрин йўқ, зеро биз суд муассасаларини четлаб ўтиш сиёсатига амал қилар эдик.

Улкан оломон ҳамроҳлигида "қамалганлар"ни қамоқхонага кузатиб қўйишди. Оқловчи Мўҳанлаъл Пандйа деҳқонлардан "дунгли чўр" (пиёз ўғриси) деган фахрий лақаб орттириб олди ва бу лақаб бугунги кунгача сақланиб қолган.

КҲЕДА САТЙАГРАҲИНИНГ ТУГАШИ

Кҳедадаги кампания ҳеч бир кутилмаганда тугади. Аҳоли сўнгги кучини сарфлаётгани аниқ эди ва мен таслим бўлмаганларни бутунлай хонавайрон қилиш шартмикан, деб ўйланиб қолдим. Мен курашни ниҳоялашнинг сатйаграҳ учун мақбул усулини топишга ҳаракат қилардим. Чора кутилмаганда топилиб қолди. Надиада талукасидан мамлатдор менга хабар қилдики, агар бадавлатроқ патиадорлар ўлпонни тўлашса, камбағалларга муддат бериларкан. Мен ёзма тасдиқномани талаб қилдим ва уни олдим. Аммо ҳар бир мамлатдор фақат ўз талукаси учун жавоб берарди ва мен коллектордан (у бутун дисткрикт учун масъул эди) мамлатдорнинг аризаси бутун дисткриктга ҳақиқатан ҳам тегишлилигини тасдиқлаб беришини сўрадим. У мени ишонтириб айтдики, мамлатдорнинг хатида тилга олинган шартларда муддат бериш тўғрисида фармойиш аллақачон берилган. Мен бундан хабардор эмасдим, бироқ, агар иш ростданам айнан шундоқ бўладиган бўлса, деҳқонлар зиммаларига олган мажбурият бажарилган бўлиб чиқади. Олдин айтганимдай, фақат бадавлатлар тўлов тўлашига эришаётган эдик, демак, ушбу фармойиш билан тўлиқ қаноат ҳосил қилсак бўлаверади.

Шундай бўлса-да, бундай ниҳояланиш мени унчалик қувонтирмади. Бу ерда сатйаграҳнинг ҳар бир кампанияси сазовор бўладиган меҳр-мурувват йўқ эди. Коллектор битим ҳақида тушунчаси йўқ одамдай иш олиб борганди. Камбағаллар муҳлат олишлари керак эди, аммо бундан бировнинг ютиб чиқиши амримаҳол эди. Ким камбағаллигини белгилаш ҳуқуқи аҳолининг қўлида, аммо халқ бундан фойдаланадиган ҳолатда эмасди. Деҳқонларда бу ҳуқуқдан фойдаланишга куч топилмаганидан қаттиқ хафа бўлдим. Буларнинг барчасига қарамай, кампаниянинг тугаши сатйаграҳнинг шонли ғалабасидай нишонланган эди. Бироқ мен қониқиш ҳосил қилмадим, чунки сатйаграҳ тўла муваффақият қозонмаган эди.

Сатйаграҳийлар ундан кураш бошидагига қараганда янада кучлироқ ва ишончлироқ чиқсаларгина уни муваффақиятли деб ҳисоблаш мумкин.

Шундай бўлса-да, кампания билвосита ижобий натижаларга ҳам эга эди. Унинг меваларини биз бугунги кунгача ҳам емоқдамиз. Кҳедадаги сатйаграҳ Гужарот деҳқонларининг уйғонишини, уларнинг ҳақиқий сиёсий тарбияси бошланганини ўзида ифода этади.

Д-р Безантнинг Ҳиндистонни ўзини ўзи бошқариши учун олиб борган ажойиб ташвиқоти, шубҳасиз, деҳқонларга ҳам дахл қилар эди, аммо фақат Кҳедадаги кампаниягина жамоатчи зиёли арбобларни деҳқонларнинг ҳақиқий ҳаётига яқинлашишга ундади, ўзларини деҳқонларга қиёс қилишга ўргатди. Бу арбоблар бу ерда ўз кучларини муносиб тарзда ишлатиш жойини топдилар ва шу туфайли уларнинг фидокорликка бўлган шайлиги ўсди. Валлабҳайнинг ушбу кампанияда ўзини топганлигининг ўзиёқ озмунча ютуқ эмас. Биз буни бултур сув тошқини билан кураш вақтида ва бу йил Бардўлидаги сатйаграҳ вақтидагина алоҳида баҳолай олдик. Гужарот ижтимоий ҳаёти юраги янада жўшқинроқ ура бошлади. Патидор деҳқонлар ўзларининг кучларига тўлатўкис ишонч ҳосил қилдилар. Олинган сабоқ жамоатчилик онгида умрбод муҳрланиб қолди: халқни қутқариш унинг ўзига, унинг азоб чекиши ва ўзини фидо қилишга тайёрлигига боғлиқ. Кҳедадаги кампания шарофати билан сатйаграҳ ҳаракати Гужаротда чуқур из отди.

Сатйаграҳнинг тўхтатилгани муносабати билан ҳаяжонга тушишга ҳеч қандай асосни кўрмаган бир палламда Кҳеда деҳқонлари қувонч билан тантана қиларди. Улар эришилган натижалар улар сарфлаган саъй-ҳаракатларга муносиб эканини билар эдилар ва ўз талабларининг бажарилишига эришишнинг ишончли усулига эга бўлганларини тушунган эдилар. Мана шу нарсани англаш улар шодлигини англаш учун етарли эди.

Барибир ҳам Кҳеда деҳқонлари сатйаграҳнинг ботиний аҳамиятини тўла тушуниб етмадилар. Улар буни ўзларининг аччиқ тажрибаларида кейинроқ тушундилар.

БИРЛИККА ИНТИЛИБ

Кҳедада кампания бошланганда, Оврупода ҳали қирғин-барот уруш давом этарди. Аҳвол жуда нозик бўлиб, вице-қирол турли раҳнамоларни ҳарбий анжуманга Деҳли-

га чақирар эди. Мен ҳам таклифнома олдим. Вице-қирол лорд Челмсфорд билан дўстона муносабатларим тўғрисида илгари ҳам айтиб ўтган эдим.

Таклифномага жавобан мен Деҳлига жўнаб кетдим. Аслида анжуманда иштирок этишга қарши менда айрим эътирозлар бор эди ва асосий сабаблардан биттаси унда ака-ука Алилардек раҳнамоларнинг йўқлиги эди. Бу пайтда улар қамоқда ўтиришарди. Мен уларни бор-йўғи икки мартагина кўрганман, аммо улар ҳақида жуда кўп эшитганман. Ҳамма уларнинг ишлари ва улар кўрсатган матонат ҳақида яхши гапларни айтар эди. Мен Ҳаким Соҳиб билан яхши таниш эмас эдим, аммо патрон Рудр ва Динбандҳу Эндрюс у ҳақда кўп ёқимли гапларни айтганди. М-р Шуаюб Қурайший ва м-р Хожа билан мен Калькуттадаги Мусулмонлар лигасида кўришган эдим. Самимий мусулмонлар билан дўстлашишга интилиб, мен яна д-р Ансорий ва д-р Абдур Раҳмон билан ҳам танишгандим. Энг яхши ва энг ватанпарварлик руҳидаги мусулмон вакиллар билан танишлар орттирар эканман, мусулмонлик руҳини англашга умид боғлар ва шу боисдан ҳам улар билан учрашиш учун ҳар доим қаёққа бўлса жон-жон деб борар эдим.

Ҳали Жанубий Африкадаёқ менга шу нарса мутлақо равшан эдики, мусулмонлар билан ҳиндулар ўртасида чинакам дўстлик йўқ. Мен ҳеч қачон уларнинг бирлашиши йўлидаги тўсиқни бартараф этиш имкониятини бой бермаганман. Бироқ ялтоқланиб ёки ўз қадримни ерга уриш ҳисобига бирон-бир одамни ўзимга қаратиш одати менга буткул ёт нарса эди. Жанубий Африкадаги ишимдан шу нарсага ийманим комил бўлдики, айнан ҳинду-мусулмон бирлиги масаласида менинг аҳимсам энг жиддий синовга дуч келади ва ўша вақтда ушбу масала аҳимса соҳасидаги менинг изланишларим учун кенг майдон очиб беради. Мен бунга ҳозир ҳам ишониб турибман. Худо мени синовларга дучор этажагини бир умр ҳис этиб келганман.

Жанубий Африкадан ана шундай ишончу эътиқодлар билан қайтиб келиб, мен ака-ука Алилар билан яқинлашишга ҳаракат қилдим. Орамизда узвий дўстона муносабатлар ўрнатилишидан олдинроқ, афсуски, улар қамоққа тушиб қолишганди. Ўз қамоқхона нозирларидан рухсат олиши биланоқ мавлоно Муҳаммад Али Бетул ва Чҳиндвардан менга узун-

дан-узоқ хатлар ёза бошлади. Мен ака-ука Алиларни бориб кўришга рухсат сўраб мурожаат қилган эдим, бироқ ҳеч иш чиқмади.

Ака-ука Алилар ҳибсга олинганидан кейин мусулмон дўстларим мени Калькуттадаги Мусулмонларнинг сессиясига таклиф этишди. Мендан сўзга чиқишимни илтимос қилишди ва ака-ука Алиларни озод этиш учун мусулмонлар бор кучларини аямасликлари кераклиги тўғрисида икки оғиз гапирдим. Бирмунча вақтдан кейин ўша дўстлар мени Алигарҳдан мусулмонлар коллежига олиб боришди, у ерда ёшларга ватанга хизмат қилиш ишида "фақир"лар бўлишга чақирдим.

Сўнг ака-ука Алиларни озод қилиш бўйича ҳукумат билан ёзишмаларга киришиб кетдим. Шу муносабат билан уларнинг қарашларини ва халифалик ҳақидаги масалада фаолиятини ўргандим ва мусулмон дўстлар билан бир нечта суҳбат ўтказдим. Агар ака-ука Алиларни озод этиш ишида ва халифалик масаласини ҳал этишда қўлимдан келганча ёрдам кўрсата олсамгина мусулмонларнинг чин дўсти бўлишимни билар эдим. Мен бу ишимнинг ҳаққонийлиги тўғрисида ҳукм чиқара олмайману, аммо мусулмонларнинг талабларида ҳеч қандай ахлоқсизлик йўқ эди. Диний қарашларда биз бошқа-бошқамиз. Ҳар биримизга ўз динимиз энг олий бўлиб кўринади. Агарда, ҳамма бир хилдаги диний эътиқод йўлини тутганида, дунёда фақат биттагина дин бўлар эди. Вақти билан шу нарсага амин бўлдимки, халифалик тўғрисидаги масалада мусулмонларнинг талаблари ахлоқий негизларга қарши борувчи гуноҳ иш эмас. Ҳатто Британия бош вазири уни адолатли деб эътироф этади. Шу боис бош вазир ваъдасини бажариш учун мен ўзимдан жоиз барча ишларни қилишни ўз бурчим деб ҳисобладим. Бу ваъда шу қадар ёрқин ифодаларда берилган эдики, мусулмонларнинг талабларини мен фақат виждонимни тинчлантириш учунгина ўрганиш билан машғул бўлдим.

Халифалик ҳақидаги масалага менинг муносабатимни дўстлар кўпинча танқид қилиб чиқар эдилар. Бироқ шунга қарамасдан на ўз нуқтаи назаримни қайта кўриб чиқишга ва на мусулмонлар билан ҳамкорлигимдан афсусланишимга менда қилча зарурат йўқ деб ҳисоблайман. Борди-ю, яна мана шундай вазият юзага келгудек бўлса, мен худди шундай йўл тутаман.

Деҳлига жўнар эканман, мусулмонлар тўғрисида вице-қирол билан музокара қилишга қаттиқ аҳд қилдим. Халифалик ҳақидаги масала ўшанда у кейинчалик олган шаклга кириб улгурмаганди.

Деҳлида ўтадиган конференцияда менинг иштироким учун янги қийинчилик пайдо бўлди. Динбандҳу Эндрюс менинг ҳарбий анжуманда иштирокимнинг ахлоқий жиҳати тўғрисидаги масалани кўтариб чиқди. У Англия ва Италия ўртасидаги махфий шартномалар борасида инглиз матбуотида пайдо бўлган хилма-хил хабарлар тўғрисида менга сўзлаб берди. Модомики, Англия бошқа Оврупо давлати билан махфий шартномалар тузар экан, менинг анжуманда иштирок этишим қалай бўларкин? — м-р Эндрюс шундай саволни кўндаланг қўйди. Мен бу ҳақда ҳеч нарса билмасдим, аммо Динбандҳу Эндрюснинг сўзлари мутлақо етарли эди. Мен лорд Челмсфордга хат билан мурожаат қилдим, унда анжуманда иштироким борасида ўз иккиланишларим сабабини тушунтириб бергандим. Бу масалани муҳокама қилиш учун вице-қирол мени ҳузурига таклиф қилди. Мен у ва унинг шахсий котиби м-р Маффи билан узоқ суҳбатлашдим. Охири мен анжуманда иштирок этишга розилик билдирдим. Вице-қирол қуйидаги фикрни илгари сурди:

— Ҳиндистон вице-қироли Британия вазирлар маҳкамаси кўраётган барча чоралардан воқиф деб ўйламаслигингизга умид қиламан. Мен Британия ҳукуматини сутдай оқ деб ўйламайман ва бошқалар ҳам бундай ўйламайди. Бироқ борди-ю, сиз империяни умуман эзгулик курашчиси деб билсангиз ва Англия билан муносабатларида Ҳиндистоннинг умуман ютиб чиққанига иқрор бўлсангиз, қийин соатда империяга ёрдам кўрсатиш ҳар бир ҳинд фуқаросининг вазифаси деб ҳисоблайсизми? Мен ўзим махфий шартномалар тўғрисида инглиз рўзномаларида ўқидим. Рўзномаларда хабар қилинганидан ортиқ ҳеч нарса билмаслигимга сизни ишонтира оламан. Сиз эса, албатта, матбуотда кўплаб пайдо бўлаётган "мишмиш"лар ҳақида тасаввурга эгасиз, шундайми? Наҳотки, биргина рўзномадаги мақолага асосланиб шундай қалтис пайтда сиз империяга ёрдам беришдан бош тортсангиз? Уруш тугагандан кейин ҳар қанақанги ахлоқий талабларни пеш қилишингиз ва бизга дўқлар қилишингиз мумкин, аммо, илтимос, фақат урушдан кейин, ҳозир эмас.

Бу янги гап эмасди. Менга у баён этилиш шакли ва ҳолатлари туфайли янгидай бўлиб кўринди ва мен анжуманда иштирок этишга рози бўлдим. Мусулмонларнинг талабларига келганда, улар ҳақида мен вице-қиролга ёзишга қарор қилдим.

САФАРБАРЛИК

Шундай қилиб, мен анжуманда иштирок этдим. Вице-қирол сафарбарлик ҳақидаги резолюцияни қўллаб-қувватлашда ўз фикримни айтишимни ғоят муҳим деб ҳисобларди. Мен ҳиндий — ҳиндустонийда гапиришга рухсат сўрадим. Вице-қирол рози бўлди, аммо инглиз тилида ҳам гапиришимни таклиф этди. Аммо мен нутқ қилмоқчи эмас эдим. Мен бор-йўғи биргина жумлани айтдим:

— Ўз масъулиятимни тўлиқ ҳис қилган ҳолда ушбу резолюцияни қўллаб-қувватлашингизни сўрайман.

Ҳиндустонийда сўзлаганим боисидан ҳар тарафдан менга табриклар ёғила кетди. Бу, дейишди менга, бунақа мажлисда ҳиндустонийда биринчи марта гапирилиши. Вице-қирол борлигида мен ҳиндустонийда гапириб, гўё кашфиёт қилганимдай ёғилаётган олқишлардан миллий ғурурим қаттиқ лат еди. Мен чуқур ўйга чўмдим. Шу мамлакатнинг ўзида бўлаётган мажлисларда, бевосита шу мамлакатга тааллуқли ишда унинг тили "табу" деб эълон қилинса ва менга ўхшаган тасодифий одамнинг ҳиндустонийда ирод қилинган нутқи ҳатто табрик-олқишларга сазовор бўлса, мамлакат учун нақадар фожиали! Бундай кўнгилсиз воқеалар бизларнинг нақадар пастга уриб юборилганимиздан гувоҳлик беради, холос.

Анжуманда ирод қилганим биттаю битта жумла мен учун катта аҳамиятга эга эди. Мен анжуманнинг ўзини ҳам, қўллаб-қувватлаган резолюцияни ҳам унутолмас эдим. Деҳлида туришим ўлароқ мен яна бир ишни қилишим — вице-қиролга хат ёзишим керак эди. Бу мен учун ҳазилакам нарса эмасди. Ҳукумат ва халқ манфаатлари учун анжуманда қандай ва нима учун иштирок этганимни тушунтиришим ва халқ ҳукуматдан нимани кутаётганини аниқ баён этишим кераклигини тушуниб турардим.

Хатда анжуманда Локманйа Тилак ва ака-ука Алилардек раҳнамолар йўқлигидан афсус-надоматларимни ифода эт-

гандим, сўнг халқнинг энг кичик сиёсий талабларини, шунингдек уруш вақтида юзага келган вазият муносабати билан мусулмонларнинг талабларини баён этгандим. Мен бу хатни чоп этишга рухсат беришларини сўрадим. Вице-қирол мамнуният билан рози бўлди.

Анжумандан кейин вице-қирол дарров Симлага жўнаб кетганди. Хатни ўша ёққа юбориш керак эди. Мен учун бу хат катта аҳамият касб этарди, уни почтадан жўнатиш ишни чўзиб юбориши тайин эди. Мен вақтдан ютмоқчи бўлдим ва айни дамда дуч келган йўловчи нақлиётдан фойдаланишни истамасдим. Ушбу хатни вице-қирол қароргоҳига етказадиган ва уни шахсан қўлига топширадиган қалби соф бир одам керак эди. Динбандху Эндрюс ва патрон Рудр менга Кембриж мубашширлигидан пастор Айрлендни тавсия этишди. У бир шарт билан хатни олиб бориб беришга рози бўлди, яъни хатни ўзи ўқиб чиқишига рухсат беришсин ва хат унга ҳаққоний бўлиб кўринсин. Мен қаршилик кўрсатмадим, чунки хат шахсий маъно касб этмасди. У хатни ўқиб чиқди, хат унга ёқди ва у олиб бориб беришга рози бўлди. Мен унга иккинчи классга пул таклиф қилдим, аммо у кўнмади, чунки умумий вагонда сафар қилишга одатланган экан. Гарчи тун бўйи йўл юриш керак бўлса ҳам, у ўзи айтганидай қилди. Унинг оддийлиги, кўнгли тўғрилиги ва очиқлиги мени мафтун қилди. Соф қалбли одам олиб бориб берган хат ҳам, ўйлашимча, кутилган натижаларни олиб келди. Хат мени хотиржам қилди ва бундан кейинги йўлимни равшанлаштирди.

Мана ўша вице-қиролга ёзган хатим:

"Сизга маълумки, узоқ мулоҳазалардан кейин 26 апрелдаги хатимда баён этилган сабаблар бўйича анжуман ишида қатнаша олмаслигимни Сиз Жаноби олийларига хабар қилишга мажбур бўлган эдим. Сизнинг қабулингизда бўлиш шарафига эга бўлганимдан кейин лоақал Сизга нисбатан чуқур ҳурматим туфайли унда иштирок этишга қарор қилдим. Анжуманда иштирок этишдан бош тортганимнинг биргина ва, айтиш мумкинки, асосий сабаби жамоатчилик фикрининг энг бообрў раҳбарларидан деб ҳисоблаб келганим Локманя Тилак, м-с Безант ва ака-ука Алилар анжуманга таклиф этилмадилар. Мен буни ҳамон энг қўпол хато деб ҳисоблайман ва Сизга азбаройи ҳурматим юзасидан ўйлайманки, бундан кейин чақириладиган провинциал анжуман-

ларда ўзларининг маслаҳатлари билан ҳукуматга ҳамкорлик қилишлари учун шу раҳнамоларни таклиф этиб ушбу хатони тузатиш мумкин. Шуни таъкидлашга журъат этаманки, гарчи уларнинг дунёқарашлари мутлақо бошқача бўлса-да, айни ҳолда кенг халқ оммасини намоён этадиган бундай раҳнамоларни ҳеч бир ҳукумат менсимаслиги мумкин эмас. Шу билан бирга анжуман ҳайъатларида барча фирқалар ўз қарашларини бемалол ифода этиш имкониятига эга бўлдилар деб айта олишимдан хурсандман. Менга келсак, анжуманнинг ўзида бўлгани каби аъзоси бўлиш шарафига эга бўлганим ҳайъат мажлисларида сўзга чиқишдан билиб туриб ўзимни тийдим. Яхшиси анжуманнинг муваффақиятига тегишли резолюцияларни қўллаб-қувватлаш билангина ҳамкорлик кўрсата оламан деб ҳисоблардим ва ҳеч бир гап-сўзсиз шундай қилдим ҳам. Ҳукумат таклифларни амалга ошириш имкониятини топгани ҳамон мен ирод қилган сўзларни кўп ўтмай амалга оширишга умид қиламан, таклифларни алоҳида хатга илова қилмоқдаман.

Қарор қилинганидек, хатарли соатда худди денгиз ортидаги доминионлари каби шерикларига айланишимиз кутилаётган империяга чин юракдан сўзсиз ёрдам кўрсатишимиз керак деб ҳисоблайман. Мутлақо равшанки, бу тайёрлик мақсадимизнинг яқин келажакда рўёбга чиқишига умидворликдан келиб чиққан. Шу боис ҳеч бўлмаганда бурчни адо этиш ўз-ўзидан тегишли ҳуқуқ беради, шу нутқингизда гапирган ислоҳот Конгресс ва Лига дастурларининг асосий умумий тамойилларини ўзида мужассам этади деб ишонишга халқнинг тўла ҳаққи бор. Айнан мана шу ишонч анжуманнинг кўплаб иштирокчиларига ҳукуматга ўзларининг астойдил ҳамкорликларини таклиф этиш имконини беришига шубҳа қилмайман.

Борди-ю, мен ватандошларимни орқага қайтишга мажбур қилолганимда эди, токи уруш борар экан, уларни Конгресснинг барча резолюцияларини олиб ташлашга ва қулоқларига "ўз-ўзини бошқариш" ёки "масъул ҳукумат" деб шипшитмасликка ундаган бўлардим. Империя учун нозик бир пайтда мен Ҳиндистонни ўзининг ҳарбий хизматга яроқли барча ўғлонларини қурбон қилдиришга мажбур этган бўлардим. Ана шундай иши туфайли Ҳиндистон империянинг энг суюкли аъзоси бўлиб қолар ва ирқий тафовутлар

ўтмишга чекинар эди деб ишонаман. Аммо Ҳиндистон зиёлиси анча суст йўлдан боришга қарор қилди ва у оилага ҳеч қандай таъсир ўтказмаяпти дейиш мумкин эмас. Жанубий Африкадан Ҳиндистонга қайтиб келгач, мен ҳинд деҳқонлари билан жуда мустаҳкам алоқа ўрнатдим ва Сизни ишонтириб айта оламанки, ўз-ўзини бошқаришга эришиш хоҳиши уларнинг қалбида чуқур илдиз отган. Мен Конгресснинг сўнгги сессиясида бўлдим ва Британия Ҳиндистонига парламент қонуний ҳукумат билан узил-кесил белгилаган даврга масъул ҳукуматни бутунлай тақдим этиш тўғрисидаги резолюция учун овоз бердим. Эҳтимол, бу дадил қадамдир, аммо ҳинд халқи энг қисқа муддатлар ичида ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини олишига кафолат билангина қаноат ҳосил қилишига аминман. Биламан, Ҳиндистонда кўплар бу мақсадга етишиш учун ҳар қандай қурбон берса арзийди деб ҳисоблайдилар. Ичида туриб ўзларининг узил-кесил мақомларига эга бўлишни истаган ва умид қилган империяни деб ўзларини қурбон қилишлари кераклигини англаб етиш учун ҳиндларнинг фаросати бемалол етади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, империяни хатардан сақлаш ишига ўзимизни жим ва жўнгина бахшида қилиб, биз мақсад томон ҳаракатимизни янада жадаллаштирган бўламиз. Бу оддий ҳақиқатни эътироф қилмаслик ўз жонига қасд қилган билан баравардир. Биз шуни англашимиз керакки, империяни сақлаб қолиш ишига хизмат қилиб, ўзимизни ўз-ўзини бошқариш билан таъминлаймиз.

Шу боис менга мутлақо равшанки, империяни ҳимоя қилиш учун биз барча яроқли одамларни беришимиз керак. Бироқ худди шу гапни молиявий ёрдамга нисбатан айтишдан қўрқаман. Деҳқонлар билан очиқчасига қилган суҳбатларимиздан амин бўлдимки, Ҳиндистон империя хазинасига имконидан кўпроқ нарсани аллақачон берди. Бу гапни айтар эканман, мен ватандошларимнинг кўпчилиги фикрини ифода этган бўламан.

Мен ва, ишонаманки, кўпчилик учун анжуман ҳаётимизни умумий ишга бағишлаш йўлида муайян қадамни англатади, аммо аҳволимиз бошқача. Ҳозирги вақтда биз империянинг тенг ҳуқуқли аъзолари эмасмиз. Биз яхши келажакка умид қилишга асосланган ҳолда ўзимизни унга бағишлаймиз. Бу қандай умид эканини аниқ ва софдиллик

билан айтмаслик сизга ва мамлакатимизга нисбатан носамимийлик бўлур эди. Уни амалга ошириш учун мен ҳеч қанақа шарт қўймайман, аммо умидни йўқотиш ҳафсала пир бўлишини англатишини сиз тушунмоғингиз керак.

Мен индамай ўтишни истамаган яна бир гап бор. Сиз бизни ички низоларни унутишга чақирган эдингиз. Агар бу мурожаат амалдорларнинг зулм-таддилари ва суиистеъмолликларига нисбатан лоқайд бўлишимизни кўзда тутадиган бўлса, бу ерда мен ожизман. Бор кучим билан мен уюштирилган зулм-таддига қаршилик кўрсатаман. Амалдорларни ҳеч ким билан ёмон муомала қилмасликка, жамоатчилик фикрига қулоқ солишга ва уни ҳар доимгидан ҳам кучлироқ ҳурмат қилишга чақириш лозим. Чампаранда ўз қаршилик кўрсатиш ҳаракатим билан шуни исботладимки, Британия ҳокимияти ҳам абадий эмас. Кҳедада ҳукуматни сўкиб юрган деҳқонлар эндиликда ҳаққоният йўлида азоб чекишга тайёр бўлганда ҳукумат эмас, улар куч эканини тушунадилар. Ҳукумат халқ учун ҳукумат бўлиши керак деб ўзига айтар экан, аҳоли адолатсизлик рўй берган жойда уюшган ва мўътабар бўйсунмасликка йўл қўяди. Шу боис менинг Чампаран ва Кҳедадаги фаолиятим — бу менинг урушга қўшган бевосита, муайян ва алоҳида ҳиссамдир. Бу йўналишдаги фаолиятимни тўхтатишни сўраш ҳаётимни тўхтатишни сўраш билан баравар. Қўпол куч ўрнига агар мен руҳий кучимдан фойдаланишни оммалаштира олганимда эди (у муҳаббат кучидан ўзга ҳеч нима эмасди), биламан, бу бутун дунёга ошкора бўйсунмасликни намойиш эта оладиган Ҳиндистонни сизга инъом қилиб юборган бўлардим. Шу боис мен ҳаётий изтиробнинг абадий қонуни ифодаси бўлиб қолиши учун муттасил ҳаракат қиламан, истаганлар эса, майли, мендан ўрнак олишлари мумкин. Мен қандай фаолият билан шуғулланган бўлмайин, шу қонуннинг беқиёс афзаллигини кўрсатиш унинг учун асосий туртки бўлади.

Ниҳоят, шуни хоҳлардимки, сиз Онҳазратнинг вазирларидан мусулмон давлатларига нисбатан қаттиқ кафолат беришларини сўрасангиз. Ҳар бир мусулмон одами бундан нечоғли чуқур манфаатдор эканини билишингизга аминман. Гарчанд мен ҳинду бўлсам-да, уларнинг ишига бефарқ қараб туролмайман. Уларнинг дарду аламлари бизнинг дарду аламларимиз бўлиши керак. Империя хавфсизлиги илди-

зи шу давлатларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳалол ҳурмат қилишга ва мусулмонларнинг ўз муқаддас жойларига бўлган ихлосига, шунингдек Ҳиндистоннинг талабларини — унга ўзўзини бошқариш ҳуқуқини тақдим этиш талабларини ўз вақтида ва адолатли қондиришга бориб тақалади. Менинг бу тўғрида ёзаётганим сабаби шундаки, инглиз халқини севаман ва ҳар бир ҳинд юрагида инглизларга нисбатан хайрихоҳлик туйғусини уйғотишни истайман".

Менинг иккинчи мажбуриятим рекрутларни сафарбар этиш эди. Кҳедадан бошқа қаерда мен бу ишни бошлай олардим ва дастлабки рекрутлар сифатида ўз ходимларимдан бошқа кимни чақирардим? Надиадга келган заҳотим Валлабҳай ва бошқа дўстларим билан кенгаш ўтказдим. Улардан бир қанчалари таклифимни жуда қийинчилик билан қабул қилдилар. Ёқтирган одамлар сафарбарликнинг муваффақият қозонишига шубҳа билан қарар эдилар. Мурожаат қилиш ниятида бўлганим ҳукумат ва аҳоли тоифалари ўртасида ўзаро хайрихоҳлик йўқ эди; ҳукумат амалдорларидан чеккан жабру ситамлар одамлар хотирасидан асло ўчгани йўқ эди.

Барибир ҳам дўстлар ишни бошлаб юбориш учун овоз бердилар. Бироқ ишни бошлашга келганда кўзим мошдай очилди. Ҳаётбахш туйғуларим қаттиқ зарба еди. Кампания вақтида ўлпон тўлашдан қочиш учун аҳоли бизга жон-жон деб ва беғараз аравалар олиб келиб берарди, битта кўнгилли керак бўлган жойда иккитаси тайёр турарди. Энди эса аравани ҳатто пулга топиб бўлмасди, кўнгиллилар тўғрисидаку, гапирмаса ҳам бўлади. Бироқ аравалар бўлмаган пайтда хафа бўлмасдик, гоҳо бир кунда йигирма мил масофани яёв босиб ўтардик. Озиқ-овқат олиш масаласи бундан ҳам қийин эди. Озиқ-овқат маҳсулотларини тилаб олиш ноқулай эди ва биз ҳар ким озуқасини халтасида ўзи олиб юришга қарор қилдик. Ёз ойлари эди ва шу боис чодир ва кўрпатўшакка эҳтиёж йўқ эди.

Бизлар қаерга бормайлик, митинг бошланарди. Одам кўп келарди-ю, рекрутликка битта-иккитагина олинарди.

— Аҳимса издошлари бўла туриб, қурол ол деб қандай айта оласизлар?

— Ҳукумат бизнинг ҳамкорлигимизга яраша Ҳиндистон учун қанақа яхшилик қилиб қўйибди?

Бундай саволларни ҳар қадамда беришарди.

Охири бизнинг қаттиқ турганимиз енгиб чиқди. Сафарбар қилинганларнинг узун рўйхати қўлимизда, кўнгиллилар оқими мунтазам бўлишига шубҳа қилмасдим. Мен рекрутларни жойлаштириш борасида комиссар билан музокаралар бошлаб юбордим.

Барча округларнинг комиссарлари Деҳлидан ўрнак олиб ўзларида ҳарбий анжуманлар чақирдилар. Гужаротдаги ана шундай анжуманлардан бирига мен билан сафдошларимни ҳам таклиф қилишди. Биз келдик, бироқ бу жой Деҳлига қараганда унчалик бопта эмаслигимни англадим. Хушомадгўйликнинг бу муҳитида ўзимни ёмон ҳис қилдим. Анжуманда амалдорлар учун анча ёқимсиз нарсалар тўғрисида гапиришимга тўғри келди.

Мен рекрутга ёзилиш учун аҳолига даъват варақалари чиқардим. Фикрларимдан биттаси комиссарга айниқса малол келди:

"Тарих Ҳиндистонда Британия ҳукмронлигининг барча ёвузликлари ичида халқни қурол олиш ҳуқуқидан маҳрум этувчи қонунни энг оғир қонун деб ҳисоблайди. Агар бу қонуннинг бекор қилинишини ҳамда қуролни тасарруф этишни ўрганишни истасак, биз ажойиб имкониятга эга бўламиз. Агар аҳолининг ўрта табақаси оғир соатда ҳукуматга ихтиёрий тарзда ёрдам кўрсатса, унинг ишончсизлиги барҳам ейди ва қурол олиб юриш монелиги бекор қилинади". Комиссар орамизда мавжуд келишмовчиликка қарамай, анжуманда менинг бўлишимни қадрлашини айтди. Менинг эса ўз нуқтаи назаримни ҳоятда назокатли ибораларда ҳимоя қилишдан бошқа чорам қолмаганди.

АЖАЛ БЎСАҒАСИДА

Сафарбарлик кампанияси вақтида мен деярли бутунлай соғлиғимни ишдан чиқарган эдим. Асосан ерёнғоқ мойи ва лиму билан озиқланардим. Мойни кўп миқдорда истеъмол қилиш зарарли эканини билардим, шундай бўлса ҳам ўзимни тиёлмасдим ва енгил ичкетар бўлиб қолдим, бироқ касалимга анчайин бепарво бўлдим, охири кечқурун ҳар замонда бориб турадиган ашрамга кетдим. Ўша вақтларда қарийб дори ичмасдим, бир гал нонушта қилмасам, ўзимга келиб қоламан деб ўйладим. Дарҳақиқат, бу бироз ёрдам берди ҳам.

Бироқ бутунлай соғайиб кетишим учун рўзани давом этдириш ва мева шарбатларидан бошқа ҳеч қанақа овқат истеъмол қилмаслик кераклигини билардим.

Байрам куни эди, гарчанд Кастурбайга тушликка ҳеч нима емайман деб қўйган бўлсам-да, у авровчи вазифасини адо этган ва мен лаққа тушган эдим. Гарчанд сут ичмасликка ва сут маҳсулотлари емасликка онт ичган бўлсам-да, у гҳига эмас[1], ўсимлик мойига мен учун махсус ширин буғдой бўтқаси тайёрлаганди, шунингдек бир коса мунга ҳам олиб қўйганди. Булар барини жуда яхши кўрардим ва озгина есам ҳеч нарса қилмайди дея бир чеккадан тушира кетдим. Бир чети хотинимни хафа қилгим келмаган бўлса, бир чети нафсим ҳакалак отиб кетаётганди. Бироқ шайтони лаин ўзи худди шунақа бехосиятликни пойлаб юради-да! Озгина ейман деган одам ҳаммасини пок-покиза туширсамми! Энди тепамга шайтон кетиб, азроил келди десам, сира ажабланманг. Бир соатдан кейин нақ жоним суғурилиб чиққудек бўлиб, ичим бураб оғрий кетди.

Ўша куни кечқурун Надиядга қайтиб кетишим керак эди. Мен уйимиздан бир-икки мил нарида жойлашган Сабармати станциясигача базўр етиб олдим. Аҳмадободда менга қўшилиб олган оқловчи Валлабҳай қарасаки, мазам йўқ. Аммо мен чидаб бўлмас оғриқни унга билдирмасликка ҳаракат қилардим.

Биз Надиядга тахминан ўнда етиб келдик. Қароргоҳимиз жойлашган ҳинду анатҳашрами станциядан атиги ярим милча нарида эди, аммо бу ярим мил менга ўн милдан ҳам узоқ туюлиб кетди. Қароргоҳгача бир амаллаб етиб олдим. Қорним баттар бураб оғрирди. Уйдан сал нарида жойлашган одатдаги ҳожатхонадан фойдаланиш ўрнига мен даҳлизга идиш қўйиб қўйишни илтимос қилдим. Бу ҳақда сўраш уят бўлса-да, бошқа иложим йўқ эди. Оқловчи Пҳулчанд ўша заҳоти идиш топиб келди. Қаттиқ ташвишга тушиб қолган дўстларим мени қуршаб олишганди. Улар ёрдам беришга ҳарчанд уринишмасин, бироқ оғриқни босолмаётган эдилар. Менинг ўжарлигим улар учун дард устига чипқон бўлаётганди. Мен ҳеч қанақанги тиббий ёрдамни писанд этмас, дори ичишни истамасдим, аҳмоқлигим жазоси деб азоб чекишни афзал билмоқда эдим. Улар аллақачон мени кузатиб

---

[1] Гҳи — сариёғ.

туришган экан. Ошқозоним бир кеча-кундузда ўттиз-қирқ мартадан ҳаракат қилаётган бўлса керагов. Мен ҳеч қанақа овқат емадим, бошда эса ҳатто мева шарбати ҳам ичмадим. Иштаҳа бутунлай ўлган. Мен ҳар доим соғлиғим темирдан деб юрардим, бироқ ҳозир баданим ғовак харсангга ўхшаб қолганди. Вужудим ҳеч нарсага қаршилик кўрсатолмайдиган бўлиб қолганди. Д-р Кануга келди ва дори ичишимни илтимос қилди — мен рад этдим. Шунда у терим остидан укол қилишни таклиф этди, аммо бунга ҳам рози бўлмадим. Ўша вақтда укол борасидаги менинг жаҳолатим ғирт масхарабозлик эди. Тери остига укол қилиш — бу қандайдир сариқ сув олиш бўлса керак деб ўйлардим. Кейинроқ билсам, доктор менга ўсимлик таркиби киритмоқчи бўлган экан, лекин буни жуда кеч билдим. Ичкетар мени бутунлай одамгарчиликдан чиқариб қўйганди. Безгак ва алаҳсираш хуружига олди. Янги-янги врачларни чақираверіб, дўстларимнинг энка-тенкаси қуриди ўзиям. Аммо бемор айтганини бажармаганидан кейин врач додини кимга бориб айтсин?

Надиядга ўзининг очиқ чеҳрали хотини билан шет Амбалаъл келиб қолди. Ишдаги ўртоқларим билан маслаҳатлашиб у жуда зўр эҳтиётқорлик билан мени ўзининг Аҳмадободдаги Мирзапур бунгалосига олиб борди. Шу касаллигим вақтида дўстларим менга шунақанги яхши қарашдики, бунчалик муҳаббат ва беғараз эътибор ҳеч қачон ва ҳеч кимнинг чекига тушмаган бўлса керак. Аммо безгак давом этарди ва мен кундан-кун заифлашиб борардим. Касалим сурункали ва охири вой деб ўйладим. Амбалаълнинг уйида мени қуршаб олган муҳаббат ва эътиборга қарамай, асабийлаша бошладим ва ашрамга олиб ўтишларини талаб қила бошладим. Амбалаъл менинг инжиқлигимни кўтаришга мажбур эди.

Дарднинг зўридан тўшакда ўзимни у ёқдан-бу ёққа уриб ётар эканман, оқловчи Валлабҳай менга Германия узилкесил енгилгани ҳақидаги хабарни олиб келди ва комиссарнинг хабар беришича, рекрутларни бундан кейин сафарбар қилиш тўхтатилибди. Йигит олиш ҳақида ортиқ қайғуришга ҳожат қолмаганди ва мен елкамдан тоғ ағдарилгандай ўзимни енгил ҳис қилдим.

Мен сув муолижасини қилиб кўрдим ва бундан анча енгил тортдим. Аммо қувватга киришим анча қийин бўлди. Врачлар усти-устига турли маслаҳатлар берар, лекин мен улардан

бирортасига амал қилишни ўйламасдим. Икки-учтаси сут ўрнига гўшт шўрвасини тавсия қилди. "Аюрведа"дан иқтибослар келтириб, ўз маслаҳатимда собит турар эканман, сут ичишдан ҳам парҳез қилган эдим. Яна бир врач тухум енг деб туриб олганди. Бироқ ҳаммасига битта жавоб айтардим — йўқ.

Овқатланиш тўғрисидаги масала мен учун муборак шастрлар асосида ҳал этилмасди. Мен уни ҳаётда муттасил амал қилиб келган ва ёт китобларга боғлиқ бўлмаган тамойиллар билан боғлар эдим. Мен тамойилларимдан воз кечиш эвазига ҳаётимни сақлаб қолмоқчи эмасдим. Ҳар доим хотиним, болаларим ва дўстларимни риоя қилишга мажбур этиб келганим тамойилларга ўзим менсимасдан қарашим мумкинмиди?

Умримдаги бу биринчи узоқ муддатли касал менга ўз тамойилларимни текшириш ва синовдан ўтказиш учун ўзига яраша бир имконият туғдиргандай эди. Бир куни тунда ажал бўсағасида турганимни ҳис этиб, мен бутунлай даҳшатга тушдим. Мен Анасуяга хат чиқариб юбордим. У ўша заҳоти ашрамга чопиб келди.

— Томир уриши яхши. Ҳеч қандай хатарни кўрмаяпман. Бу кучли заифликдан келиб чиққан асабий зўриқиш, — деди доктор томиримни пайпаслаб.

Бироқ мен тинчлана олмаётган эдим ва тун бўйи мижжа қоқмадим.

Тонг отди, мен эса ҳамон тирик эдим. Куним битган деган сезги вужудимни қамраб олган бир ҳолда мен уйғоқ соатларимда ашрамдагиларни "Гита"ни ўқишга мажбур қилардим. Ўзим ўқийдиган аҳволда эмас эдим. Биров билан гаплашиш ёқмасди. Ҳатто икки оғиз суҳбат ҳам асабимни таранглаштириб юборарди. Яшашга зиғирча ҳавасим қолмаганди, чунки мен ҳеч қачон ҳаётнинг ўзини деб яшай олмасдим. Ўзингни ожиз ҳис этиб, ҳеч нарса қилмай, дўсту ёрларнинг кўмагига зор бўлиб ва жисмингнинг аста-секин ўчиб бораётганини кузатиб яшаш қандай азоб!

Шу тариқа мен ажалимни кутиб ётардим. Бироқ бир Худо ярлақаган куни олдимга ғоят ажибу ғариб сиёқли бир одамни эргаштириб д-р Тасвалкар келиб қолди. Бу одам асли маҳораштрлик экан. У катта ном қозонмаган эди, бироқ унга кўзим тушди-ю, у ҳам менга ўхшаган феълдор одам эканини англадим. У ўзининг муолажа услубини менда синаб кўрмоқчи бўлиб келган экан. У "Гранд медикал кол-

леж"да деярли тўлиқ маълумот олган, аммо диплом олмаган экан. Доктор Кекар, унинг исми шунақа эди, мустақил ва ўжар одам эди. У муз муолажасининг таъсирчанлигига ишонар ва уни менда синаб кўрмоқчи эди. У малакали врачларнинг қўлидан келмайдиган кашфиёт қилганига қаттиқ ишонарди. Мен ва у — иккаламиз баравар афсус-надомат ила эътироф этмай иложимиз йўққи, у мени ўзининг янги тизимига маҳлиё этолмади. Гарчанд мен унинг таъсирчанлигига бир қадар ишонсам-да, у айрим хулосаларда бироз шошма-шошарликка йўл қўймаганмикан деб қўрқаман.

Унинг кашфиёти қанақа бўлишидан қатъи назар, мен ўзимда синаб кўришларига изн бердим. Мен ташқи муолажага қарши эмасдим. У шундан иборат эдики, аъзои баданга муз парчалари қалаб чиқилади. Муолижа фойдали таъсир қилди деган гапга қўшилолмайман, аммо у барибир менда янги умид пайдо қилди, қувватга кирдим, зеҳн эса, табиийки, жисмга таъсир этди: иштаҳам очилди ва мен беш-ўн дақиқадан сайр қила бошладим. Шунда, у менга парҳезни ўзгартиришимни таклиф қилди.

— Гапимга ишонинг, агар хом тухум ичиб турсангиз, яна ҳам қувватга кирасиз ва кучингизни тезроқ тиклаб оласиз. Худди сут сингари тухум ҳам безарар. Ахир бу гўштли овқат эмас-ку. Ҳамма тухум ҳам уруғли эмаслиги ўзимизга аён-ку. Сотувда ҳатто уруғсизлантирилган тухумлар ҳам бор.

Бироқ мен ҳатто уруғсизлантирилган тухум ҳам емоқчи эмас эдим. Мен яна ижтимоий фаолиятга қизиқадиган бўлиш даражасида ўзимга келиб олган эдим.

РОУЛЕТНИНГ ҚОНУН ЛОЙИҲАСИ ВА МЕНИНГ ДИЛЕММАМ

Врачлар ва дўст-ёрларим жойнинг ўзгариши кучимни тез тиклашини айтишди. Мен Матеранга кетдим. Матераннинг суви жуда қаттиқ (шўр) экан ва у ерга келиб мен дўзах азобида қолдим. Ичкетардан кейин ичак йўлим шундай сезгир бўлиб қолгандики, орқа тешикдаги ёриқлар дастидан ичим бўшанаётганда қаттиқ оғриқ ҳис қилардим, шу боис овқатни ўйлашнинг ўзидан юрагим тарс ёрилгудек бўларди. Бир ҳафта ўтдими-йўқми, Матерандан қочишим кераклигини ҳис этдим. Соғлиғимга ғамхўрлик қилишни ўзига олган Шанкарлаъл Банкер менга д-р Далал билан маслаҳатла-

шиб кўринг деди. Биз д-р Далални таклиф этдик. Унинг яшин тезлигида бир тўхтамга келиши менга ёқди.

— Агар сиз сут ичсангиз, соғлиғингизни тиклашга киришаман, — деди у. Бундан ташқари, кучала ва темир уколига рози бўлмасангиз, бўлмайди. Шунда аъзойи баданингизни онадан қайта туғилгандай қилиб бераман.

— Менга укол қилишингиз мумкин, — жавоб бердим, — аммо сут — бошқа масала. Мен сут ичмасликка қасамёд қилганман.

— Қанақа қасамёд қилгансиз? — сўради доктор.

Мен унга ҳамма гапни гапириб бердим ва бундай қасамёд ичишимга туртки бўлган сабаблар ҳақида маълумот бердим. Сигир ва ҳўкизларнинг пҳункага[1] гирифтор этилганларини билганимдан буён менда сутга нисбатан кучли нафрат пайдо бўлганини айтдим. Бунинг устига, мен ҳар доим сут инсон учун табиий озуқа ҳисобланмайди деб ҳисоблар эдим. Шу боис сутдан қаттиқ кўнглим қолган. Тўшагим ёнида турган Кастурбай ҳамма гапни эшитиб турарди.

— Унда сигир сути эмас, эчки сути ичиб қўя қолинг-да, — деб сўз қотди у.

Доктор шу гапни маҳкам ушлаб олди.

— Агар эчки сути ичишга рози бўлсангиз, шунинг ўзи етарли, — деди у.

Мен таслим бўлдим. Сатйаграҳда бевосита иштирок этишга бўлган зўр хоҳиш ҳаётга ташналик пайдо қилди ва шу боис қасамимнинг моҳиятини қурбон қилиб, унга расман мойиллигим билан қаноатланиб қўя қолдим. Сут ичмасликка онт ичганимда фақат қорамол сутини назарда тутган эдим, аммо менинг онтим, табиийки, бошқа жониворларнинг сутига ҳам тааллуқли эди. Бироқ буларнинг барига қарамай, мен эчки сути ича бошладим. Ҳаётга ташналик ҳақиқатга муҳаббатдан кучлироқ экан ва ҳақиқат шайдоси сатйаграҳда иштирок этиш хоҳиши туфайли ўз ғоясини ўзгартирган эди. Шуларни эсласам, ҳали-ҳануз виждоним қийналади. Эчки сутидан қандай халос бўлсам экан деган хаёл сира миямдан кетмайди. Аммо ўз ҳаётимнинг лаззатининг ўзи — одамларга хизмат қилиш туйғусидан сира халос бўлолмайман.

---

[1] Пҳунка — қорамол касаллиги.

Овқатланиш соҳасидаги тажрибаларим менга аҳимсадаги изланишларимнинг бир қисми каби қадрлидир. Улар менга қувонч ва куч бағишлайди. Аммо ҳозирги вақтда эчки сути ичиб юришим овқатда аҳимсага риоя қилиш нуқтаи назаридан кўпроқ ташвишга соларди, чунки бу қасамни бузиш эди. Мен аҳимса ғоясидан кўра ҳақиқат ғоясини яхшироқ тушунадигандек эдим, тажрибам шуни қулоғимга қуяр эдики, агар ҳақиқатга қарши боришга журъат этсам, мен ҳеч қачон аҳимса жумбоғини еча олмайман. Ҳақиқатнинг олий ғояси қасамёднинг моҳиятига ҳам, сўзига ҳам риоя қилишимни талаб этарди. Айни ҳолда мен моҳият — қасамёдимнинг жонини унинг фақат ташқи кўринишига риоя қилишим билан ўлдирган эдим ва бу мени ташвишга солганисолган эди. Аммо буни ёрқин тушунган ҳолда мен тўғри йўлни танлай олмас эдим. Бошқача айтганда, тўғри йўлдан боришим учун, эҳтимол, менда матонат етишмаётганди. Ўз асос-негизида бу битта нарсанинг ўзидир, зеро шубҳа ишонч-иймоннинг йўқлиги ёки заифлигининг муқаррар натижасидир. Шу боис мен кечаси ҳам, кундузи ҳам Худодан менга иймон беришини илтижо қиламан.

Эчки сути ичишни ташлаганимдан кейин кўп ўтмай д-р Далал орқа тешигимни муваффақиятли операция қилди. Операциядан кейин тузалиб кетгач, яшаш хоҳишим икки баравар авж олди, асосан шунинг учунки, Худо менга янги ишни тайёрлаб қўйганди.

Бутунлай тузалиб кетишимга улгурмасимдан рўзномаларда тасодифан Роулетт ҳайъатининг янги эълон қилинган ҳисоботини ўқиб қолдим. Шанкарлаъл Банкер ва Умар Сўбоний менга бетўхтов ҳаракатни бошлаб юборишни маслаҳат беришди. Тахминан бир ойдан кейин мен Аҳмадободга кетдим. У ерда деярли ҳар куни мени кўргани келиб турадиган Валлабҳайга ўз фикримни билдирдим.

— Нимадир қилиш керак, — дедим мен унга.

— Бу аҳволда нима ҳам қила олардик? — сўради у.

— Норозилик хатига имзо чекишга рози бўладиган лоақал бир ҳовучгина одам топиш керак ва борди-ю, шу норозиликка қарши таклиф этилган тадбир қонун кучига кирса, биз ўша заҳоти сатйаграҳни бошлаб юборамиз, — жавоб бердим мен. — Агар ўзимни яхшироқ ҳис қилганимда, бу қонунга қарши курашни бир ўзим бошлаб юборган бўлар

эдим, бошқалар ортимдан эргашишига умид боғлаб, албатта. Лекин ҳозирги аҳволимда бу вазифа менга оғирлик қилади.

Бу суҳбат натижасида менга яқин бўлган шахсларни кичикроқ кенгашга чақиришга қарор қилинди. Роулетт ҳайъатининг таклифлари у эълон қилган ҳисобот мазмунига мос эмасдек бўлиб кўринди ва ўзини ҳурмат қилган ҳеч бир халқ уларни қабул қила олмайдиган тус касб этарди.

Кенгашга ашрамда йиғилдик. Йигирмага яқин одам таклиф этилганди. Келганлар орасида Валлабҳайдан ташқари, Миллимасам, шримати Сарожини Найду, м-р Гўрниман, ҳозирда марҳум м-р Умар Сўбоний, оқловчи Шанкарлаъл Банкер ва шримати Анасуя беҳн бор эди. Кенгашда сатйаграҳни бошлаб юборишга қарор қилинди. Қарор тагига, эсимда бўлса, келганларнинг барчаси имзо чекди. Ўша вақтда мен ҳеч қанақа рўзнома нашр қилмагандим, аммо баъзи-баъзида матбуотда ўз нуқтаи назаримни баён этиб турардим. Ҳозир ҳам шундай иш тутдим. Шанкарлаъл Банкер жони дили билан ташвиқот ишларига киришиб кетди ва мен унинг ҳайратомуз иш қобилияти ва ташкилотчилик истеъдодига гувоҳ бўлдим.

Жамоатчилик ташкилотларидан қайси биридир сатйаграҳдек янги қуролдан фойаланишига умид қилмагандим; шу боис менинг зўр беришим билан "Сатйаграҳ сабҳа" ташкил этилган эди. Унинг қароргоҳи Бомбейда жойлашганди, чунки унинг кўпчилик аъзолари шу ерда истиқомат қилишарди. Бирмунча вақтдан кейин хайрихоҳлар гурас-гурас бўлиб кела бошлашди. Улар сатйаграҳга содиқ бўлиб қолишга онт ичар эдилар. "Сабҳа" бюллстень чиқара бошлади, митинглар уюштирилди, бу кўпроқ Кҳедадаги кампанияни эслатарди.

Мен "Сатйаграҳ сабҳа"нинг раиси эдим. Аммо кўп ўтмай "Сабҳа"га кирувчи зиёлилар вакиллари билан битимга эришишимга анча қийинлигини англадим. Мен ўзимнинг алоҳида иш услубимга ва "Сабҳа"да алоқа тили гужаротий бўлишига зўр берардим, бу эса уларни аро йўлга солиб қўйганди ва озмунча ташвиш келтирмаганди. Шунга қарамай, эътироф этишим керакки, кўпчилик менинг ҳунарларим билан ғоят очиққўнгиллик ила чиқишиб кетар эди.

Бироқ энг бошиданоқ "Сабҳа"нинг умри қисқалиги менга аён эди. Менинг ҳақиқатга бўлган муҳаббатим ва аҳимса

сари интилишим ташкилотнинг кўплаб аъзоларига ёқмаганини сезиб турардим. Шундай бўлса-да, дастлабки вақтларда иш рисоладагидай борди ва ҳаракат тез суръатлар билан ривожланаётган эди.

АЖОЙИБ МАНЗАРА

Роулетт ҳайъати ҳисоботига қарши ташвиқот тобора кенг қулоч ёяётган бир вақтда ўз томонидан ҳукумат ҳам ҳайъат таклифларини ҳаётга татбиқ этишга қатъий қарор қилганди. Роулетт қонун лойиҳаси чоп этилганди. Ҳиндистон қонунчилик палатаси мажлисида умримда бир марта — айни мана шу қонун лойиҳаси муҳокамасида иштирок этгандим. Шастрийжий оташин нутқ сўзлаганди, унда ҳукуматни тантанали суратда эҳтиёт бўлишга ундаганди. У ўз нотиқлик санъатини маҳорат билан намойиш этаётганида вице-қирол ундан кўзини узмай, маҳлиё бўлиб тинглаб ўтирди. Нутқ шу қадар самимий ва жонли чиққанди, вице-қирол унинг нутқидан ҳатто ҳаяжонланиб кетди.

Ҳақиқатан ҳам ухлаётган одамни уйғотиш мумкин, аммо у ўзини ухлаётганга солиб ётган бўлса, уни уйғотиб бўлибсиз. Ҳукумат тахминан шундай нуқтаи назарда эди. У фақат ҳуқуқшунослик хўжакўрсинлиги томошасини ўйнашга ҳаракат қилаётганди. Қарор қабул қилиниб бўлинган эди. Шу боис Шастрийжийнинг тантанавор эҳтиёткорлиги ҳукуматга чивин чаққанчалик ҳам таъсир қилмаганди.

Бундай ҳолатларда менинг нутқим ҳам саҳро ўртасида туриб қичқирган билан баравар эди. Мен вице-қиролга астойдил мурожаат қилдим. Мен унга хусусий ва очиқ хатлар ёзар, уларда ҳукумат ўз хулқ-атвори билан мени сатйаграҳ йўлини тутишга мажбур қилаётганини айтар эдим. Бироқ ҳаммаси беҳуда эди.

Янги қонун ҳали эълон қилинмаганди. Мен Мадрасга етиб келгани таклифнома олгандим ва гарчи ўзимни ҳали ҳолсиз сезиб турган бўлсам-да, узоқ сафарга отландим. У пайтларда ҳали митингларда нутқ сўзлай олмас эдим. Соғлиғимга жуда путур етганди ва узоқ вақт бир жойда тик туриб сўзлаганимда вужудим қалтираб, юрагим тез-тез ура бошларди.

Жанубда ҳар доим ўзимни уйдагидай ҳис этардим. Жанубий Африкада ишлаганим шарофати билан телугу ва тамилларга нисбатан қандайдир алоҳида ҳуқуқим бор эди ва жанубнинг бу танти одамлари ҳеч қачон мен ўйлагандан бошқача бўлмас эдилар. Таклифнома ҳозирда марҳум оқловчи Кастурий Ранга Айенгар имзоси остида келганди. Бироқ Мадрас йўлидаёқ таклифноманинг ташаббускори Рож Гўпал Ачарйа эканини билдим. Бу менинг у билан биринчи учрашувим эди деса бўлади. Нима бўлганда ҳам биз шахсан биринчи марта кўришиб турардик.

Дўстлар, шу жумладан Кастурий Ранга Айенгар қистови билан Рож Гўпал Ачарйа Салемдан ҳозиргина келиб тургани ва ҳуқуқшунослик амалиёти билан шуғулланиш ниятида Мадрасда қўнган эди. У шу ердаги ижтимоий фаолиятда янада фаол иштирок этишга азму қарор қилганди. Мадрасда биз у билан битта бошпана ичида яшардик. Мен буни бир неча кундан кейин билдим. Биз яшаётган бунгало Кастурий Ранга Айенгарга қарашли эди ва аввалига мен ўзимизни унинг меҳмони деб ўйлагандим. Бироқ Маҳодев Десай менга барини тушунтириб берди. У табиатан ғоят тортинчоқ бўлган, ўзини доим бошқалардан тортиб юрадиган Рож Гўпал Ачарйа билан жуда тез киришиб кетди.

— Сиз шу одамнинг этагидан тутишингиз керак, — деди бир гал Маҳодев менга.

Мен шундай қилдим ҳам. Ҳар куни биз олдинда турган кураш режасини муҳокама қилардик, бироқ ўшанда миямизга митинг ташкил этишдан бошқа ҳеч нарса келмас эди. Бошқа ҳеч қандай дастур йўқ эди. Агар барибир ҳам Роулетт қонун лойиҳаси қонун тусини олса, унга қарши фуқаролик бўйсунмаслиги қайси шаклга кириши кераклигини ўзим ҳам билмасдим, мен буни жуда яхши тушунардим. Агар ҳукумат ўз хатти-ҳаракатлари билан муносиб муҳит яратиб берган тақдирдагина ушбу қонунга қарши бўйсунмаслик чорасини кўриш мумкин бўлади. Борди-ю, бундай бўлмаса, бошқа қонунларга қарши фуқаро норозилигини намоён этиш ҳуқуқига эга бўламизми? Агар эга бўлсак, унда қай даражада? Бу ва бошқа кўплаб шунга ўхшаш саволлар муҳокамамиз мояси ҳисобланарди.

Кастурий Ранга Айенгар раҳнамоларнинг чоққина кенгашини чақирди. Улар орасида айниқса Вижай Рогҳав Ачарйа ажралиб турар эди. У менга сатйаграҳ бўйича чуқур, муфас-

сал қўлланма тузишни топширишни таклиф этди. Мен бунга кучим етмаслигини билардим ва буни ошкора тан олдим.

Бизлар мушоҳада ва баҳс қилар эканмиз, Роулетт қонун лойиҳаси чоп этилди, яъни қонун кучга кирди. Ўша куни тунда то уйқуга кетгунча шу масала устида узоқ ўйладим. Миямда тўсатдан бир ғоя пайдо бўлди. Мен қутлуғ курашни ўзўзини поклаш ишидан бошлаш керак деб ўйлаб қолдим. Ҳиндистоннинг барча аҳолиси бир кунга ишини қўйсин-да, уни тоат-ибодат ва рўза кунига айлантирсин. Мусулмонларнинг рўзаси кундуздан ортиққа чўзилмайди, шу боис рўзани йигирма тўрт соаттача узайтириш керак. Барча провинцияларда даъватимизга лаббай деб жавоб беришларига ишониш қийин, аммо Бомбей, Мадрас, Биҳор ва Синд учун мен жавоб бераман. Ҳатто агар шу провинцияларнинг ўзи ҳартол[1] ўтказсалар ҳам ёмон бўлмайди.

Менинг таклифимдан Рож Гўпал Ачарйа донг қотиб қолди. У ҳақда сўзлаб бергач, қолган дўстлар ҳам уни олқишладилар. Мен қисқача даъватнома ёзиб бердим. Ҳартол аввалига 1919 йилнинг 30 мартига тайин қилинган эди, кейин эса 6 апрелга кўчирилди. Аҳолига ҳартол тўғрисида қисқагина хабар қилинганди. Вақт тиғиз бўлганлиги сабабли бутун аҳолига кенг хабар қилишнинг имконияти йўқ эди.

Булар бари қандай содир бўлганини ким айта олади? Бутун Ҳиндистон у чеккасидан бу чеккасигача, барча шаҳар ва қишлоқлар — ҳаммаси белгиланган кунда тўла ҳартол ўтказди. Бу ажойиб манзара бўлган эди!

УНУТИЛМАС ҲАФТА — I

Жанубий Ҳиндистон бўйлаб қисқа сафар қилдим-да, янглишмасам, 4 апрелда Бомбейга келдим, бу ерга Шанкарлаъл Бинкар 6 апрель кунини ўтказишда иштирок этиш учун келишни мендан ўтиниб сўраганди.

Деҳлида ҳартол 30 мартдаёқ бошланганди. У ерда ҳозирда марҳум свамий Шраддҳ Ананджий ва Ҳаким Ажмал Хон Соҳибнинг айтгани айтган, дегани деган эди. Ҳартолни 6 апрелга кўчиришга доир телеграмма пойтахтга анча кеч келганди. Деҳлида ҳали бунақа ҳартолни кўришмаганди. Ҳиндулар ва мусулмонлар ягона оиладек жипслашган эдилар. Свамий

---

[1] Ҳартол — иш ташлаш.

Шраддҳ Ананджий нутқ ирод қилгани Жоме Масжидга таклиф этилган ва у буни адо этган эди. Бўлиб ўтган воқеалар билан ҳокимият, албатта, чиқиша олмас эди. Полиция темир йўл станцияси томон йўл олган ҳартол маросими йўлини тўсди ва унга қараб ўт очди. Ўлганлар ва яраланганлар бўлди. Деҳли бўйлаб қатағон тўлқини ёйилди. Шраддҳ Ананджий мени ўша ёққа чақирди. Мен, 6 апрелда Бомбейда ҳартол ўтказилгандан сўнг дарҳол етиб бораман, деб жавоб қилдим.

Деҳлидагига ўхшаган воқеалар Лоҳур ва Амритсарда ҳам бўлиб ўтди. Амритсардан д-р Сатйапаъл ва д-р Китчлу у ерга келинг деб ўтиниб сўралган телеграмма юборишди. У пайтда мен уларни мутлақо билмасдим, аммо Амритсарга Деҳлидан кейин бораман деб жавоб бердим.

6 апрель куни эрталаб Бомбей аҳолиси минг-минглаб оломон бўлиб денгизда ғусл қилгани Чоупатига йўл олди, кейин эса улкан издиҳом бўлиб Тҳокурворга қараб йўлида давом этди. Издиҳомда болалар ва хотин-қизлар бор эди. Мусулмонлар ҳам катта-катта тўдалар бўлиб уларга қўшиларди. Тҳокурвардан мусулмонлар бизни масжидга таклиф қилишди ва м-с Найду ва мени нутқ қилишга кўндиришди. Оқловчи Витҳалдос Жеражний шу ернинг ўзида халқни свадеший[1] ва ҳинду-мусулмон бирлигига қасамёд эттиришимизни талаб қилди, аммо мен бундай қасамёдлар шошма-шошарликда қилинмайди, деб қарши чиқдим. Халқ ҳозирги чиқишидан биз қаноат ҳосил қилишимиз керак. Борди-ю, қасам ичилса, уни бузиб бўлмайди. Шу боис ҳамма свадеший ҳақидаги қасамёднинг аҳамиятини тузуккина тушуниб олиши учун ҳинду-мусулмон бирлиги ҳақидаги қасамёддан келиб чиқувчи улкан масъулиятни тўла ҳисобга олмоғи зарур. Шундай қасамёд қилмоқчи бўлганларни эртасига эрталаб тўпланишларини таклиф этдим.

Бомбейдаги ҳартол муваффақият қозонди деб айтиш мумкинми? Фуқаролик бўйсунмаслиги кампаниясини тайёрлар эканмиз, икки-учта масалани муҳокама қилдик. Фуқаролик бўйсунмаслиги омманинг ўзи бузишга мойил бўлган қонунларгагина дахл қилиши керак. Масалан, туз солиғи олий даражада оммабоп бўлмади ва яқингинада уни бекор қилиш ҳаракати бўлиб ўтди. Мен таклиф қилдимки, туз якқаҳокимлиги ҳақидаги қонунни писанд қилмаган ҳолда аҳоли қўлбола усул билан денгиз сувидан тузни ўзи буғ-

лантириб юборди. Менинг иккинчи таклифим тақиқланган адабиётни сотишга тааллуқли эди. Бунинг учун менинг яқинда тақиқланган "Ҳинд свараж" ва "Сарводайя" (Раскиннинг "Биринчи бўлган охиргига" китобининг гужаротийга эркин таржимаси) китобларим қўл келар эди. Нашр этиб, очиқчасига сотиш фуқаролик бўйсунмаслигининг энг оддий кўриниши эди. Улар етарли миқдорда нашр этилиб, ва ҳартол тугагандан кейин 6 апрель кечқурун улкан митингда сотиш учун шайлаб қўйилди.

6 апрель кечқурун кўнгиллиларнинг бутун бир қўшини тақиқланган китобларни сотиб олишга тушиб кетди. Шу сабабли шримати Сарожини Деви ва мен автомобилда кетдик. Китоблар тезда сотиб бўлинганди. Тушган пулларни фуқаролик бўйсунмаслиги кампаниясини қўлаб-қувватлашга бериш кўзда тутилганди. Биронта ҳам одам китобни белгиланган тўрт аннага сотиб олмаганди: ҳар ким кўпроқ тўлаганди, чўнтакларидаги бор пулни чиқариб берганлар ҳам бўлган. Ёппасига беш ва ўн рупиядан бермоқда эдилар, бир нусхасини эса мен ўзим нақд эллик рупияга сотдим! Биз муштарийларни тақиқланган китобларни олганингиз учун ҳибсга олишлари ва қамашлари мумкин деб огоҳлантирган эдик. Аммо ўша аснода одамлар қамоқдан қўрқиш нималигини билмасдилар.

Бироқ кейин билсак, ҳукумат тақиқланган китоблар аслида сотилмаган деб ҳисоблашга қарор қилибди, биз сотган китоблар эса тақиқланган адабиёт сирасига кирмас экан. Қайта босиб чиқаришни ҳукумат тақиқланган китобларни қайта нашр этиш деб, янги нашрни сотиш эса қонунбузарлик деб ҳисобланаркан. Бу хабар ёппасига ҳамманинг ҳафсаласини пир қилди.

Эртасига эрталаб свадеший ва ҳинду-мусулмон бирлиги тўғрисида резолюцияни қабул қилиш учун митинг уюштирдик. Шу ерда Витҳалдос Жеражний ҳар қандай ялтираган нарса олтин бўлавермаслигини англаб етди. Митингга бир ҳовучгина одам келди. Бу йигилишга бир нечта хотин-қиз келганини аниқ эслайман. Эркаклар ҳам бармоқ билан санарли эди. Менда резолюциянинг олдиндан тузилган лойиҳаси бор эди. Уни ўқишдан олдин бу резолюциянинг аҳамиятини батафсил тушунтириб бердим. Келганларнинг камчиллиги мени

---

[1] Свадеший — миллийлик, миллий.

хафа ҳам қилгани, таажжубга солгани ҳам йўқ. Мен одамларнинг жиддий фаолиятга иштиёқию тинч ишчан саъй-ҳаракатларга нафратини анчадан бери пайқаб келардим.

Аммо бунга алоҳида бобни бағишлайман. Энди ҳикоямни давом этдираман. 7 апрелга ўтар кечаси мен Деҳли ва Амритсарга жўнаб кетдим. 8 апрель куни Матҳурага кетганимда мендан илгарироқ ҳибсга олинишим тўғрисидаги хабар келган экан. Матҳурадан кейинги навбатдаги станцияда мени кутиб олган Ачарийа Жидваний менга очиқ-ойдин қилиб мен ҳибсга олинишимни айтди, шу боис у хизмат резолюциямни сўради. Зарур бўлган ҳолда, бу хизматимдан албатта фойдаланаман, деб ваъда бердим миннатдорчилик билан.

Менинг Панжоб провинциясига келишим у ерда тартибсизликлар келтириб чиқариши мумкинлигига асосланиб бу ерга келишим ман этилгани тўғрисидаги буйруқни қўлимга тутқизганларида поезд Палвал станцияси томон елиб келарди. Полиция тезда поезддан тушиб қолишимни таклиф этди.

— Мен Панжобга астойдил таклиф қилганлари учун келаяпман, боз устига, у ерда тартибсизликлар келтириб чиқариш учун эмас, аксинча, уларга барҳам бериш учун келаяпман. Шу боис буйруғингизга, афсуски, бўйсуна олмайман, — дедим мен поезддан тушиш таклифини рад этиб.

Ниҳоят поезд Палвалга етиб келди. Менга Маҳодев ҳамроҳлик қилаётган эди. Мен унга Деҳлига боришни, воқеадан свамий Шраддҳ Ананджийни воқиф этишни ва тинчликни сақлаш илтимоси билан халққа мурожаат этишни тайинладим. Нима учун буйруққа бўйсунмаганимни ва бўйсунмаслигим жабрини тортганимни, шунингдек, нима учун менга берилган ҳар қандай жазога жавобан мутлақо осойишталик ғалабамиз гарови бўлишини тушунтириб бериш керак эди.

Палвалда мени поезддан туширишди ва ҳибсга олишди. Кўп ўтмай Деҳлидан поезд келди. Мени полициячи ҳамроҳлигида учинчи класс вагонига ўтқазишди. Матҳурада мени поезддан тушириб полиция казармаларига жойлаштиришди. Шуниси қизиққи, полициячилардан бирортаси бундан кейин менга нима бўладию қаёққа олиб боришади, билмас эди. Эрталаб соат 4 да мени уйғотишди ва Бомбейга кетадиган товар поездига ўтқазишди. Кундузи мени Савай-Мадҳўпурийда тушишга мажбур қилишди. Мен Лоҳурдан почта поездида келган полиция нозири м-р Боуринг ихтиёрига ўтдим. Мени у билан

бирга биринчи класс вагонига олиб ўтқазишди. Оддий маҳбусдан энди мен "жентльмен" маҳбусга айлангандим. Нозир сэр Майкл О Двайерга узундан-узун қасидагўйликни бошлади. Сэр Майклнинг менга қарши ҳеч қандай хусумати йўқ эмиш, у фақат менга Панжобга келишим тартибсизликлар келтириб чиқаришидан қўрқар эмиш, холос. Гапининг охирида у менга ўз ихтиёрим билан Бомбейга қайтиб кетишимни таклиф этди ва Панжоб чегарасидан ҳатлаб ўтмасликка ваъда беришимни сўради. Мен жавобан нима бўлганда ҳам бу буйруқни бажара олмаслигимни ва умуман ўз ихтиёрим билан қайтиб кетиш ниятим йўқлигини айтдим.

Мени гапга киритолмаслигини кўриб, нозир ундай ҳолда қонунга мувофиқ иш тутишига тўғри келишини айтди.

— Мени нима қилмоқчисизлар? — сўрадим мен.

У, ҳозирча билмайман, аммо бундан кейинги фармойишларни кутамиз, деб жавоб берди.

— Ҳозирча, — деди у, — мен сизни Бомбейга олиб бораман.

Биз Суратга етиб келдиқ. Бу ерда мени бошқа полиция зобитига топширишди.

— Сиз озодсиз, — деди у менга, Бомбейга яқинлашар эканмиз, — аммо Мерин-Лайнеда тушиб қолсангиз яхши бўлар эди,-мен сиз учун поездни тўхтатаман. Кўлобда одам ҳаддан ташқари кўп бўлиши мумкин.

Мен, истагингизни бажо этишдан хурсандман, деб жавоб бердим. Бу унга ёқди ва менга ташаккур билдирди. Мен Мерин-Лайнеда тушиб қолдим. Худди шу пайтда аравачада менинг бир ошнам ўтиб қолди. У мени ёнига ўтқазди-да, Рев Шанкар Жҳаверийнинг уйигача олиб бориб қўйди. Дўстим, менинг ҳибсга олинганим ҳақидаги миш-мишлардан халқ туғёнга келгани ва ғазаби тошганини сўзлаб берди.

— Пайдҳуни туманида ҳар дақиқада ғалаён кўтарилиши кутилмоқда. Судья ва полиция ўша ерда, — қўшиб қўйди у.

Ўша жойга етишга ҳам улгурмай олдимга Умар Сўбоний ва Анасуя беҳн келиб қолишди ва ҳозироқ автомобилда Пандҳунига жўнашни таклиф этишди.

— Халқ шунақанги туғёнга келганки, биз уни сира ҳам тинчитолмаймиз, — дейишди улар. — Фақат сизнинг келишингизгина кор қилади.

Мен автомобилга ўтирдим. Пайдҳуни яқинида туманот одам тўпланганди. Мени кўриб одамлар севинчдан ўзларини йўқотиб қўя ёзишди. Кўз очиб юмгунча издиҳом ташкил этишди. "Банде Матарам" ва "Оллоҳу акбар" қичқириқлари янгради. Пайдҳунида биз отлиқ полиция гуруҳи билан тўқнаш келдик. Оломон орасидан ғишт парчалари уча бошлади. Мен оломонни осойишталикни сақлашга чақирдим, аммо, афтидан, ғишт ёмғири тинадиган кўринмасди. Издиҳом Абдур Раҳмон кўчасидан Кроуфорд Маркет томонга йўл олди, у ерда Фортга олиб борадиган йўлни тўсиб олган янги отлиқ полиция гуруҳига дуч келди. Оломон қисилиб борар ва полиция кордони орқали ёриб ўтаман дер эди. Шунақанги шовқин кўтарилдики, менинг товушим умуман эшитилмай қолди. Отлиқ полиция бошлиғи оломонни тарқатишга буйруқ берди. Отлиқ полициячилар найзаларини ўйнатиб одамлар устига ташланишди. Қандайдир лаҳзада менга найза келиб санчиладигандай туюлиб кетди ўзимга. Бироқ хавотирим беҳуда бўлиб чиқди. Отлиқлар найзаларини автомобилга шарақ-шуруқ урганча ёнимдан ўтиб кетишди. Кўп ўтмай издиҳом аралаш-қуралаш бўлиб кетди, қаттиқ тартибсизлик юзага келди. Халқ қоча бошлади. Баъзилар йиқилиб, оёқлар остида топталди, баъзилари қаттиқ жароҳат олди. Ғуж одамлар ўпқони ичидан чиқиб олишнинг сира иложи йўқ эди. Отлиқ полициячилар ҳеч ёққа қарамасдан оломон орасидан ёриб ўтмоқда эди. Улар нима қилаётганларини ўзлари билишарди, деб айтолмайман. Манзара ғоят мудҳиш эди. Пиёдалар ва отлиқлар даҳшатли суратда бир-бирига қоришиб кетганди.

Оломон тарқалгандан сўнг издиҳом юриш-да тўхтади. Автомобилимиз олға ҳаракат қилишга рухсат олди. Мен комиссар қароргоҳи олдида тўхтадим ва полицияга шикоят қилиш учун унинг ҳузурига йўл олдим.

УНУТИЛМАС ҲАФТА

(давоми)

Шундай қилиб, мен комиссар м-р Гриффит ҳузурига йўл олдим. Хонага олиб борадиган зина бамисоли ҳарбий ҳаракатлар учун тиш-тирноғигача қуролланган аскарлар билан тўлиб-тошган эди. Айвонда ғала-ғовур. Комиссар хона-

сига кирганимда м-р Гриффит билан ёнма-ён ўтирган м-р Боурингга кўзим тушди.

Мен комиссарга ўзим гувоҳ бўлганим манзаралар ҳақида сўзлаб бердим.

— Мен оломонни Фортга қўйиб юбормоқчи эмас эдим, — деб кескин оҳангда жавоб берди у, — унда тартибсизликлар содир бўлиши муқаррар эди. Оломоннинг ҳеч гапга киргиси келмаётганини кўриб, отлиқ полицияга оломонни тарқатиш тўғрисида буйруқ беришга мажбур бўлдим.

— Аммо, — эътироз билдирдим мен, — оқибати қанақа бўлишини билар эдингиз-ку. Шунча кўп отлиқ полициячиларни юборишга ҳеч қандай зарурат йўқ эди деб ҳисоблайман.

— Бу сизнинг ишингиз эмас, — деди комиссар. — биз, полиция зобитлари, сизнинг таълимотингиз халққа қанақа таъсир қилишини яхши биламиз. Агар биз вақтида кескин чоралар кўрмаганимизда, биз вазиятни қўлга ололмаган бўлардик. Халқни назоратингиз остига олишга муваффақ бўлолмаслигингизга юз фоиз ишонаман. У сизнинг қонунларга бўйсунмаслик ваъзларингизни жуда тез ўзлаштириб олади, аммо осойишталикни сақлаш заруратини тушунмайди. Шахсан мен ниятларингиз яхшилигига шак келтирмайман, аммо халқ сизни тушунмайди. У ўз билганидан қолмайди.

— Бу нарсада мен сизга қўшилмайман, — дедим мен. — Бизнинг халқимиз табиатан зўравонликка қарши, у тинчликсевар халқ.

Шу тариқа биз узоқ баҳслашиб қолдик. Охири м-р Гриффит сўради:

— Фараз қилайлик, халқ сизнинг таълимотингизни тушунмаслигига амин бўлдингиз, хўш, унда нима қилар эдингиз?

— Агар бунга амин бўлганимда, фуқаролик бўйсунмаслигини тўхтатган бўлар эдим, — жавоб бердим мен.

— Бу билан нима демоқчисиз? Сизни озод қилишлари билан Панжобга бораман дедингизми м-р Боурингга?

— Ҳа, мен навбатдаги поезддаёқ у ёққа жўнамоқчи эдим. Лекин бугун бу тўғрида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

— Яна бироз сабр қилинг, халқ сизнинг таълимотингизни тушунмаслигини ўз кўзингиз билан кўрасиз. Аҳмад-ободда нималар бўлаётганини биласизми? Амритсарда нима бўлган эди? Халқ бамисоли ақлдан озган. Мендаги маълу-

мотлар ҳали тўлиқ эмас. Телеграф симлари кўп жойларда қирқиб ташланган. Огоҳлантираман, мана шу тартибсизликлар учун сиз жавоб берасиз.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, башарти бунга зарурат туғилса, мен жавобгарликни жон-жон деб ўзимга оламан, Аҳмадободда тартибсизликлар содир бўлганини билганимда, мен қаттиқ хафа бўлган ва ҳайратланган бўлар эдим. Аммо Амритсар учун мен жавоб бермайман. Мен у ерда ҳеч қачон бўлмаганман ва мени у ерда ҳеч ким билмайди. Агар Панжоб ҳукумати менинг Панжобга келишимга халақит бермаганида, мен шу провинцияда осойишталикни сақлашда анча-мунча ёрдам беришга муваффақ бўлардим. Мени ушлаб қолиб, ҳукумат аҳолини ғалаён кўтаришга гиж-гижлади, холос.

Шу тариқа биз баҳслашавердик ва ҳеч бир битимга келолмадик. Мен комиссарга Чоупатидаги митингда аҳолига осойишталикни сақланг деб мурожаат қилишга қарор қилганимни айтдим. Шу билан биз хайрлашдик.

Митинг Чоупати қумлоғида бўлиб ўтди. Мен куч ишлатмасликнинг зарурияти ҳақида гапириб дедим:

— Сатйаграҳ, аслида, ҳақиқатга ишонувчилар қуроли. Сатйаграҳ зўравонлик ишлатишни ёқламайди ва токи халқ фикрда, сўзда ва ишда бунга риоя қилмас экан, мен оммавий сатйаграҳ эълон қила олмайман.

Анасуя беҳн ҳам Аҳмадоботдаги тартибсизликлар тўғрисида маълумотлар олган экан. Кимдир уни ҳам ҳибсга олишибди деб овоза тарқатди. Фабрика ишчилари бу хабарни эшитиб тутақиб кетишди, ишни ташладилар ва қатор зўравонлик ҳаракати содир этдилар ва бир сержантни ўласи қилиб калтакладилар.

Мен Аҳмадоботга жўнадим. Надиад яқинида темир йўлни қўпориб ташлашга уриниш бўлганидан, Вирангалда ҳукумат амалдори ўлдирилганидан, Аҳмадоботда эса ҳарбий ҳолат эълон қилинганидан хабар топдим. Одамларни даҳшат чулғаб олган эди. Улар ҳар қандай зўравонлик қилишдан қайтмас ва бунинг учун боплаб таъзирларини ер эдилар.

Вокзалда менга полиция зобити учраб қолди ва ҳукумат комиссари Пратт ҳузурига бошлаб борди. Пратт қаттиқ дарғазаб эди. Мен содир бўлган тартибсизликлардан афсус билдириб, у билан хушмуомалалик билан гаплашдим. Мен ҳарбий ҳолатга ҳеч қандай зарурат йўқлигини айтдим

ва осойишталикни сақлаш учун бор кучимни ишга солишга тайёрлигимни изҳор қилдим. Мен Сабармати ашрами ҳудудида митинг чақиришга рухсат беришларини сўрадим. Унга таклифим ёқди. Митинг 13 апрель якшанбада бўлиб ўтди, ҳарбий ҳолат эса ё ўша куни, ё эртасига бекор қилинди. Митингда сўзлар эканман, халққа унинг ноҳақлигини кўрсатишга ҳаракат қилдим, ўзим уч кунлик рўза тутиб, тавба-тазарру қилишимни айтдим, бошқаларга ҳам бир кун рўза тутишни, зўравонлик содир этган айбдорлар эса ўз айбларидан тавба қилишларини таклиф этдим.

Менинг мажбуриятларим ўзимга кундай равшан эди. Ораларида кўп вақтимни ўтказган, уларга хизмат қилган ва улардан фақат яхши нарсани кутган ишчиларнинг исёнда иштирок этганларини ўйласам, баданим жимирлашиб кетар эди. Уларнинг айбини тенг баҳам кўришим кераклигини ҳис этдим.

Мен халққа тавба қилишни таклиф этиш билан бирга ҳукуматдан халқни кечиришни сўрадим. Бироқ на у, на бошқа томон менинг бу таклифимни қабул қилди.

Ҳузуримга ҳозирда марҳум сэр Раманбҳай ва Аҳмадободнинг бир неча бошқа фуқаролари келиб, сатйаграҳни тўхтатишни илтимос қилишди. Бу энди ортиқча эди, мен ўзим то халқ тинчлик сабоғини ўзлаштириб олмагунча шундай қилишга қарор қилгандим. Дўстларим жуда хурсанд бўлиб кетишди.

Бироқ худди шу нарсадан ўзларини маҳзун ҳис қилганлар ҳам бўлди. Улар агар мен аҳолининг тинчликпарварлик хусусиятини сатйаграҳ ўтказишнинг муқаррар шарти қилиб қўядиган бўлсам, оммавий сатйаграҳга ҳеч қачон эришиб бўлмайди деб ҳисоблар эдилар. Афсуски, мен уларга қўшилмас эдим. Ҳатто мен орасида ишлаган ва куч ишлатмаслик ва фидойиликка тўлиқ тайёр деб ҳисоблаган одамлар зўравонликдан ўзларини тийиб туролмас эканлар, сатйаграҳ бўлиши мумкин эмаслиги ўзўзидан аён эди. Мен шу нарсага қаттиқ ишонардимки, стайаграҳда халққа раҳбарлик қиламан деган одам уни куч ишлатмаслик чегарасида тутиб тура олиши керак. Ҳозир ҳам шу фикримда турибман.

“ҲИМОЛАЙДАЙ УЛКАН ХАТО”

Аҳмадободдаги митингдан кейин дарҳол Надиядга жўнаб кетдим. Худди ўша ерда мен биринчи марта: “Ҳимолайдай улкан хато” деган иборани қўллаган эдим ва бу ҳикматли сўзга айланиб қолди. Ҳали Аҳмадободдалигимдаёқ хато қилганимни ўйлаб, ўзимни маъюс ҳис этиб юрардим. Аммо Надиадда аҳвол билан танишиб чиққач ва Кҳеда дистриктининг кўплаб аҳолиси ҳибсга олинганини билгач, бирдан англадимки, афтидан Кҳеда ва бошқа жойларнинг аҳолисини муддатидан олдин фуқаролик бўйсунмаслигига чақириб, жиддий хатога йўл қўйибман. Буларнинг барчасини митингда оммавий тарзда айтиб ўтдим. Менинг айбимни бўйнимга олганим озмунча кулгига қолишимга сабаб бўлмади, дейсиз. Аммо айбимни бўйнимга олганимдан мен ҳеч қачон афсусланмаганман, зеро ҳар доим ўз хатоларимни катталаштириб кўрсатадиган шиша орқали ва бировларнинг хатоларини кичрайтириб кўрсатадиган шиша орқали қарайдиган одамгина унисининг ҳам, бунисининг ҳам аҳамиятини англашга қодир бўлади. Мен яна шу нарсага аминманки, сатйаграҳни хоҳлаган ҳар бир кимса бу қоидага оғишмай ва ҳалол риоя қилиши шарт.

Менинг “улкан хато”им нимадан иборат эди? Фуқаролик бўйсунмаслигини амалда ўтказишга қодир бўлиш учун одам энг аввало мамлакат қонунларига ихтиёрий равишда ва ҳурмат ила бўйсуниш мактабини ўташи керак. Зеро аксар ҳолларда биз қонунни бузганимиз учун жазо олишдан қўрққанимиздангина уларга бўйсунамиз. Айниқса, бу ахлоқий тамойилларга асосланмаган қонунларга нисбатан тўғри. Буни мисол ёрдамида тушунтириб бераман. Ўғрилик қилгани учун жазолайдиган қонун борми ёки йўқми, бундан қатъи назар, ҳалол, ҳурматли одам бирданига ўғрилик қилмайди. Аммо худди шу одам қоронғи тушиши билан чироқсиз велосипедда юришни тақиқловчи қоидани бузганда виждони қийналмайди. Унинг бу борада эҳтиёткорликка риоя қилиш ҳақидаги маслаҳатга диққат билан қулоқ солиши ҳам амри маҳол. Бироқ у қоидабузарлик туфайли суд жавобгарлигига тортилишдан қутулиб қолиш учун бу борадаги ҳар қандай мажбурий буйруққа риоя қилади. Аммо қонунларга бундай риоя қилиш ихтиёрий ҳисобланмайди ва сатйаграҳдан бу

нарса талаб этилмайди. Сатйаграҳ қонунларга онгли равишда ва яхши ниятда бўйсунади, чунки у буни ўзининг муқаддас бурчи деб билади. Жамият қонунларини оғишмай бажарадиган одамгина улардан қайси бирлари яхши ва адолатлию қайси бирлари аҳмоқона ва адолатсиз эканини ҳал эта олади. Шундагина у муайян ҳолатларда айрим қонунларга нисбатан фуқаролик бўйсунмаслиги кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлади. Менинг хатоим мана шуларнинг барчасини ҳисобга олмаганимдан иборат эди. Мен халқни фуқаролик бўйсунмаслигига тайёр бўлишдан сал илгарироқ бошлаб юборишга чақирган эдим. Бу хато менга Ҳимолай тоғидай баҳайбат кўриниб кетган эди. Кҳедага келишим билан сатйаграҳ муносабати билан эски хотиралар миямга қуйилиб кела бошлади ва мен бу қадар яққол кўриниб турган ҳолни қандай назардан қочирдим экан деб ҳайрон бўлдим. Шунда билдимки, фуқаролик бўйсунмаслигини ўтказишга тайёр бўлиш учун халқ унинг маъносини чуқур англаши керак экан. Шу боисдан, оммавий миқёсда фуқаролик бўйсунмаслигини қайта бошлашдан олдин сатйаграҳнинг ҳақиқий маъносини тўла ўзлаштириб олган, яхши ўқиган, соф қалбли кўнгиллилар гуруҳини тузиш керак экан. Улар унинг маъносини халққа тушунтира оладилар ва ўзларининг зийракликлари туфайли халқнинг тўғри йўлдан тойиб кетишига имкон бермайдилар.

Шундай ҳаёлларга берилиб, мен Бомбейга келдим. Бу ерда "Сатйаграҳ сабҳа" ёрдамида мен кўнгилли сатйаграҳлар гуруҳини туздим ва улар билан бирга халққа сатйаграҳнинг аҳамияти ва ички маъносини тушунтира бошладим. Буни асосан тегишли тушунтиришлар берилган варақалар тарқатиш йўли билан олиб бордик.

Иш жараёнида шу нарсага амин бўлдимки, халқни сатйаграҳнинг тинч йўли билан қизиқтириш ғоят қийин бўлар экан. Кўнгиллилар ҳам жуда кам эди. Ёзилганлар эса мунтазам ўқишни истамасди, нарига бориб сатйаграҳнинг янги аъзолари ортиш у ёқда турсин, балки кундан-кун камайиб бораётган эди. Фуқаролик бўйсунмаслиги руҳида тарбиялаш мен кутганчалик тез кетмаётган эди.

"НАВЖИВАН" ВА "ЯНГ ИНДИА"

Курашнинг куч ишлатмаслик усули ҳаракати секин, аммо оғишмай ривожланиб борган бир вақтда ноқонуний қатағонлар бўйича ҳукумат сиёсати қизғин тус олган эди ва

Панжобда айниқса кескин намоён бўлаётган эди. Раҳнамолар ҳибсга олинган, провинцияда ҳарбий ҳолат эълон қилинганди. Тўла бошбошдоқлик ҳукм сурарди. Ҳамма жойда махсус трибуналлар ташкил этилганди, афсуски, улар адолат ҳукмфармолари эмас, балки мустабидлик нияти қуроллари эдилар. Етарли асосларсиз ҳукмлар чиқарилар ва бу билан энг оддий адолат ҳам топталар эди. Амритсарда ҳеч бир айби йўқ эркагу аёлларни чувалчанг каби ерда қорни билан ўрмалашга мажбур қилар эдилар. Бундай зулмулар олдида мен учун ҳатто Жолиёнвала Боғидаги фожиа ҳам ҳеч нима бўлмай қолганди, ҳолбуки айнан шу хунрезлик Ҳиндистон ва бутун дунё эътиборини ўзига тортганди.

Оқибатлари ҳақида ўйлаб ўтирмасдан мени Панжобга боришга тезлар эдилар. Мен у ёққа сафар қилгани рухсат сўраб вице-қиролга неча бор ёзма мурожаат қилдим, аммо бефойда. Борди-ю, у ёққа рухсатсиз боргудек бўлсам, менинг ҳатто Панжоб чегарасини кесиб ўтишимга ҳам йўл қўймас эдилар ва фақат оммавий итоатсизлик билан қаноатланишимга тўғри келарди. Мен икки ўт орасида қолган эдим. Юзага келган айни ҳолатда Панжобга кириш ҳақидаги тақиқни бузиш оммавий итоатсизлик ҳаракати сифатида баҳоланиши амри маҳол эди, чунки атрофимда, мен хоҳлаганимдек тинчликпарвар муҳитни кўрмаётган эдим. Панжобда авж олган қатағонлар эса янада каттароқ ярамасликлар келтириб чиқариши мумкин эди. Шу боис мана шундай паллада оммавий итоатсизликни бошлаш оловни гуриллатиб ёқиб юбориш билан тенг эди. Дўстларимнинг илтимосига қарамай, Панжобга бормасликка қарор қилганимнинг сабаби ана шунда эди. Бу аччиқ заҳарни қулт этиб ичга ютишга мажбур эдим. Ҳар куни Панжобдан адолатсизлик ва зулмнинг янги-янги хуружлари тўғрисида маълумотлар келар, мен эса тишимни тишимга босиб, жойимда қилт этмай ўтиришдан бошқа чора тополмасдим.

Шу паллада бу вақтга келиб даҳшатли кучга айланган "Бомбей кроникл" рўзномасига раҳбарлик қилган м-р Ҳорниман кутилмаганда ҳибсга олинди. Ҳукуматнинг бу қилиғидан мен шу қадар нафратланиб кетдимки, ҳали-ҳанузгача унинг бадбўй ҳиди димоғимдан кетгани йўқ. Билардим, м-р Ҳорниман ҳеч қачон қонунни бузишга ҳаракат қилган эмасди. Менинг сатйаграҳ қўмитаси рухсатисиз Панжобга кириш та-

қиқини бузишим унга етмасди ва у оммавий итоатсизликнинг тўхтатилиши тўғрисидаги қарорни тўла қўллаб-қувватларди. Мен ҳатто ундан ўзимнинг қарорим эълон қилингунга қадар ёзган хатини олгандим, унда у оммавий итоатсизликка чек қўйиш кераклигини ёзганди. Бомбейнинг Аҳмадободдан ҳаддан ташқари олисда жойлашганлиги сабабли унинг хати менинг чақириғим эълон қилингандан кейин келган эди. Шу боис м-р Ҳорниманнинг тўсатдан ишдан четлатилиши мени хафа қилиш билан бирга ҳайратга ҳам солди.

Бу воқеалар натижасида "Бомбей кроникл" бошқарувчилари менга рўзнома нашрини зиммамга олишни таклиф этишди. М-р Брелви аллақачон таҳририят таркибида эди, бинобарин, чекимга тушадиган иш унча кўп эмасди, мана бу феълатворим жонибидан бу мен учун қўшимча юк маъносини англатарди. Бироқ "Бомбей кроникл"ни тақиқлаб, ҳукумат, таъбир жоиз бўлса, менга ўзи ёрдам бериб юборди.

"Бомбей кроникл"ни нашр этувчилар дўстларим Умар Сўбоний ва Шанкарлаъл Банкер яна "Янг Индиа" рўзномасини ҳам чиқарар эдилар. Ўлар менга "Янг Индиа" рўзномасининг муҳаррири бўлишимни ва "Бомбей кроникл"нинг ёпилиши натижасида юзага келган кемтикликларни тўлдириш учун рўзномани ҳафтасига бир эмас, икки марта чиқаришни таклиф этишди. Бу менинг кўнглимга мос келар эди. Мен қачондан бери сатйаграҳнинг ботиний маъносини жамоатга тушунтиришни хоҳлаб юргандим; бундан ташқари, ушбу рўзнома орқали Панжобдаги аҳволни холисона ёритишим мумкинлигига умид қилардим. Зеро, нима ёзган бўлсам, ҳаммасида кучли сатйаграҳ бўларди ва ҳукумат бу ҳақда биларди. Шу боис мен дўстларимнинг таклифини жонжон деб қабул қилдим.

Бироқ инглиз тилида чиқадиган рўзномада халқ ичида сатйаграҳни тарғиб қилиб бўлармикан? Менинг асосий фаолият майдоним Гужарот эди. Ўша пайтларда оқловчи Индулаъл Яжник Сўбоний ва Банкер билан ҳамкорлик қилар эди. У гужаротийда чиқадиган ва юқорида тилга олиб ўтилган дўстларим нашр қиладиган ойлик "Навживан"га муҳаррирлик қиларди. У ойлик рўзномани менинг ихтиёримга берди. Кейинчалик ойлик рўзнома ҳафталик рўзномага айлантирилди.

Бу орада "Бомбей кроникл"дан тақиқни олиб ташлашди. "Янг Индиа" тағин ҳафтасига бир марта чиқадиган бўлди. Турли

жойларда иккита ҳафталикни чиқариш мен учун жуда ноқулай эди, бу катта чиқимни талаб этишини-ку гапирмаса ҳам бўлади. "Навживан" Аҳмадободда чиқарди ва менинг таклифим билан "Янг Индиа"ни ҳам шу шаҳарга кўчирдик.

Мана шу рўзномалар орқали мен аҳолини сатйаграҳ руҳида тарбиялашга киришдим. Ҳар иккала орган кенг тарқалди ва бир гал ҳатто ҳар бирининг нусхаси қирқ мингтагача етди, бор-йўқ фарқ шунда эдики, "Навживан"нинг нусхалари тез ўсиб борар, "Янг Индиа"ники эса жуда секин ўсар эди. Бироқ мени ҳибсга олишгандан кейин ҳар иккала рўзноманинг нусхаси тушиб кета бошлади, ҳозирги вақтда эса у саккиз мингтадан ҳам камроқни ташкил этиб турибди.

Бу рўзномаларда ишлаганимнинг биринчи куниданоқ мен эълонлар беришдан воз кечгандим. Бундан зарар кўрдик деб ўйлай олмайман. Аксинча, менимча, бу кўп даражада бизга рўзномаларимизнинг мустақиллигини сақлаб қолишга ёрдам берди.

Айтмоқчи, бир нарсани таъкидлаб ўтайки, рўзномаларда ишлаш менга қайсидир даражада руҳий мувозанатимни сақлашга ёрдам берди. Гарчи оммавий итоатсизлик навбатда турмаган бўлса-да, матбуот органлари менга ўз нуқтаи назаримни бемалол айтиш ва халқни ахлоқий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш имконини берди. Шу боис синов соатида ҳар иккала нашр халққа ҳалол хизмат қилди ва ҳарбий ҳолатни енгиллаштириш учун ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди.

ПАНЖОБДА

Сэр Майкл О Двайер Панжобдаги воқеалар учун жавобгарликни менинг зиммамга юклади, айрим дарғазаб ёш панжобликлар эса ҳарбий ҳолат эълон қилинишини ҳам менга тўнкашди. Улар агар оилавий итоатсизлик кампаниясини тўхтатиб қолмаганимда, Жолиёнвала боғидаги хунрезлик ҳам содир бўлмасди, деб уқдиришди. Айрим панжобликлар агар мен Панжобга қадам қўядиган бўлсам, ўлдирамиз деб қўрқитишгача боришди.

Бироқ мен, тутган йўлим тўғри ва ҳаққоний, ҳар бир ақли раco одам буни тушунади, деб ҳисоблардим.

Мен Панжобга интилардим. Мен у ёқда ҳеч бўлмаганман, қолаверса бўлган воқеаларни кўзим билан кўриб ишонч

ҳосил қилишни истардим. Мени Панжобга таклиф қилган д-р Сатйалаъл, д-р Китчлу ва пандит Рамбҳаж Датт Чоудҳрий бу пайтда қамоқда эдилар. Бироқ мен ҳукумат на уларни, на бошқа маҳбусларни узоқ ушлаб тура олмаслигига амин эдим. Мен Бомбейда бўлган вақтимда кўплаб панжобликлар мени бориб кўришганди. Мен уларга далда берардим ва мендаги ишонч уларга ҳам ўтарди.

Бу орада сафарим нуқул орқага сурилаверди. Рухсат сўраб, ҳар гал вице-қиролга мурожаат қилганимда, у бир хилда "Ҳозир эмас", деб жавоб қайтарарди.

Ҳарбий ҳолат даврида панжоб ҳукуматининг хатти-ҳаракатларини текшириш учун Хантер ҳайъати таъсис этилган эди. М-р К.Ф.Эндрюс Панжобга борди ва у ердан туриб менга юракни ларзага солувчи хатлар ёзди, ҳарбий ҳолат вақтида содир этилган ваҳшийликлар матбуотда хабар қилинганидан бир неча баравар даҳшатлироқ эди. Эндрюс мени олдига илож борича тезроқ етиб боришимга ундарди. Малвияжий ҳам Панжобга зудлик билан етиб келишимни илтимос қиларди. Энди Панжобга йўл олсам бўладими, деб вице-қиролга яна бир марта мурожаат қилдим. У, менга у ёққа боришимга бирмунча муддатдан кейин рухсат берилади, деб жавоб берди.

Аниқ куни эсимда йўғу, аммо бу 17 октябрь бўлса керак. Лоҳурга келганимни ҳеч қачон эсимдан чиқармайман. Вокзалда нина ташласанг ерга тушмайди — одам қалин.Худди узоқ айриликдан кейин азиз қариндошини кутиб олгандек, сабр косаси тўлиб-тошган шаҳар аҳолиси кўчага чиққанди. Севинчдан оломон ҳайқирарди. Мени ҳозирда марҳум пандит Рамбҳай Даттнинг бунгалосига олиб келишди. Менга қараш ва хизмат қилиш вазифаси шримати Сарла девий зиммасига юклатилганди. Бу оғир вазифалар эди, чунки мен яшаган уй чинакам карвонсаройга айланганди.

Панжобнинг асосий раҳнамолари ҳибсга олингани туфайли уларнинг ўрнини қандайдир Маквилжий ва Мўтилаължий, шунингдек ҳозирда марҳум Шраддҳ Ананджий эгаллаганди. Малвияжий, Шраддҳ Ананджийни мен олдинлари ҳам яхши билардим, аммо Мўтилаължий билан шу ерда яқиндан танишдим. Қамоққа тушмаган маҳаллий раҳбарлар каби уларнинг барчалари мени илиқ кутиб олишди.

Биз Хантер ҳайъатига ҳеч қандай кўрсатма бермасликка бир овоздан келишиб олдик. Бундай келишув сабаблари

ҳақида ўз вақтида рўзномаларда ёзилар эди ва улар изоҳ талаб қилар эдилар. Ҳозир ҳам, орадан талай вақт ўтгач, айтишим мумкинки, бизнинг ҳайъатни бойқот қилиш қарорларимизни мутлақо тўғри ва жоиз деб ҳисоблайман.

Конгресс номидан баравар текширув олиб бориш учун норасмий ҳайъат тузиш қарори Хантер ҳайъати бойқотининг мантиқий оқибати эди. Пандит Малвияжий пандит Мўтилаъл Неруни, ҳозирда марҳум Дешбандҳу Ч.Р.Досни, оқловчи Аббос Тйабжийни, оқловчи М.Р.Жаянкарни ва мени ҳайъат аъзоси этиб тайинлади. Текширувлар учун туманларни ўзаро бўлиб олдик. Ҳайъат ишини ташкил этиш учун масъулият менинг зиммамга юклатилган эди; менинг чекимга яна кўпгина туманларда текширишлар олиб бориш ҳам тушганди. Бунинг шарофати билан Панжоб аҳолисини яқиндан кўришдек ва Панжоб деҳқонларининг турмуши билан танишишдек ажойиб имкониятга эга бўлдим.

Текширув вақтида мен Панжоб хотин-қизлари билан ҳам танишдим. Гўё биз бир-биримизни азал-азалдан биладигандек эдик. Қаерга бормай, улар бутун бир оломон бўлиб келишар ва атрофларига ўзларининг урчуқларини қўйиб олар эдилар. Текширув бўйича иш муносабати билан менинг фаолиятим шуни кўрсатдики, кҳадий ишлаб чиқаришни ташкил этиш ҳамма жойдагига нисбатан Панжобда осонроқ эди.

Аҳолига нисбатан қилинган ваҳшийликларни текшириш бўйича ишим жўнашиб борган сайин ҳукумат зулми ва амалдорларнинг ўзбошимчалиги ҳақидаги ҳикояларни шунақа кўп эшитар эдимки, юрагим қонларга тўлиб кетарди. Бу барча ваҳшийликлар уруш вақтида Британия ҳукуматига энг кўп миқдорда аскар берган провинцияда содир этилганлиги мени янада кўпроқ ҳайратга солган эди ва ҳали-ҳануз ҳайратга солиб келади.

Ҳайъат ҳисоботини тузиш ҳам менга топширилганди. Панжобда амалга оширилган ваҳшийликлар ҳақида тасаввурга эга бўлишни хоҳлаган ҳар бир одамга бизнинг ҳисоботимизни диққат билан ўқиб чиқишни тавсия этаман. Бу ерда фақат шуни таъкидламоқчиманки, бу ҳисоботда бирорта ҳам атайлаб ошириб-тоширилган жой йўқ: ҳар бир ҳолат тегишли ҳужжатлар билан исботланган. Асосланишига кўра лоақал зиғирча шубҳа бўлган бирорта маълумот ҳисоботга киритилгани йўқ. У мутлақо ҳақиқатни ва фақат

ҳақиқатни аниқлаш ва британ ҳукумати қай даражада ҳаддидан ошганини, ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш учун у қанақанги ваҳшийликлар қилганини кўрсатиш мақсадида тузилганди. Менга маълум қилишларича, ҳисоботда тилга олиб ўтилган бирорта ҳам далил рад этилмаган.

МУСУЛМОНЛАР СИГИР ҲИМОЯСИГА ҚАРШИМИ?

Конгресс ҳайъати Панжобда ҳукумат содир этган ваҳшийликлар (дайеризм)ни текшириш бўйича ўз ишини бошлар-бошламас мен ҳиндулар ва мусулмонларнинг Деҳлидаги қўшма анжуманида иштирок этиш учун таклифнома олдим. Таклифномага имзо чекканлар орасида ҳозирда марҳум Ҳаким Ажмал Хон Соҳиб ва м-р Осаф Али бор эди...

...Бир қанча одам анжуманда Панжоб воқеалари ҳақидаги масала ҳам кўриб чиқилишини талаб этишди. Аммо мен бунга рози бўлмадим, Панжобдаги воқеалар маҳаллий тусга эга эканини ва шу боис бизнинг сулҳ тузиш бўйича тантаналаримизда иштирок этиш ё этмаслик ҳақидаги қароримизга таъсир қилмаслигини бунга сабаб қилиб кўрсатдим...

...Делегатлар орасида мавлоно Ҳасрат Мўҳаний ҳам бор эди. Мен у билан олдиндан таниш эдим, лекин энди унинг нечоғли жанговар одам эканини билдим. Аввал-бошданоқ қарашларимиз кўп масалаларда айри эди, баъзи масалалар бўйича ҳозир ҳам якдил эмасдик.

Анжуманда қабул қилинган кўпсонли резолюциялардан бири ҳиндулар ва мусулмонларни свадешийга онт ичишга, бунинг оқибати ўлароқ чет эл молларини бойқот қилишни бошлаб юборишга чақирарди. Кҳадий ҳақида ҳали бир оғиз сўз йўқ эди. Ҳасрат Мўҳаний бу резолюцияни номақбул деб топди. Унинг фикрича, исломий давлат масаласи бўйича адолат тантана қилган тақдирдагина Британия империясидан интиқом олиш зарур бўлади. У акс таклифни олға суриб чиқди ва агар мумкин бўлса, фақат инглиз молларини бойқот қилишни талаб этди. Ҳам моҳият жиҳатидан, ҳам унинг амалийлиги нуқтаи назаридан эндиликда кенг маълум бўлган асослар келтирган ҳолда унинг таклифини рад этдим. Йиғилганлар олдида яна куч ишлатмаслик борасида ўз қарашимни баён этдим. Менинг гапларим тингловчиларда катта таассу-

рот қолдирди. Менгача Ҳасрат Мўҳаний сўзга чиқди, унинг нутқи шунақанги шовқинли жонланиш билан кутиб олиндики, беихтиёр ишқилиб менинг сўзларим саҳро ўртасида туриб қичқирганга ўхшаб қолмасин-да, деб хавотирга тушдим. Анжуман олдида ўз қарашларимни баён қилишни бурчим деб ҳисобалаганим учун ҳам сўзга чиқишга журъат этдим. Не ҳайратким, менинг фикримни катта эътибор билан тинглашди ва президиум уни тўла қўллаб-қувватлади. Нотиқлар бирин-кетин менинг нуқтаи назаримни ҳимоя қилиб сўз олдилар. Улар инглиз молларини бойқот қилиш мақсадга еткизмайдигина эмас, балки раҳнамоларнинг ўзларини ҳам кулгили аҳволга солиб қўяди, — деган фикрни билдиришди. — Чунки анжуманда Англияда ишлаб чиқарилган матолардан кийим киймаган битта ҳам одам йўқ эди. Инглиз молларини бойқот қилиш зарардан бошқа ҳеч нарса келтирмаслигини кўпчилик англаб етди, ҳатто резолюция учун қўл кўтарганлар ҳам амалда уни рўёбга чиқара олмас эдилар.

— Чет эл молларини бойқот қилиш, — деди мавлоно Ҳасрат Мўҳаний, — бизни лоақал шуниси билан қаноатлантирмайдики, биз "свадеший" матосини бутун аҳоли эҳтиёжини қондириш учун етарли миқдорда тўқиб чиқара олгунимизча қанча вақт ўтишини ҳеч ким билмайди. Чет эл моллари бойқотини самарали амалга оширишдан олдин шундай бир чора топиш керакки, инглизларга дарҳол таъсир кўрсатсин. Чет эл молларини бойқот қилаверинг — биз қарши эмасмиз. Аммо инглизларга тез таъсир қилишга қодир яна бошқа бирорта воситани беринг бизга.

Ҳасрат Мўҳаний сўзларини тинглар эканман, чет эл молларини бойқот қилишдан кўра янгироқ, яхшироқ нимадир ўйлаб топиш керак деган қарорга келдим. Бетўхтов бойқот қилиш ўшанда менга ҳам мутлақо имконсиздай бўлиб кўринганди. Ўшанда барча эҳтиёжларимизни қондириш учун , агар хоҳласак, етарли миқдорда кҳадий ишлаб чиқаришимиз мумкинлигини ҳали билмас эдим. Бу кашфиётни биз кейинроқ қилдик. Бошқа томондан, бойқот пайтида биз фақат фабрика молига ишониб қолишимизни билардим. Мен ана шундай муаммо устида ўй суриб ўтирарканман, Ҳасрат Мўҳаний ўз нутқини тугатди.

Ҳиндий ва урду тилидаги сўзларни қийинчилик билан танлашим менга халақит берарди. Менга биринчи марта

шимолнинг деярли мутлақо мусулмонлардан иборат тингловчилари қаршисида сўзлаш тўғри келганди. Мусулмонлар лигаси сессиясида урду тилида гапирган эдим, бироқ ўшанда менинг қисқача нутқим даъватдек бўлган эди, холос. Бу ерда эса адоватли бўлмаса-да, ғоят танқидий кайфиятдаги тингловчиларга дуч келгандим — уларга ўз нуқтаи назаримни тушунтиришим керак эди. Лекин мен ҳар қандай тортинчоқлигимни бир четга йиғиштириб қўйдим. Умуман Деҳли мусулмонлари гапирадиган — бекусур, сайқал топган урдуда нутқ қилишим шарт эмас эди. Ўз қарашларимни ифода этиш учун ҳатто бузилган ҳиндийда ҳам гапиришим мумкин эди. Мен бунинг уддасидан чиқдим. Анжуман менга бутун Ҳиндистон учун фақат ҳиндий-урдугина асосий тил бўла олишини яққол кўрсатди. Ўшанда инглиз тилида гапирганимда мен тингловчиларда бундай таассурот қолдиролмаган бўлардим, мавлоно Ҳасрат эса менга дўқ уришни хаёлига ҳам келтирмасди. Борди-ю, у дўқ урганида ҳам мен уни бу қадар дадил қайтариб ташламасдим.

Ўзимнинг янги фикримни ифодалаш учун ҳиндий ёки урду тилида мос сўзларни танлай олмаётган эдим ва бу бир қадар мени тутилтириб қўяётганди. Охири мен уни бу йиғилишда биринчи марта қўллаётганим "ҳамкорлик қилмаслик" сўзи билан ифода этдим. Мавлоно Ҳасрат сўзлаб турар экан, агар қурол ишлатишнинг иложи йўқ ёки номақбул экан, у кўп ҳолда ҳамкорлик қилаётган ҳукуматга фаол қаршилик кўрсатиш тўғрисида бекор гапираяпти деб ўйладим. Шу боис ҳукумат билан ҳамкорлик қилишдан бош тортиш унга ягона таъсирчан қаршилик кўрсатиш бўладигандек кўринди менга. Шундай қилиб, мен "ҳамкорлик қилмаслик" сўзига келдим. Мен ўшанда ҳамкорлик қилмасликнинг бутун мураккаблиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга эмас эдим, шу боис тафсилотларга берилиб ўтирмадим-да, жўнгина айтиб қўя қолдим:

— Мусулмонлар ғоят муҳим резолюцияни қабул қилдилар. Агар тинчлик шартлари, худо кўрсатмасин, улар учун ноқулай бўлиб чиқса, улар ҳукумат билан ҳар қандай ҳамкорликдан воз кечадилар. Халқ ҳамкорлик кўрсатишдан бош тортиш учун ҳеч ким дахл қилолмайдиган ҳуқуққа эга. Биз ҳукуматдан олган унвону шарафларни сақлаб қолишга ва давлат хизматида қолишга мажбур эмасмиз. Борди-ю, ҳукумат исломий давлат тузишдек буюк ишда бизни сотгудек

бўлса, бизга ҳамкорлик қилишдан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Бинобарин, ҳукумат томонидан сотқинлик содир бўлса, биз ҳамкорлик қилмаслик ҳуқуқига эга бўламиз.

Бироқ "ҳамкорлик қилмаслик" сўзи менга урф бўлишидан олдин яна кўп ойлар ўтди. Ҳозирча эса у анжуман иш баёнлари ичида кўринмай кетди. Бир ой ўтгач, Конгресснинг Амритсардаги сессиясида мен яна ҳукумат билан ҳамкорлик қилиш ҳақидаги резолюцияни қўллаб-қувватлаб чиқдим; ўшанда ҳукумат томонидан ҳеч қанақа сотқинлик бўлмаслигига умид боғлаган эдим.

КОНГРЕССНИНГ АМРИТСАРДАГИ СЕССИЯСИ

Панжоб ҳукумати фақат номигагина судлар ҳисобланган трибуналларнинг ҳукми билан ҳарбий ҳолат давомида мутлақо чала далил-исботлар асосида қамоққа ташланган юзлаб панжобликларни узоқ вақт ушлаб тура олмас эди. Бу ўта адолатсизликка қарши оммавий қаҳр-ғазаб алангаси шу қадар кучли эдики, маҳбусларни бундан кейин қамоқда ушлаб туриш амри маҳол бўлиб қолди. Улардан кўпчилиги Конгресс сессияси очилиши арафасидаёқ озод қилиб юборилганди. Лола Ҳаркишанлаъл ва бошқа раҳнамолар сессия вақтида чиқариб юборилди. Ака-ука Алилар мажлисга тўғри қамоқхонадан келишди. Халқ қувончининг чеки йўқ эди. Конгресс раиси ўзининг бой тажрибасини қурбон қилган ва ўзини жамият хизматига бағишлаб Панжобга келиб туриб қолган пандит Мўтилаъл Неру бор эди. Свамий Шраддҳ Ананд жий протокол ҳайъати раиси эди.

Шунгача Конгресснинг йиллик мажлисларида менинг иштироким ҳиндий тилини тарғиб қилиш билан чегараланарди, бунинг оқибати ўлароқ мен ҳиндий тилида нутқ сўзлар, унда ҳиндларнинг бошқа мамлакатлардаги аҳволи билан таништирар эдим. Бу йил бирон-бир нарса билан машғул бўлишимга тўғри келар деб ўйламагандим. Бироқ илгари ҳам кўп марталаб бўлгани каби зиммамга кутилмаганда масъул иш тушиб қолди.

Худди шу паллаларда матбуотда қиролнинг янги ислоҳотлар тўғрисидаги баёноти эълон қилиниб қолди. Ҳатто менга у унчалик қониқарли эмасдай бўлиб кўринди; кўпчилик қисми

эса мутлақо қониқарсиз эди. Аммо ўшанда гарчи камчиликлардан холи бўлмаса-да, ислоҳотлар мақбул бўлиб кўринганди. Қирол баёнотининг мазмуни ва услуби бўйича унинг муаллифи лорд Синҳа эканини пайқаб қолдим ва дилимда умид учқуни йилт этди. Аммо ҳозирда марҳум Локманйа ва Дешбандҳу Читта Ранжан Дос каби тажрибали сиёсатчилар шубҳа билан бош чайқар эдилар. Пандит Малвияжий холис қолди.

Бу келишимда пандит Малвияжийнинг хонасида яшадим. Илгари ҳинду дорилфунунига асос солинишига бағишланган маросимда иштирок этиш учун келганимдаёқ унинг ҳаётининг оддийлиги этиборимни тортган эди. Энди эса у билан битта хонада яшаб туриб, унинг кундалик ҳаётини бутун майда-чуйда тафсилотларигача кузатиш имкониятига эга бўлгандим. Унинг хонаси камбағаллар карвонсаройига ўхшарди. Хонанинг бир бурчагидан бошқа бурчагига зўрға ўтиб оларди киши, чунки хона одамга лиқ тўла бўларди. Бўш (дам олиш) соатларида ҳам у ҳар қандай келувчи учун очиқ бўлар ва хона соҳиби билан бити тўкилгунча суҳбатлашиш мумкин эди. Шу кулбанинг бир бурчагида менинг чорпоям савлат тўкиб турарди.

Аммо бу ердаМалвияжий ҳаёт тарзини муфассал тасвирлаб ўтирмайлик-да, ўзимнинг ҳикоямга қайтайлик.

Мен Малвияжий билан ҳар куни суҳбатлашиш имкониятига эгаман, у худди акамдай менга турли фирқаларнинг қарашларини эринмай тушунтирарди. Мен қирол эълон қилган ислоҳотлар тўғрисидаги мунозаларда иштирок этишим шартлигини англадим. Конгрессга (Панжобдаги жиноятлар тўғрисида) ҳисобот тузиш учун масъул бўлганим сабабли бу масала бўйича яна қилиниши керак бўлган нарсага эътиборни тортишим зарурлигини англадим. Ҳукумат билан музокаралар ўтказмаса бўлмасди. Навбатда яна ислом давлати тўғрисидаги масала турарди. Ўша вақтда мен м-р Монтегю Ҳиндистон ишини ўзи ҳам сотмайди ва бировларнинг ҳам сотишига йўл қўймайди деб ишонардим. Ака-ука Алилар ва бошқа маҳбусларнинг озод этилиши менга яхшиликдан дарак беролмайдигандай бўлиб кўринганди. Шу боис мен резолюцияда ислоҳотларни рад этиш эмас, балки қабул қилиш учун фикр билдирган эдим. Дешбандҳу Читта Ранжан Дос, аксинча, мутлақо чала ва қониқарсиз деб ислоҳотларни рад этишни талаб қилиб

қаттиқ туриб олганди. Локманйа холис турди, бироқ Дешбандҳу маъқуллаган резолюцияга қўшилишга қарор қилди.

Шундай тажрибали, барча бирдек ҳурмат қиладиган раҳнамолар билан бошқа-бошқа фикрлашга мажбур бўлишим тўғрисидаги фикр мени қийнар эди. Аммо, бошқа томондан, виждон азоби баралла жаранглар эди. Менинг кейинги мажлисларда бўлмаслигим мақсадга мувофиқ эканлигини пандит Малвияжий ва Мўтилаължийга айтиб, Конгрессдан кетишга ҳаракат қилиб кўрдим: барча ҳурмат қиладиган раҳнамолар билан қарашларимизда фарқ борлигини оммавий тарзда намойиш этишимга тўғри келарди.

Аммо улар менинг қароримни қабул қилишмади. У ҳақда Лола Ҳаркишанлаъл ҳам билиб қолган экан.

— Бўлмағур гаплар кимга керак, — деди у. — Бундан ташқари, бу панжобликларни қаттиқ ранжитади.

Мен Локманйа, Дешбандҳу ва м-р Жинноҳ билан ҳам маслаҳатлашиб кўрдим, аммо ҳеч чора тополмадим. Охири ўз муаммомни Малвияжийга баён этишга аҳд қилдим.

— Ҳеч муросага бориш имкони бўлмаяпти, — дедим мен унга, — борди-ю, мен ўз резоляциямни таклиф этсам, унда овоз бериш масаласини ҳал этиш талаб қилинади. Қандай қилиб бу ерда овозларни ҳисоблаб чиқиш мумкинлигини тасаввур қилолмайман. Шу пайтгача ўрнатилган анъанага кўра, Конгресснинг очиқ сессияларида овоз бериш шунчаки қўл кўтариш йўли билан олиб борилган ва меҳмонлар овозлари ва делегатлар овозлари ўртасида ҳеч қандай фарқ бўлмаган. Бундай улкан йиғилишда биз овозларни санай олмаймиз. Мабодо иш шунгача еттудек бўлса, осон бўлмайди. Бундан бир иш чиқиши ҳам амри маҳол.

Бироқ Лола Ҳаркишанлаъл жонимга оро кирди ва зарурий тайёргарликлар олиб боришга киришиб кетди.

— Овоз берадиган куни Конгресс раёсатига меҳмонларни қўймаймиз, — деди у. — Овозларни санашга келганда, буни мен зиммамга оламан. Аммо сиз Конгрессда қатнашмасангиз бўлмайди.

Мен ён бердим. Юрак ютиб ўз резолюциямни ҳозир бўлганларга ҳавола қилдим. Пандит Малвияжий ва м-р Жинноҳ уни қўллаб-қувватлашлари керак эди. Гарчи фикрлардаги айрилик кескин ифода этилмаган ва нутқларимизда совуқ му-

шоҳадалардан бошқа ҳеч вақо бўлмаган эса-да, қарама-қаршилик борлиги йиғилганларга ёқмаганини сезмай иложим йўқ эди. Улар қарашларимизда тўлиқ якдилликни исташарди.

Ҳатто нутқлар вақтидаёқ бу қарама-қаршиликларни шибалаб юборишга ҳаракат қилинди ва раҳнамолар тинмай бир-бирларига хат юбориб мурожаат қилиб туришди. Малвияжий бизни ажратиб турган орамиздаги чоҳни йўқотиш учун бор кучини аямаётганди. Шу сабабли Жерандос менга ўз тузатишини ёзиб юборди ва унинг ўзига хос бўлган такаллуф билан делегатларни сайлов зарурияти дан фориғ қилишни сўради. Тузатишлар менга маъқул бўлди. Мен Малвияжийга тузатиш ҳар икки томон учун мақбул эканлигини билдирдим. Тузатишни кўрсатишганида:

— Агар Дос уни маъқулласа, мен қарши эмасман, — деди Локманйа.

Ниҳоят иккиланган Дешбандҳу ёрдам қидиргандай оқловчи Бепин Чандр Паълга қараб қўйди. Малвияжий ўзини ўнглаб олди. У тузатиш моҳияти баён этилган бир варақ қоғозни ушлади-да, Дешбандҳу узил-кесил "ҳа" демагунча, қичқириб:

— Делегат биродарлар, сизни суюнтириб айтишим керакки, биз бир битимга келишга муваффақ бўлдик! — деди.

Шундай кейин нима бўлганини тасвирлаш қийин. Раёсат қарсаклардан ларзага келди ва шу пайтгача хўмрайиб турган чеҳралар гул-гул очилиб кетди.

Бу ерда тузатиш матнини келтиришга ҳожат бўлмаса керак. Менинг мақсадим резолюция қандай қабул қилинганини тасвирлаб бериш эди, холос. Ахир бу ушбу китоб бағишланган изланишларимнинг бир қисми эди-да.

Бу битим менинг масъулиятимни жуда ошириб юборди.

КОНГРЕССГА КИРИШИМ

Амритсардаги Конгресс мажлисларида иштирок этганимни мен Конгрессда ўз сиёсий фаолиятимнинг чинакам бошланиши деб қарайман. Олдинги сессиялардаги иштироким Конгрессга содиқлигимнинг ҳар йили такрорланиб турувчи изҳоридан бошқа ҳеч нима эмасди. Бунда мен соф шахсий ишдан бошқа иш учун ҳеч қанақа иш тайёрлаб қўйилмаган деб ҳисоблар эдим ва шундан ортиғига умидвор ҳам эмасдим.

Амритсардаги тажрибадан англадимки, Конгрессга фойдали бўлиши мумкин бўлган айрим нарсаларга нисбатан маълум қобилиятим борлигини тушундим. Локманйа, Дешбандҳу, пандит Мўтилаължий ва бошқа раҳнамоларнинг Панжобдаги текширувлардан мамнун эканликларини кўрдим. Улар кўпинча резолюция лойиҳалари ишлаб чиқиладиган норасмий мажлисларига мени таклиф этишарди. Бу пошшоликларга, одатда, раҳнамолар алоҳида ишонч билдирган ёки хизматларига эҳтиёж сезган шахсларгина таклиф этиларди. Тўғри, бу мажлисларга гоҳо мутлақо чет шахслар ҳам кириб қоларди.

Кириб келаётган йилда қобилиятимга мос келган икки нарса мени қизиқтирарди. Биринчидан, Жолиёнвала боғидаги хунрезлик қурбонларига ёдгорлик тиклаш. Бу масала бўйича резолюция Конгресс сессиясида зўр кўтаринкилик билан қабул қилинган эди. Ёдгорлик учун тахминан 500 минг рупия пул тўплаш зарур эди. Мени ишончли шахслардан бири қилиб тайинлашди. Пандит Малвияжий жамоатчилик эҳтиёжларига пул тўплаганда қуролдан садақа ундирувчи сифатида ном қозонган эди. Бироқ бу борада ундан бироз кейинда туришимни билардим. Жанубий Африкада эканлигимдаёқ ўзимда шу қобилиятни кашф этган эдим. Албатта, Ҳиндистон ҳукмронларини ечилиб кетишга мажбур қилиш уқувида Малвияжийга тенг келолмас эдим. Аммо ҳозир Жолиёнвала боғидаги хунрезлик қурбонлари хотирасига ҳисса қўшиш учун рожа ва маҳорожалар олдига юкиниб боришни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Шу боис ўзим ўйлагандай садақа тўплаш ташвиши менинг елкамга тушди. Бомбейнинг танти фуқаролари садақаларни ўз ихтиёри билан келтириб беришди ва банкда анча кўп пул жамғарилди. Мамлакат олдида энди бир муаммо турарди — ҳиндулар, мусулмонлар ва сикҳлар қони билан ювилган муқаддас жойда қад кўтарадиган ёдгорлик қанақа бўлиши керак. Аммо бу учала жамоа ягона дўстона иттифоққа бирлашиш ўрнига, ҳалигача, афтидан, бир-бири билан адоватда, халқ эса ёдгорликка тўпланган жамғармадан қандай фойдаланишни билмасди.

Конгресс менинг бошқа қобилиятим — турли-туман лойиҳалар тузиш қобилиятимдан фойдаланиши мумкин эди. Конгресс раҳнамолари фикрларимни қисқа ва лўнда баён этиш қобилиятимни пайқаб қолишди. Мен бунга узоқ давом этган амалиётим натижасида эришганман. Ўшандаги мавжуд Конгресс низоми Гўкҳале мероси эди. У низомнинг бир қанча

моддаларини қоралаган бўлиб, улар Конгресс иши учун асос бўлиб хизмат қилган эди. Бу моддаларни тузиш тўғрисидаги қизиқарли тафсилотларни мен Гўкҳаленинг ўзидан эшитган эдим. Бироқ энди уларнинг барчалари бу моддалар Конгресснинг тобора кенгайиб бораётган фаолиятига мувофиқ келмаслигини тушунар эдилар. Бу масала йилдан-йилга кўндаланг бўлаверарди. Конгресснинг сессиялар оралиғида фаолият кўрсатадиган ва йил давомида юзага келувчи масалаларни кўриб чиқа оладиган аппарати айни вақтда деярли йўқ эди. Мавжуд низом учта котиб бўлишини кўзда тутарди, аммо ҳақиқатда фақат биттаси ишларди, у ҳам доимий эмас. Қандай қилиб у бир ўзи Конгресснинг барча ишларини олиб бориши, келажак ҳақида ўйлаши ва ўтмишда Конгресс ўз зиммасига олган мажбуриятларни жорий йилда бажара олиши мумкин? Бу йил низом хусусидаги масала янада жиддийроқ кўндаланг бўлишини ҳамма тушунарди. Бундан ташқари, ижтимоий масалаларни ҳал этиш учун Конгресс ўзи ҳаддан ташқари йирик орган эди. На Конгресс делегатлари умумий миқдори учун ва на ҳар бир провинциядан келадиган делегатлар миқдори учун ҳеч қанақа чеклов йўқ эди. Бу тартибсизликка чек қўйиш зарурлигини ҳамма ҳис этиб турарди. Мен биргина шарт билан Конгресс низомини қоралаб бериш вазифасини ўзимга олдим. Аҳоли орасида икки киши — Локманйа ва Дешбандху энг катта обрўга эга эканини кўриб турардим ва шу боис уларни Конгресснинг янги низомини ишлаб чиқиш бўйича халқ вакиллари сифатида ҳайъатга киришларини талаб қилдим. Бироқ ишда шахсан иштирок этиш учун ҳар иккаласининг ҳам вақти бўлмаслиги аниқ бўлгани сабабли мен улар ўзларининг ўрниларига тўлиқ ишончларини қозонган икки вакилларини юборишларини таклиф этдим. Шу тариқа, ҳайъат уч одамдан иборат бўлиши керак эди. Локманйа ва Дешбандху менинг таклифимни қабул қилишди ва вакиллар сифатида оқловчи Келкар ва И.Б. Сенни жўнатишди. Ҳайъат мажлисга бир марта ҳам йиғилмади, аммо биз ёзма равишда кенгашиш имконига эга бўлдик ва келишилган маърузани тақдим этдик. Маълум даражада Конгресснинг бу низоми билан фахрланаман ва борди-ю, биз унга аниқ риоя қиладиган бўлсак, шу биргина нарсанинг ўзи ҳам бизни свараж билан таъминлаши мумкин деб ҳисоблайман. Низомни ишлаб чиқиш масъулиятини ўз зиммамга олиб, мен Конгресс сиёсий фаолиятининг чинакам иштирокчисига айландим деб билардим.

ИБРАТЛИ СУҲБАТ

Ўша пайтдаги ном билан "кҳадий" ёки "свадеший" деган ҳаракатлар ўз келиб чиқишининг бошиданоқ фабрикантлар томонидан нохуш кутиб олинган эди. Ғоят ишбилармон фабрикант Умар Сўбоний билим ва тажрибасини мен билан баҳам кўрибгина қолмай, мени бошқа фабрикантларнинг кайфиятларидан воқиф ҳам қилиб турарди. Шулардан бирининг гаплари Умар Сўбонийда катта таассурот қолдирган. Фабрикант мени ўзи билан кўришишга қайта-қайта айтиб юрар экан. Мен рози бўлдим. Сўбоний бизларни учраштирди. Суҳбатни фабрикант бошлади.

— "Свадеший" ҳаракати илгари ҳам бўлганидан хабардормисиз?

— Ҳа, — жавоб бердим мен.

— Ажралиш вақтида биз, фабрикантлар, "свадеший" ҳаракатидан яхши фойдаланганимиз ҳам сизга маълум бўлиши керак. У юқори нуқтасига етганида биз газмол нархларини кўтариб юбордик, шунингдек бундан ёмонроқ баъзи ишлар қилгандик.

— Ҳа, мен бу ҳақда эшитгандим ва қаттиқ хафа бўлган эдим.

— Сизнинг хафа бўлганингизни тушунаман, аммо бунинг учун асосни кўрмаяпман. Биз филантропияни деб иш қилмаймиз, балки фойдали деб иш қиламиз, биз ҳиссадорларга дивидендлар тўлашимиз керак. Молнинг баҳоси талабга боғлиқ бўлади. Талаб ва таклиф қонуни билан ҳисоблашмаса бўлар эканми? "Свадеший" матосига талаб ортишига олиб келадиган ташвиқотлари уларнинг нархи кўтарилишига ҳам олиб келишини бенгалияликлар билишлари керак эди.

— Менга ўхшаб, — дедим мен, унинг гапини бўлиб — бенгалияликлар ҳам ишонувчан одамлар. Фабрикантлар эҳтиёж дамларида нақадар худбин ва ватанфуруш бўлиб кетишлари ва чет эл молларини "свадеший"га чиқариб, пуллашлари ва халқни алдашлари билан ватанларини сотишлари уларнинг хаёлига ҳам келмайди.

— Сизнинг ишонувчанлигингиз менга маълум, — эътироз билдирди фабрикант, — шу боис соддадил бенгалияликларнинг хатосини сиз ҳам такрорламаслигингиз учун олдимга чақириб сизни безовта қилишга жазм этгандим.

Шу сўзларни айтар экан, фабрикант унинг фабрикасида тўқилган газмол намуналари билан турган идора ходимини чақирди.

— Мана бу матога қаранг, — деди у, — бу фабрикамизнинг сўнгги янги моли. У қўлма-қўл бўлиб кетяпти. Биз уни чиқиндилардан тўқиймиз, шунинг учун ҳам у арзон. Биз уни олис шимолга, Ҳимолай водийсига жўнатамиз. Агентларимиз бутун мамлакат бўйлаб юришади. Улар ҳатто на сизнинг сўзларингиз, на агентларингиз етиб бора оладиган жойларда бўлишади. Бизга яна агентлар кераклигини ўзингиз кўриб турибсиз. Бундан ташқари, Ҳиндистон тўқимачилик фабрикалари аҳоли талабларини қондирмаётганини ҳам билсангиз керак, шундайми? Бинобарин, "свадеший" ҳақидаги масала маълум миқдорда ишлаб чиқариш ҳақидаги масалага келиб тақалади. Биз ўз маҳсулотимизни кўпайтирсак ва сифатини яхшиласак, чет эл матоларини олиб кириш ҳам ўз-ўзидан тўхтайди. Шу боис сизга маслаҳатим — ташвиқотингизни бас қилинг ва янги фабрикалар барпо этишга эътибор беринг. Биз ўз молларимиз учун рекламага муҳтож эмасмиз, аммо биз уларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга эришмоғимиз керак.

— Ундай ҳолда сиз, эҳтимол, менинг саъй-ҳаракатларимни маъқуллар экансиз-да? Чунки мен айнан шу иш билан машғулман, — дедим мен.

— Қандай қилиб? — деди у бироз тараддудланиб. — Наҳотки сиз янги фабрикалар қуришни кўзда тутаётган бўлсангиз? У ҳолда сизни табриклашдан ўзга чорам йўқ.

— Унчалик эмас, — эътироз билдирдим мен, — мен қўлбола мато тўқишни тикламоқчиман.

— Бу нима дегани? — сўради у бадтар ҳайрати ортиб.

Мен унга чарх ҳақида сўзладим, уни узоқ қидирганимиз тарихини баён қилиб бердим ва қўшимча қилдим:

— Мен гапингизга тўла қўшиламан. Аслида, фабрика молини сотиш бўйича агент бўлишдан ҳеч қандай маъно йўқ. Бу мамлакатга фойдадан кўра кўпроқ зарар келтиради. Ҳали узоқ вақтгача фабрикаларимиз харидордан тақчиллик кўрмайди. Менинг ишим қўлбола мато ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва кҳадийни сотиш учун маблағ топишдангина иборат бўлиши керак ва шундан иборат ҳам. Шу боис менинг фикру зикрим кҳадий ишлаб чиқаришга қаратилган. Мен свадешийнинг мана шу шакли тарафидаман, чунки фақат шу йўл билан ярим оч-яланғоч, ишсиз

ҳинд хотин-қизларини иш билан таъминлай оламан. Бу хотин-қизларга калава ишлаб чиқаришни ва шу калавадан ишлаб чиқилган кҳадий билан Ҳиндистон аҳолисини кийинтиришни ўйлаяпман. Бу ҳаракат қанчалик муваффақиятли чиқишини билмайман. Ҳозир у бошланғич паллада турибди, холос. Аммо мен бунга ишонаман. Ҳарқалай, у зарар келтирмайди. Аксинча, агар у озгина миқдорда бўлса ҳам мамлакатда мато ишлаб чиқаришни кўпайтира олса, катта фойда келтиради. Бизнинг ҳаракатимиз сиз айтган камчиликлардан холи эканини энди тушунгандирсиз?

— Сизга ҳеч қандай эътирозим йўқ, — деди у, — башартики, бу ҳаракатни ташкил этиб, фақат маҳсулотни кўпайтиришни назарда тутган бўлсангиз. Машиналар замонида чархни расм қилдириб бўлармикан — бу бошқа масала. Аммо мен сизга ҳамма жиҳатдан муваффақият тилайман.

СУВНИНГ КЎТАРИЛИШИ

"Кҳадий" ҳаракатининг бундан кейинги тараққиётини тасвирлашга яна бир неча боб бағишлай олмайман. Бутун жамоатчилик кўзи ўнгида бўлиб ўтган ўз фаолиятининг турли жиҳатларини ҳикоя қилиш бу китоб доирасидан чиқиб кетишни билдирарди, бу мавзуга бутун бир рисола талаб этилиши учун ҳам бундай қилишдан ўзимни тийишим керак бўлади. Менинг мақсадим фақат айрим нарсалар кўз ўнгимда, ҳақиқатни излаш вақтида қандай қилиб, дейлик, ўз-ўзидан очилиб кетганини тасвирлашдан иборат.

Шу боис, келинг, ҳамкорлик қилмаслик тўғрисидаги ҳикояни давом эттирайлик. Ака-ука Алилар ташкил этган исломий давлатнинг қудратли ҳаракати айни авж палласида эди. Мен ҳозирда марҳум Мавлоно Абдул Борий ва бошқа уламолар билан узоқ вақт суҳбатлар қурдим. Бизнинг суҳбатларимиз энг аввало мусулмонларнинг куч ишлатмаслик қоидасига қай даражада риоя қилишлари тўғрисидаги масалага дахлдор бўлар эди. Охири улар ислом сиёсий услуб сифатида ўзининг издошларига куч ишлатмасликка риоя қилишни тақиқламаслик учун мен билан келишиб олдилар, модомики куч ишлатмасликка онт ичишдими, демак унга риоя қилиш шарт. Ҳамкорлик қилмаслик тўғрисидаги резолюция ислом давлати анжуманида таклиф этилган ва узоқ мунозаралардан кейин қабул қилин-

ган эди. Бир воқеа кечагидай эсимда. Бир куни Оллоҳободда қўмита шу масалани муҳокама қилаётганда, мажлис тонг отгунча давом этди. Аввалига Ҳаким Соҳиб куч ишлатмасдан ҳамкорлик қилмасликни амалда ўтказиш имкониятига шубҳа билан муносабатда бўлди. Бироқ унинг шубҳалари тарқалгандан кейин у жон-дили билан бу ҳаракатга берилиб кетди ва унинг ёрдами ҳаракат учун беқиёс бўлди.

Бирмунча муддатдан кейин мен Гужарот сиёсий анжуманида ҳамкорлик қилмаслик тўғрисидаги резолюцияни олға суриб чиқдим. Мухолифат аввалига Конгресс қабул қилмагунча провинциал анжуманни резолюциянинг қабул қилишга ҳаққи йўқ деб эътироз билдирди. Мен бундай чеклов фақат ўтмишдаги ҳаракат учун мақбул деб уқтирдим, аммо гап келажак тўғрисида, фаолиятимизнинг бундан кейинги йўли тўғрисида кетар экан, қуйи ташкилот фақат мутлақо ваколатлигина эмас, балки ҳатто агар унда бунинг учун зарурий сабр-чидам ва журъат бор бўлса, шундай йўл тутиши шарт ҳам. Агар гап бутун ҳадик ва тавакални бўйнига олиб, марказий ташкилотнинг обрўйини кўтаришга интилиш тўғрисида кетаётган бўлса, ҳеч қанақа рухсат-пухсатнинг кераги йўқ, дедим қатъий тусда. Сўнг таклиф жиддий муҳокама қилинди, лекин мунозаралар, ҳар қанча кескин бўлишига қарамай, "хушчақчақ, босиқлик" муҳитида кечди. Резолюция мутлақ кўпчилик овоз билан қабул қилинди. Резолюциянинг муваффақияти кўп жиҳатдан оқловчи Валлабҳай ва Аббос Тйабжийнинг шахсий фазилатлари билан изоҳланади. Аббос Тйабжий анжуманда раислик қилди ва у ҳамкорлик қилмаслик тўғрисидаги резолюцияга ҳайрихоҳлик билан қаради.

Конгресснинг Бутунҳиндистон қўмитаси 1920 йил сентябрида Калькуттада ўша масала бўйича кенгашиш учун Конгресснинг махсус сессиясини чақиришга қарор қилди. Тайёргарлик кенг миқёсда олиб борилди. Раис қилиб Лола Ложпат Рой сайланди. Конгресс аъзолари ва исломий давлат ҳаракатининг иштирокчилари учун Бомбейдан Калькуттага махсус поезд қатнарди. Калькутта делегатлар ва меҳмонларга тўлиб-тошиб кетганди.

Мавлоно Шавкат Али илтимоси билан поездда ҳамкорлик қилмаслик тўғрисидаги резолюция лойиҳасини тайёрладик. Бунгача мен ўз қорамаларимда, гарчи нутқларимда мут-

тасил ишлатиб келаётган бўлсам-да, "куч ишлатмасдан" сўзини четлаб ўтишга ҳаракат қилар эдим. Менинг луғат бойлигим бу борада энди-энди шаклланиб келаётганди. Мен соф мусулмон тингловчиларига "куч ишлатмасдан" сўзининг санскритча синоними тушунарли бўлмайди, деб ҳисоблардим. Шу боис мавлоно Абул Калом Озоддан унинг муқобилини топишни илтимос қилдим. У "ба-аман" сўзини, "ҳамқорлик қилмаслик" учун эса "тарк-и-малват" сўзини таклиф этди.

"Ҳамкорлик қилмаслик" тушунчасини ифода этувчи ҳиндий, гужаротий ва урдуча сўзларни танлашга ҳаракат қилар эканман, менга Конгресснинг бу шонли сессияси учун ҳамкорлик қилмаслик тўғрисидаги резолюцияни ёзиб беришга мажбур қилишди. Лойиҳанинг дастлабки нусхасида "куч ишлатмаслик" тушириб қолдирилган эди. Мен ўзим билан битта купеда кетаётган мавлоно Шавкат Алига резолюция лойиҳасини бердим, ҳалиги сўз тушиб қолгани эсимда ҳам йўқ. Тунда мен хатомни англадим. Эрталаб резолюция матбуотга тушгунига қадар хатомни тўғрилашга Маҳодевни юбордим. Бироқ энди тузатиш киритиш мумкин эмасди, чунки лойиҳа босилиб бўлганди. Раҳбарлик қилувчи қўмитанинг мажлиси ўша куни оқшом бўлиб ўтиши керак эди. Шу боис зарурий тузатишларни резолюция лойиҳасининг босилган нусхаларига киритишимга тўғри келди. Резолюция лойиҳасини олдиндан таёрлаб қўймаганимда менга қанчалик қийин бўлишини кейинчалик тушундим.

Менинг аҳволим жуда-жуда ачинарли эди. Ким резолюцияни қўллаб-қувватлайдию ким қарши чиқади, мутлақо тасаввур қилолмасдим. Лолажий қайси тарафда туриши борасида ҳам тушунчага эга эмасдим. Мен фақат Калькуттада жанг учун тўпланган фахрийлар — жангчиларнинг ақлни шошириб қўядиган лашкарини кўриб турардим, холос. Улар орасида д-р Безант, пандит Малвия жий, оқловчи Вижай Рогҳав Ачарйа, пандит Мўтилаъл жий ва Дешбандҳу бор эди.

Мен ўз резолюциямда Панжобдаги воқеалар вақтида ва исломий давлат тузиш борасида ҳокимият адолатсизликларни тузатишга эришиш учунгина ҳамкорлик қилмасликни эълон қилишни таклиф этган эдим. Бу Вижай Рогҳав Ачарйага ёқмади.

— Борди-ю, биз ҳамкорлик қилмаслик кампаниясини бошлаб юборсак, нима учун айрим адолатсизликлар туфайлигина бўларкан? Мамлакат унинг сваражидан маҳрум эти-

лишдек чексиз адолатсизликдан жабр чекмоқда. Ҳамкорлик қилмаслик учун мана шу нарса бош асос бўлмоғи керак, — деди у гапини исботлаб.

Пандит Мўтилаъл ҳам резолюцияга свараж талаби киритилишини хоҳларди. Батафсил, жиддий ва анча жўшқин баҳслардан кейин қабул қилинган резолюция матнини мувофиқ тарзда тўғрилаб, мен бу таклифни бажонидил қабул қилдим.

Мўтилаъл жий ҳаракатга биринчи бўлиб киришиб кетди. Мен у билан резолюция масаласи бўйича ёқимли суҳбатни ҳалигача эслаб юраман. У бир қанча ибораларни ўзгартиришни таклиф қилди, бунга мен рози бўлдим. У Дешбандҳуни биз томонга оғдиришга бел боғлади. Дешбандҳу дилдан биз билан бўлса-да, халқнинг бу дастурни ҳаётга татбиқ этишдаги қобилиятига шубҳа билан қарарди. Конгресснинг Ногпур сессиясидагина у ва Лолажий тўла-тўкис бизга қўшилди.

Мана шу фавқулодда сессияда Локманйанинг вафоти биз учун қандай йўқотиш бўлганини айниқса кўпроқ ҳис қилдим. У тирик бўлганида менинг ташаббусларимга оқ фотиҳа бериб, дуо қилишига заррача шубҳа қилмасдим. Борди-ю, у ҳатто қарши чиққанида ҳам мен буни ўзим учун худонинг раҳмати ва ибрат деб билган бўлардим. Бизнинг фикрларимизда қарама-қаршиликлар бўларди, аммо улар муносабатларимизга асло путур етказмасди. Шу боис мен ҳар доим орамиздаги алоқаларни ҳеч ким ва ҳеч нарса узолмайди деб ўйлардим. Мен мана шу сатрларни ёзар эканман, хотирамда унинг ўлими билан боғлиқ ҳолатлар гавдаланади. Тунги соат бирлар эди, ўша вақтда мен билан ишлайдиган Патвардҳан телефон қилиб Локманйанинг ўлими ҳақида хабар қилиб қолди. Мен сафдошларим қуршовида эдим. Оғзимдан беихтиёр шу гап отилиб чиқди:

— Мен энг ишончли таянчимдан ажралдим!

Ҳамкорлик қилмаслик ҳаракати ўша вақтда энг қизғин паллага кирган, мен Локманйанинг рағбатлари ва ёрдамларини тоқатсизлик билан кутаётган эдим. Ҳамкорлик қилмасликнинг сўнгги босқичида унинг нуқтаи назари қанақа бўлишини фақат жумбоқдай топиш мумкин эди, бу эса фойдасиздир. Бир нарса муқаррар: унинг ўлими катта кемтик қолдирганди ва буни Конгресснинг Калькутта сессияси барча иштирокчилари аниқ ҳис этишди. Миллий тарихимизнинг мана шундай нозик паллаларида барчамиз унинг маслаҳатларига муҳтож эдик.

НОГПУРДА

Конгресснинг Калькуттадаги фавқулодда сессиясида қабул қилинган резолюциялар Ногпурдаги унинг йиллик сессиясида тасдиқланган бўлиши керак эди. Худди Калькуттадагидек, Ногпурда ҳам катта миқдорда делегат ва меҳмонлар тўпланди. Конгресс делегатларининг сони ҳали чекланмаган эди. Агар янглишмасам, Ногпурга ўн тўрт минг одам келган эди. Лолажий мактабларни бойқот қилиш борасидаги моддага озроқ тузатиш киритди ва мен уни қабул қилдим. Дешбандҳунинг талаби билан яна бир қанча тузатиш киритилди, шундан кейин ҳамкорлик қилмаслик тўғрисидаги резолюция бир овоздан қабул қилинди.

Конгресс низомини қайта кўриб чиқиш тўғрисидаги резолюция ҳам Конгресснинг шу сессиясида қабул қилинган бўлиши керак эди. Кичик ҳайъат лойиҳаси Калькуттадаги фавқулодда сессиясида қараб чиқилган эди. Ушбу масала узилкесил ҳал қилиниши керак бўлган Ногпурда Вижай Рогҳав Ачарйа раислик қилди. Конгресснинг раҳбарлик қилувчи қўмитаси лойиҳага фақат битта жиддий ўзгартиш киритди. Менинг лойиҳамда делегатлар миқдори бир минг беш юзта билан чегараланган эди, қўмита олти мингни таклиф этди. Менимча, бу таваккалчилик эди ва сўнгги йиллар тажрибаси буни тасдиқлади. Делегатлар сони қанча кўп бўлса, иш шунча яхши олиб борилишига имкон туғилади ёки демократия тамойилларига риоя қилишни яхшироқ кафолатлайди деган фикрни ўта хато деб ҳисоблайман. Халқ манфаатларига содиқ, ҳақиқатгўй ва узоқни кўзлаган бир минг беш юз делегат масъулиятсиз, тасодифан сайланган олти минг одамлардан кўра демократия манфаатларини яхши ҳимоя қилади. Демократияни ҳимоя қилиш учун халқ мустақиллигини, ўзини ўзи ҳурмат қилишни ва бирликни юракдан ҳис этиши, вакиллар сифатида фақат яхши, ишончли одамларни сайлашга ундаши керак. Бироқ катта рақамларга шайдо бўлиб қолган қўмитага ҳатто олти минг ҳам етарлимасдай кўринарди. Энди у ҳам муроса йўлини танлаб келганди.

Конгресс мақсади ҳақидаги масала атрофида қизғин баҳслар кетди. Мен ўз резолюциям лойиҳасида Конгресс мақсадини, агар имкони бўлса, Британия империяси доирасида сваражга эришиш сифатида, агар зарурат тақозо этса — ундан

ташқарида эришиш сифатида белгилаган эдим. Делегатларнинг бир қисми свараж тушунчасини Британия империяси доирасидаги мухторият билан чегаралашни хоҳлар эди. Худди шундай нуқтаи назарни пандит Малвияжий ва м-р Жинноҳ ҳимоя қилиб чиқди. Шундан кейин низом лойиҳаси мақсадга етиш учун тинч ва қонуний воситаларни қўллашгагина рухсат берди. Бу шартга қарши чиққанлар ҳам бўлди; унинг мухолифлари восита танлаш борасида ҳар қандай чекловларни бартараф этишни ёқлаб туриб олишди. Бироқ ибратли ва ошкора баҳслардан сўнг Конгресс дастлабки лойиҳани қабул қилди. Агар халқ бу низомга ҳалол, оқилона ва тиришқоқлик билан риоя қилса, у оммани тарбиялашнинг кучли қуролига айланишига ва низомни ижро этиш жараёнининг ўзи бизни сваражга олиб келиши мумкинлигига кўзим етиб турарди. Бироқ бу ерда бу мавзуни муҳокама қилишдан ҳеч қандай маъно йўқ.

Конгресс, шунингдек ҳиндулар ва мусулмонларнинг бирлиги ҳақидаги, дахлсизликни тугатиш ҳақидаги ва кҳадий ҳақидаги резолюцияларни ҳам қабул қилди. Шундан буён ҳиндулар — Конгресс аъзолари ҳиндувийликни дахлсизлик иллатидан тозалаш мажбуриятини ўз зиммаларига олдилар, кҳадий ёрдамида эса Конгресс кўҳна Ҳиндистон билан жонли алоқа ўрнатди. Исломий давлат манфаатида ҳамкорлик қилмасликнинг қабул қилиниши ҳиндулар ва мусулмонлар бирлигига етишиш мақсадида Конгресс қўйган катта амалий қадам бўлгани ўз-ўзидан кўриниб турибди.

ХАЙРЛАШУВ

Энди қиссамни тугатсам ҳам бўлади.

Менинг кейинги ҳаётим ҳамманинг кўз ўнгида шу даражада яққол кечдики, унда халққа маълум бўлмаган бирорта ҳам воқеа ёки ҳодиса топилмайди. Бундан ташқари, 1921 йилдан бошлаб мен Конгресс раҳнамолари билан узвий алоқада ишладим ва айни вақтда ўзаро муносабатларимиз хусусида ҳикоя қилмай туриб, ўз ҳаётим лавҳаларидан лоақал бирорнтасини эсимга тушириш амри маҳол. Гарчанд Шраддҳ Ананджий, Дешбандҳу, Ҳаким Соҳиб ва Лола жийлар орамизда йўқ бўлсалар-да, бироқ хайриятки Конгресс эски раҳнамоларидан кўпчилиги ҳали тирик ва ишлашяпти. Мен бу ерда тасвирлаганим улкан ўзгаришлардан кейин

Конгресс тарихи ҳамон яратилмоқда. Сўнгги етти йил давомидаги менинг барча изланишларим Конгресснинг ичида ўтди. Борди-ю, ўз изланишларим ҳақидаги қиссамни давом эттирадиган бўлсам, унда бу ўринда унинг раҳнамолари билан ўзаро муносабатларим тўғрисида албатта гапиришим керак бўлар эди. Аммо ҳеч бўлмаганда одоб юзасидан ҳам энди бундай қилолмайман. Ниҳоят, сўнгги изланишлар асосида мен чиқарган хулосаларни узил-кесил деб аташ амри маҳол. Шу боис ҳикоямни шу ерда тугатишни мен айни пайтида қилинган иш деб биламан. Қолаверса қаламимнинг ҳам ортиқ юришга оёғи тортмаяпти.

Ўқувчи билан ажрашар эканман, юрагим бир тутам бўлиб кетаётир. Мен ўз изланишларимга катта аҳамият бераман. Билмадим, уларни рисоладагидай қилиб тасвирлай олдимми ё йўқми. Фақат тан олиб айтаманки, улар ҳақида ростини ҳикоя қилиш учун сира кучимни аяганим йўқ. Мен ҳар доим ҳақиқатни қандай тасаввур этган ва уни қандай англаган бўлсам, худди ўшандай тасвирлашга интилдим. Бу меҳнат менга ифода этиб бўлмас руҳий хотиржамлик бағишларди, зеро мен иккиланувчиларда ҳақиқат ва аҳимсага ишончни мустаҳкамлай олишга умид қилар эдим.

Мен серқирра тажрибам туфайли шунга тўла амин бўлдимки, ҳақиқатан бошқа Худо йўқдир. Агар ушбу китобнинг ҳар бир саҳифаси китобхонга ҳақиқатни англашнинг ягона воситаси аҳимса ҳисобланишини англатмаса, бу китоб устидаги барча меҳнатимни бир пулга қиммат деб ўйлайман. Бироқ агар бу борадаги менинг саъй-ҳаракатларим самарасиз бўлса, ўқувчи билиб қўйсинки, бунда буюк тамойил эмас, воситалар айбдор. Аҳимсага бўлган менинг интилишларим нечоғли самимий бўлмасин, улар барибир ҳали ҳам номукаммал, ҳам чала. Шунинг учун ҳам ҳақиқатнинг мен кўра олган заиф, онийлик жилвалари биз ҳар куни кўриб турадиган қуёш чарақлашига қараганда миллион марта кучли ғайриоддий жилваси ғоясини ифода этиши амри маҳол. Мен англаб етган нарса бу қудратли жилванинг лип этган заиф ёғдуси, холос. Аммо комил ишонч билан айта оламанки, — бу менинг изланишларим натижаси ҳамдир, — ҳақиқатни мутлақ ҳис этиш фақат аҳимсани тўлиқ тушунгандагина кечиши мумкин.

Ҳақиқатнинг ялпи ва ҳамма жойда мавжуд руҳини идрок этиш учун бизнинг ўзимиз сингари энг майда хилқат-

ларни сева билмоғимиз керак. Бунга интилган одам эса ҳаётнинг қайси бир соҳасидан бўлмасин, ўзини четга ололмайди. Менинг ҳақиқатга бўлган муҳаббатим мени сиёсат соҳасига олиб келгани сабаби шунда; ҳеч бир иккиланмасдан ва шу билан бирга азбаройи итоаткорлик билан айта оламанки, диннинг сиёсат билан ҳеч қандай алоқаси йўқ деган одам диннинг нималигини билмайди.

Ўзини покламасдан туриб ерда яшайдиган барча жонзотлар билан уюшиб кетишнинг иложи йўқ. Ўзини покламай туриб аҳимса қонунига риоя қилиш қуруқ орзу бўлиб қолаверади. Кимнингки қалби пок бўлмас экан, у ҳеч қачон Худони англай олмайди. Шу боис ўзини ўзи поклаш деганда фаолиятнинг барча соҳаларида покланишни тушунмоқ керак. Покланиш ғоят юқумли ҳамдир: ўзини ўзи поклаш муқаррар равишда атрофдагиларнинг покланишига олиб келади.

Аммо ўзини ўз поклаш йўли ўйдим-чуқур ва тикдир. Мукаммал покликка эришиш учун фикрлар, сўзлар ва ишларда эҳтиростардан тўла халос бўлмоқ, севги ва нафрат, ҳавас ва ирганиш сингари бир-бирига қарама-қарши туйғулардан юқори турмоқ керак бўлади. Биламан, бунга муттасил ва толмай интилиб келганимга қарамай, мен ҳозирча бу покликнинг юқори нуқтасига етиша олганим йўқ. Одамларнинг мақтовини ёқтирмаслигим шундан.

Аксинча, мақтовлар кўпинча юрагимга оғир ботади. Инсоний эҳтиростар устидан ғолиб келиш менга қуролли кучлар ёрдамида дунёни забт этишдан ҳам қийинроқ ишга ўхшаб кетади. Ҳиндистонга қайтиб келган вақтимдан бери шу нарсани тушуниб етдимки, қалбимнинг энг теран жойларида эҳтиростар мудраб ётибди. Шуни англаб туриб, ўзимни гарчи мағлуб бўлмаса-да, хўрланган ҳис этаман. Тажрибалар ва изланишлар эса менга куч-қувват беради ва буюк қувонч бағишлайди. Аммо мен биламан, ўзимни ўзим тўла поклаш йўлида ҳали кўп қийинчиликларни бартараф этишим керак бўлади. Токи инсон ўз инон-ихтиёри билан яқинлари орасида ўзини энг охирги ўринга қўймас экан, унгача у халоскорликка етишишга умид қилмаса бўлади. Аҳимса итоаткорликнинг энг сўнгги даражасидир.

Ҳеч бўлмаганда вақтинчалик ўқувчи билан хайрлашар эканман, ундан фикрларим, сўзларим ва ишларимда аҳимса марҳаматини мендан дариғ тутма деб ҳақиқат Худосига муножот қилганда менга ёр бўлиб қолишини илтижо қиламан.

МУНДАРИЖА

Кириш 3
Оиламиздагилар ва қариндош-уруғлар 8
Болалик 10
Болалик никоҳи 12
Мен — эрман 15
Ўғрилик ва унинг музди 17
Отамнинг вафоти ва менинг қўшалоқ шармандалигим 20
Англияга тараддуд 27
Ниҳоят, Лондондаман 31
Мен танлаган йўл 34
Мен инглиз жентльмени бўлаяпман 36
Турли динлар билан танишув 40
Менинг ночорлигим 43
Райчандбҳай 46
Ҳаётни қандай бошлаганим 48
Биринчи суд иши 52
Биринчи зарба 55
Жанубий Африка тараддуди 58
Наталга келганим 60
Преторияга сафар 65
Преторияда биринчи кун 68
Ҳиндлар билан яқинлашишга интилиш 71
«Кулий» бўлиш нима дегани? 74
Судга тайёргарлик 77
Банданингмас, Худонинг айтгани бўлади 81
Наталь Ҳинд конгресси 83
Балсундарм 86
Динларни қиёслаб ўрганганим 89
Уйга 93
Ҳиндистонда 94
Бўрон яқинлашмоқда 97
Бўрон 99
Синов 102
Браҳмачарйа — I 107
Браҳмачарйа — II 110
Оддий ҳаёт 114
Бур уруши 117
Яна Ҳиндистонда 119
Конгрессда 122
Лорд Керзон дарбори 124
Гўкҳаленикида ўтган бир ой 126
Иймон синови 129
Яна Жанубий Африкага 132
Беҳуда уринишлар 135
Осиёдан келган мустабидлар 137
Заҳримни ичимга ютдим 139
Ҳокимият билан кураш 141
Табаррук хотира ва тазарру 144
Кулилар қишлоқларими ё геттоларми? 147
Сатйаграҳнинг туғилиши 150
Овқат борасидаги кейинги тажрибалар 151
Каструбайнинг жасорати 153
Руҳ тарбияси 157
Гўкҳале билан учрашув олдидан 160
Ватанга 162
Пуна. Гўкҳале ҳузурида 163
Бу пўписа эдими? 165
Шантиникетон 169
Учинчи класс йўловчиларининг машаққатлари 171
Ишчиларни шартномада ишлатиш тизимининг бекор қилиниши 174
Индиго доғи 176
Аҳимса билан юзма-юз 179
Иш ёпилди 182
Иш услублари 185
Губернатор яхши одам бўлгач 188
Ишчилар билан яқинлашув 190
Очлик 192
Пиёз ўғриси 196
Кҳеда сатйаграҳининг тугаши 199
Бирликка интилиб 200
Сафарбарлик 204
Ажал бўсағасида 210
Роулетнинг қонун лойиҳаси ва менинг дилеммам 214
Ажойиб манзара 218
Унутилмас ҳафта — I 220
Унутилмас ҳафта 225
«Ҳимолайдан улкан хато» 229
«Навживан» ва «Янг Индиа» 230
Панжобда 233
Мусулмонлар сигир ҳимоясига қаршими? 236
Конгресснинг Амритсардаги сессияси 239
Конгрессга киришим 242
Ибратли суҳбат 245
Сувнинг кўтарилиши 247
Ногпурда 251
Хайрлашув 252

Моҳандас Карамчанд Ганди
Г 19 Менинг ҳаётим/Моҳандас Карамчанд Ганди; русчадан Амир Файзулла тарж.— Тошкент: «O'zbekiston», 2009.—256 б.
ISBN 978-9943-01-470-1

ББК 63.3(5Инд)6-8

МОҲАНДАС КАРАМЧАНД ГАНДИ

МЕНИНГ ҲАЁТИМ

Русчадан Амир Файзулла таржимаси

Муҳаррир *С. Мирзааҳмедова*
Бадиий муҳаррир *Ҳ. Қутлуқов*
Техник муҳаррир *Т. Харитонова*
Мусаҳҳиҳлар *С.Салоҳутдинова, Г. Азизова*
Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Босишга рухсат этилди 26.10.2009. Бичими $60\times90^{1}/_{16}$.
«Таймс» гарнитурада офсет босма усулида босилди. Шартли бос.т. 16,0.
Нашр.т. 13,25. Нусхаси 3 000. Буюртма № 09-235.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.